

300.773

AM

II. (V.) ÉVFOLYAM

1 9 5 9

3—4. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

BUCSAY MIHÁLY és TÓTH ENDRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BUDAPEST

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

2

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje

Szerkeszti *dr Esze Tamás*

a Református Egyház Tudományos Gyűjteményeinek főigazgatója,
felelős szerkesztő és kiadó

dr. Bucsay Mihály (Budapest) és *dr. Tóth Endre* (Debrecen)
teológiai akadémiai tanárok közreműködésével

Megjelenik évente négyszer, összesen 24 ív terjedelemben
Előfizetési díj az 1960. évre egyéni előfizetőknek 80 Ft, közületeknek 100 Ft.
Egyes szám ára 25 Ft.

Szerkesztőség: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. Telefon: 187-555.

Segédszerkesztő: *Kecskés József*

Kiadóhivatal: Budapest, Abonyi u. 21. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.

Telefon: 226-408, 226-413, 427-360.

Csekk számla száma: 209,803-XIV.

A kiadóhivatal vezetője: *Rigó István*

TARTALOM:

Sólyom Jenő: Dévai Mátyás tiszántúli működése — — — — —	193
Kiss Sándor: Szilvásujfalvi Andenkó Imre — — — — —	218
Cs. Tóth Kálmán: Korálkönyveink száz éves története — — — — —	242

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

Mihalik Sándor: A magyar református egyházak harangvirágserlegei —	268
Busa Margit: Az őszödi kéziratok versmásolatgyűjtemény ismertetése —	283
Ötvös János: Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből — — —	291

ADATTÁR:

Román János: Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinae. 1686— 1687. (4. közl.) — — — — —	293
Szabó István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból (3. közl.) — — — — —	301
Holl Béla: Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből (1774—1783)	371

KRITIKAI SZEMLE:

Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. (Ism. <i>Csomasz Tóth Kál- mán</i>) — O. Farner: Erinnerungen. (Ism. <i>Csighy Sándor</i>) — Karl- Heinz Jügelt: Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918. (Ism. <i>Bucsay Mihály</i>) — Szent-Iványi Béla: Die Herrnhuter Bewegung in der Slowakei im 18. Jahrhundert. (Ism. <i>Bucsay Mihály</i>) — — — — —	380
---	-----

DÉVAI MÁTYÁS TISZÁNTULI MŰKÖDÉSE

Forráskritikai tanulmány

Luther Márton műveinek weimari kiadása a „levelezés”-sorozat 10. kötetében idézi Veit Dietrichnek Nürnbergből „1545.” augusztus 5-én Johannes Langhoz Erfurtba írt levelét: „Három nappal ezelőtt Magyarország közepéről írt nekem Dévai Mátyás, (ez a) tudós és derék férfiú, aki most azokon a részekén tanítja az evangéliomot, amelyeket a török még nem foglalt el, a Tiszán túl, nem egy helyen, hanem apostolként majd itt, majd másutt. Jelenti továbbá, ezt örömmel olvastam, hogy az az egész vidék elfogadja az evangéliom tisztá tanítását és a szentségek igaz használatát.”¹

Ez az idézet új adalék Dévai Mátyás² tiszántúli működéséhez. De az 1545. augusztus 5-i kelet felveti Dévai halála időpontjának problémáját.

Altalános az a nézet, hogy Dévai Mátyás 1545 júniusa előtt meghalt. E nézet arra a feltevésre támaszkodik, hogy az „a mi Mátyásunk”, akiről Stöckel Lénártnak Bártfán 1545. június 12-én Melanchthonhoz írt levelében már mint halottról van szó, nem lehet más, mint Dévai.” Ezt a feltevést már 1888-ban képviselte Ábel Jenő,⁴ de úgy látszik, hogy az egyháztörténelmi köztudatba csak akkor került bele, amikor Thury Etele szintén hangot adott neki.⁵ A feltevésnek az a körülmény az alapja, hogy Stöckel 1543. június 30-án Révai Ferenchez

¹ D. Martin Luthers Werke. Weimar. (Ezentúl: W.) Briefwechsel. 10. kötet. 1947. Nr. 3984. 555k lap. Lásd alább a 9. jz-ben.

² Nevének Bíróval bővült változatának egyedüli emléke a wittenbergi egyetemi anyakönyvi bejegyzés. Az is torz. „Mathias Biro de Way.” A családnevek kialakulása korában az a döntő, hogy az illető maga miképpen alakította családi nevét. Dévai Mátyás Wittenberg óta csak a Dévai névvel élt, a Bíró-val nem. Dévai Mátyásnak ismerték kortársai. A XVI. sz.-ból csak Laskai Csókás Péter (1585), a XVII. sz.-ból csak Pápai Páriz Ferenc (1684) ismeretes olyanként, mint aki Dévait Dévai Bírónak nevezi, mindkettő a wittenbergi bejegyzés miatt.

³ Tunc enim omnino sperabam illud tempus iam advenisse, quo ex huius vite erumnis in eum coetum migraturus essem, in quo Mathiam nostrum iam versari scribis, et audire prophetas et apostolos disserentes de regno filii Dei, multo iucundius atque perfectius, quam pro captu nostrarum primiciarum. Akkor (ti. a betegágyon) ugyanis teljességgel reméltem, hogy már elérkezett (számomra) az az idő, amikor a jelen élet nyomorúságai közül abba a lársaságba költözöm, amelyben Mátyásunk — írod — már (ott) van és hallgatja a prófétákat meg apostolokat, amint azok az Isten Fia országáról értekeznek, sokkal kellemesebben és tökéletesebben, mint (ez itt) zsenge felfogó képességünk szerint (lehetséges). Ábel, Eugen: *Unedierte Briefe von Luther, Melanchton und Leonhard Stöckel*. Ungarische Revue 1887. 722. — *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XI, 61.*

⁴ D. B. M. halála évéről. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1888. 112 k.

⁵ D. B. M. haláláról. *Protestáns Szemle* 1917. 454 kk.

írt levelében így említette Dévait: „a mi Dévaink”; ugyanő ugyanahhoz 1544. február 2-án írt levelében pedig éppen így: „a mi Mátyásunk”.⁶ Viszont a feltevés ellen szól Stöckel levelének olyan értelmezése, amely arra az első benyomásra hagyatkozik, hogy Stöckel Melanchthontól értesült Dévai haláláról. Ezért már Ábel Jenő számot vetett két lehetőséggel: Melanchthonnak egy Wittenbergbe utazó diák vitte meg a halálhírt, „vagy talán Drágffytól Németországba távozott Dévay?”, és odakint halt meg. De Stöckel szavai úgy is értelmezhetők, hogy Melanchthon vigasztalásképpen írta neki Dévairól: most már túl van a jelen élet nyomorúságain, és hallgatja az Isten Fia országáról érkező próféta- és apostolokat; Stöckel tehát mintegy csak visszhangozta ezt a gondolatot, azt felelvén rá, hogy súlyos betegségében ő maga is vágyódott a jelen élet fáradalmaiból szabadulni és „elköltözni”.⁷ Ez az értelmezés persze magával vonja azt a további feltételezést, hogy Dévai halála és Stöckel június 12-i levele között annyi időnek kellett eltelnie, hogy a halálhír eljusson Wittenbergbe és onnan Melanchthon levele elérjen Bártfára.

De akárhogyan értelmezzük is egyébként Stöckel szavait, változatlanul erős, sőt megingathatatlan marad az a feltevés, hogy Dévai 1545 júniusa előtt már meghalt.

Ha pedig Dévai 1545 júniusa előtt már meghalt, hogyan fér össze ezzel az életrajzi ismerettel az az új adalék, hogy Veit Dietrich „1545” augusztus elején levelet kapott Dévaitól? Csakis úgy, hogy feltételezzük: Veit Dietrich igen nagy késéssel kapta meg Dévai levelét, arról pedig időközben nem értesült, hogy barátja meghalt. Ez még az esetben is elképzelhető, hogyha Dévai Németországban, például Wittenbergben halt meg. Stöckel Bártfáról és Melanchthon Wittenbergből gyorsabban válthatott egymással levelet, mint ahogy egy levél kijuthatott a Tiszántúrról Nürnbergbe.⁸ Veit Dietrich idézett levele tehát nem elég erős adalék arra, hogy megdöntse a Dévai halála időpontjára, helyesebben: időhatárára vonatkozó közkeletű feltevést; még úgy sem erős, ahogyan közölve van. Arra viszont elég erős még így is, hogy unszoljon, vizsgáljuk felül eddigi ismereteinket Dévai tiszántúli működéséről.

De a Dévai halála idejére vonatkozó, meg nem ingatott feltevés és az új adalék ütközése még előbb azt teszi szükségessé, hogy felülvizsgáljuk Veit Dietrich levelének keltezését.

A levél teljes szövegét a Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte 16. kötetében Otto Clemen tette közzé.⁹ Ugyanő volt a levélből idéző, weimari kiadásbeli Luther-kötet előkészítője.

⁶ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* (Ezentúl: ETE.) IV. kötet. Budapest, 1909. 277. 338.

⁷ Erre az értelmezési lehetőségre Schulek Tibor volt szíves felhívni figyelmemet.

⁸ Honternak 1544. febr. 13-án Brassóból írt levele három hónap múlva, május 11-én érkezett meg Bugenhagenhez Wittenbergbe. Dück, Joseph: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums.* Brassó, 1845. 31.

⁹ 16. kötet. 1941. 145. k.

Salutem in Christo! De perturbata vestra Ecclesia doleo. Hominem autem nec novi, nec ad me scripsit unquam. Habeo autem gratiam, quod nomen indicaveris. Nam huiusmodi aves nonnunquam apud nos nidus quaerunt. Ante triduum ex media Hungaria scripsit ad me doctissimus et optimus vir Matthias Devay, qui nunc in his partibus, quas Turca nondum occupavit, ultra Tybiscum, Evangelium docet, non in uno loco, sed sicut Apostolus iam hic, iam alibi. Indicat autem, quod cum gaudis legi, eam terram omnem retinere Evangelii doctrinam puram et verum Sacramentorum usum. Sed de Tyranno Turcico certum scribit, quod Hungariam cum maxima

Otto Clemen Veit Dietrichnek Johannes Langhoz intézett levelét nem eredetiből, hanem másolatból közölte¹⁰ és ez a tény, még ha közelkorú is a másolat, jogosulttá teszi a kérdést, hogy nem hibázott-e a másoló, amikor a minket érdeklő levél keltezésében 1545-öt írt. Vajon nem elírás-e ez az évszám 1543 helyett?

Hogy elírás történt, ez igenis megállapítható a levélnek egyébként való tartalmából. Veit Dietrich ugyanis, éppen Dévai levelére utalva, arról tudósítja Johannes Langot, hogy a török „tyrannus”, vagyis a szultán, nagy sereggel jött Magyarországra, és ehhez hozzáfűzi: érkezett egy levél, amely azt mondja, hogy Budára jött. Ez pedig 1543-ban történt. Nem vonatkozhatik 1544-re, mert akkor a budai pasa vezette a hódítást kiterjesztő hadmozdulatokat, még kevésbé 1545-re, mert akkor fegyverszünet volt a török és Ferdinánd között.¹¹ Veit Dietrich aztán arról ír, hogy a császárról az a vélekedés: a folyó mentén ágyúkat és katonaságot fog átvinni Speyerből Belgiumba. Ez pontosan megfelel Belgium történetírója, Pirenne előadásának, hogy 1543 augusztusában V. Károly a Rajna mentén vonulva érkezett a belgiumi hadszíntérre.¹² Végül arról ír Veit Dietrich, hogy befejezte Luther posztillájának első részét, de a nyomdász nem akarja megjelentetni, amíg az egész mű nincs készen; azt reméli, hogy ez megtörténik január elsejére. Luther házi posztillája pedig már 1544-ben megjelent. Igaz, vannak e műnek 1545-ös és 1546-os nürnbergi kiadásai is,¹³ de azokra és az azokban levő javításokra nem vonatkoztatható Veit Dietrichnek az a közlése, hogy még csak egyik részét fejezte be a házi posztillának, vagyis Luther prédikációs sajtó alá rendezésének.

Mindezek alapján kénytelenek vagyunk Veit Dietrich idézett levelének keltezését 1543. augusztus 5-re korrigálni, bármennyire volna is érdekesebb az 1545-ös kelet.

Veit Dietrich helyesbített keltezésű leveléből mindenesetre megbizonyosodunk afelől, hogy Dévai már 1543 nyarán a tisztántúli részeken működött. Eddig is tudtuk, hogy 1543 első felében miskolci prédikátorságából a szerzetesek meszterkedése elűzte¹⁴ és azt is, hogy 1543 második felében valamikortól Drágfi Gáspár birtokain tevékenykedett. De most már sajátmagának, bár közvetített,

manu aggressus sit, ac subsecutae sunt literae, quae Budam venisse dicunt. Caesar duo milia Italarum, Ferdinandi ditiones tres cohortes seu signa tria miserunt. Hoc scilicet praesidio Ungaria defendetur? Miles nostrae reipublicae non vult progredi longius, sed subsistit Viennae ex mandato Senatus nostri. Caesarem nondum audimus spira movisse; existimant eum secundo flumine et tormenta, quae habet Spiraee 108, et militum signa 22 transportaturum in Belgicum. Bene vale *in Domino* cum tuis! Postillae priorem partem, hoc est, ab adventu usque ad pascha, absolvi, sed Typographus non statuit vulgare, nisi absoluta fuerit (*fuit*), id quod spero futurum sub Calendas Januarias. Datae Noribergae Nonis Augusti 1545. Filio tuo bene precor, ut Dominus fortunet studia eius.

Vitus tuus.

Az *in Domino* szavak tkp. kimaradtak a Clemen által közzétett szövegből, a Gothából kapott mikrofilm alapján pótoltam. Ugyanazon a „fuerit” betűhíven *fuit*-nak látszik, a közlő bizonyára nyelvtani megfontolásból olvasta fuerit-nak. Meghagytam az ominózus 1545-ös évszámot.

¹⁰ A másolat a gothai Landesbibliothek-ban van. *Cod. Chart. A 399.* 244. levél.

¹¹ Pl. *Magyarország története. I/2. Egyetemi tankönyv.* 1957. 20.

¹² Pirenne, Henri: *Geschichte Belgiens.* 3. kt. Gotha, 1907. 164.

¹³ *W 52, VII, XXIX.* kk.

¹⁴ *Ete IV, 277:* Deuai noster, qui Miscoicum vocatus erat, monachorum opera repulsus est.

tudósításából tudhatjuk, hogy már 1543 nyarán a Tiszántúl működött, mégpedig úgy, hogy munkaköre nem kötötte le egy helyhez, hanem apostolként járva-keelve végezte reformátori munkáját. Ez a tudósítás jól összefér azzal a nézettel, hogy Drágfi Gáspár volt a patrónusa. Drágfi patronátusa alatt valóban végezhetette evangéliomhirdető, a szentségek igaz használatát tanító és elfogadtató szolgálatát.

Dévai életrajzi adalékainak ez a kiegészülése továbbmenően jó alkalom, sőt erős indíték, hogy revízió alá vegyük mindazokat az ismereteinket és feltevéseket, amelyek Dévai Mátyás tiszántúli működésére vonatkoznak.

1543 nyaráról annyit tehát tudunk, hogy akkor Dévai Magyarország tiszántúli és a török által még el nem foglalt részein működött, mégpedig nem túl messze keletre, hiszen „Magyarország közepéről” kapta tőle a levelet nürnbergi barátja. Hogy éppen a Drágfi-birtok területén működött, erre Ferdinánd királynak 1544 elejéről való leveléből következtethetünk. A Drágfi-birtok nagyobb részt Szatmár megyében és Közép-Szolnok megyében, kisebb részt Bihar megyében feküdt, Erdőd, Bélték és Sárköz uradalmi központokkal.¹⁵ A kérdés tehát most már csak az, hogy meddig tartott Dévainak ezen a területen és a leírt módon való működése. Akármeddig is, ez a vándor-prédikálása talán folytatása volt a ferences vándor-prédikálás intézményének, ha ugyan valóban ferences volt pályája kezdetén, ami csak feltételezhető, de nincs bizonyítva.¹⁶ Ha a ferences hagyományt követte, akkor még inkább megállapítható a párhuzam Sztárai Mihály dunántúli tevékenységével, Sztárai ugyanis kétségtelenül ferencesből lett reformátorrá. Az elképzelhető ferences hatás feltételezése már azért is hasznos, mert megóv attól, hogy Dévai jelentését a maga tevékenységi módjáról pusztán szólamnak ne tekintsük, egyébként tudniillik ezt bájos egyeztetnünk a plébánosi vagy városi kápláni, illetőleg concionatori szolgálattal. Egy főúri udvari káplánság már igenis összeegyeztethető vele. Az is meglehet, hogy Dévai eleinte, 1543 nyarán, még annyira sem volt helyhez kötve, mint egy udvari káplán. A hangsúlyt mindenképpen arra kell tennünk, hogy egy időben Drágfi általma alatt működött. A kérdés tehát igazában véve az, hogy meddig tartott az e vidéken való működése. Bod Péter Magyar Athénása is csak ennyit mond erről: „... Drágfi Gáspár nagy Ur, se Király, se Püspökök haragjokkal nem gondolván, egy ideig Erdődön maga mellett tartotta. Hol és mikor holt-meg? bizonytalan.”¹⁷

Elsősorban az a kérdés, hogy az e vidéken való működését véglegesen vagy csak ideiglenesen szakította-e meg állítólagos brassói útja. 1544 februárjában Stöckelnek az volt a hallomásbeli értesülése, hogy Dévai messze van, „elment

¹⁵ ETE IV, 340. — Acsády Ignác: *A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után*. 1890. 25 kk., 30, 81. Uaz: *Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598*. 1894. 42 kk. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. II. kt. 1901. 361 kk. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711*. 1918. passim. — A Drágfi-birtok legnagyobb részt a gyulafehérvári püspökség területén feküdt, az ottani püspöki székek pedig akkortájt üres volt. Vö. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. kt. 1904. 11, 86, 79.

¹⁶ ETE II, 171. Karácsonyi János „volt ferencrendűnek” mondja D-t; *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. kt. 1922. 91. — Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. kt. 1938. 60.

¹⁷ 70. lap. — Erdemes összevetni ezzel Okolicsányi Pál állítását, *Historia diplomatica*, 1710, 7. lap: ... Erat inter illos (ti. a mágnások között) Magnificus Casparus Dragfi, qui Ministros Euangelicorum aliunde pulsos in oppidum Erdoed, ipsius possessionem propriam subinde recepit, et aliis modis iuvit...

Brassóig”.¹⁸ Ennek az állítólagos útnak azonban csak a Possevino-állítással kombinálva van némi jelentősége. Possevino Antal olasz jezsuita mint diplomata fordult meg Erdélyben. Útjáról 1584-ben készült művében továbbadta azt az értesülését, hogy Magyarországon Sztárai, Erdélyben Dévai volt legelső hirdetője a „tévtanoknak”. Csakhogy világosan azt is megírta, hogy művében mit ért „Erdély”-en: a földrajzi Erdélyt alkotó részek felsorolása után azt írja, hogy Erdélyhez hozzátartozik még „Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Zaránd vármegye stb.”; külön megmondja azt is, hogy a fejedelemség területén két püspökség van: a váradi és a gyulafehérvári, és ebben a sorrendben nevezi meg azokat. Egyébként mindössze 47 napot töltött Erdélyben, és már ezért sem várhatunk tőle hiteles tudósítást. Ennélfogva Possevino állítása tartalmilag ez: Magyarországon Sztárai, a Partiumban és Erdélyben Dévai volt a legelső reformátor, és legfeljebb annyiban értékes, hogy bizonyíték Dévai reformációi munkájának tartós nagy-hírére.¹⁹

Possevino alig használható állítása ennyi szót is csak azért érdemel, mert egyes erdélyi szász egyháztörténetírók a Stöckel-féle értesültséget és a Possevino-állítást összekapcsolva, jelentőséget tulajdonítottak Dévai állítólagos brassói tartózkodásának. Kapóra jött nekik, hogy az 1542—1544. évekbeli brassói eseményeket valamiképpen kapcsolatba hozzák Dévai ott megfordulásával.²⁰ De amennyire összekapcsolható Dévai állítólagos erdélyi útjával, Brassóig eljutásával a radikális irányzat ottani próbálkozása, éppen annyira összekapcsolható vele a Honter-féle, kevésbé radikális reformáció felülkerekedése. A németül nem tudó Dévainak egyébként sem indokolt különleges befolyást tulajdonítanunk a német öntudatában éppen akkortájt erősödő erdélyi szászság közt. Viszont volt közülök való, aki 1543-ban Wittenbergből Bázalba, majd onnan Bullingerhez Zürichbe látogatott, Martinus Hentius; az ő zürichi látogatásának tulajdonítható, hogy Bullinger 1543. augusztus 28-án levelet írt Honternek, és őt a helvét irányhoz próbálta hajlítani.²¹

Mind ezt egybevetve nyilvánvaló, hogy a Possevino-állítás mindössze megerősíti azt a nézetünket, hogy Dévai az olykor az erdélyi fejedelemséghez tartozó tiszántúli részeken tevékenykedett — 1543-tól bizonytalan ideig.

Marad tehát feladatul annak az állításnak a megvizsgálása, hogy Dévai 1544—1545 táján debreceni pap, sőt éppen ottani senior volt.²²

Ez az állítás közvetlenül Klein János Sámuelnek a magyarországi evan-

¹⁸ ETE IV, 338.

¹⁹ Possevino, Antonio: *Transilvania*. Veress Endre: *Fontes rerum Transylvanicarum*. Tomus III. 1913. 91., ill. 227; 43., ill. 215. — A Possevino-adatot kellő mérték szerint értékelte Miklós Ödön, *Református Egyház* 1953, 8. sz., 14. lap.

²⁰ Schullerus, Adolf: *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. Zweite Hälfte. 1928. 414. — Klein, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. 1935. 266 kk. — Reinert, Karl: *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, Gütersloh, 1956. 46.

²¹ Netoliczka, Oskar: *Der Bullingerbrief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus*. Teutsch-Festschrift, 1931. 179 kk. — Uaz: *Ein Siebenbürger Sachse als Parteigänger der Schweizer Reformatoren*. Archiv für Reformationsgeschichte 1937 (34. évf.). 268 kk., ill. 124 kk. — A 20. jz-ben id. művek.

²² D. állítólagos debreceni papságával és állítólagos esperességével a legutóbbi években Miklós Ödön foglalkozott; pozitív állásfoglalással. D. B. M. utolsó évei. *Református Egyház* 1953. 8. sz. — Uaz: *D. B. M., mint Debrecen papja*. Uott 1954. 14. s 15. sz. — Vö. Zoványi Jenő: *Felvilágosításul*. Miklós Ödön: *Tájékoztatásul*. Uott 1953. 18. sz.

gélíkus prédikátorokról szerkesztett lexikonára,²³ közvetve pedig Klein „kútfőire” támaszkodik, ha ugyan helyénvaló azokat kútfőknek mondani. Klein, amikor Dévainak Luther előtti bepanaszoltatásáról, kriptokálvinizmussal vádoltságáról ír, így jelöli meg szolgálati minőségét és helyét: „Als Prediger und Senior zu Debreczin”. Ezt bajos hitelesen magyarra fordítani, mert Klein Predigernek nevezi az evangélikus lelkészeket általában, de a XVI. század közepére vonatkoztatva e szó éppen nem egyértelmű, mert egyaránt érthető Pfarrernek, tehát egy egyházközség (város, falu) első lelkészének (plébánosnak, parókusnak) és concionatornak, tehát a „plébános” alá rendelt személynek. A Senior szó jelentésének bizonytalanságát nem is érdemes felemlíteni.

Klein maga megjelöli „kútfőit”. A debreceni papságra nézve idézi Xylander Istvánt, a 24 szepesi városi fraternitás matrikulájából. De mivel ott nincs szó a seniorságról, erre nézve Schmal Andrást kell tekintenünk Klein forrásának. Ő maga írja a Dévairól szóló fejezet végén, hogy a már megjelölt kútfőkön kívül használta Schmalt.²⁴ Nos, Schmal közlésének ebben a vonatkozásban az az érdekessége, hogy sehol sincs benne szó Debrecenről: seniori tevékenységének szintere csak általánosságban, így van megjelölve: „alsó-magyarországi részek”.²⁵ Mindenesetre tőle kellett vennie Kleinnak azt az állítást, hogy Dévai mint senior senkit sem engedett lelkései szolgálatba, aki nem volt vele egy nézetben. Szövege további részében is Schmalt követi, de eltúlozva. Amíg Schmal csak ennyit mond: „bár vádolták kriptokálvinizmussal, azt esküvel tagadta”, addig Klein már ezt írja: „gyakran vádolták kriptokálvinizmussal, gyakran letagadta azt esküvéssel”.²⁶ A további mondatok megint egyeznek: ahol alkalm volt rá, az evangélikus gyülekezetek kárára terjesztette saját nézeteit.²⁷

Honnan vette Schmal Dévai seniorságát és e tisztebeli magatartását, nem tudható, de az nyilvánvaló, hogy mi a tendenciája előadásának. Azt akarta hangsúlyozni, hogy Dévai állhatatlan volt. Egyenesen polemizál is Csécsi Jánossal, kétségtelenül az Ifjabbal,²⁸ mert az viszont állhatatosnak jellemezte. Schmalt aztán már nem érdekelte, hogyan fűzi egybe Dévai életrajzi „adatait”, illetőleg a rá vonatkozó, összegereblyézett anyagot. Egyszer azt mondja róla, hogy Zwingli tévedéseit terjesztette, máskor meg azt, hogy Kálvin tanait. Előbb beszél seniori működéséről, és csak azután foglalkozik kassai működésével és fog-

²³ *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. II. kt. 1789. 90 kk., kül. 104 kk. — Klein J. S. 1748—1820. élt; Eperjesen, Bártfán, Kassán, Gölnichányán lelkészkedett.

²⁴ Schmal András: *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam Evangelico-Hungaricam pertinentia*. 1765. Közzétéve: Fabó András: *Monumenta evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica*. II. 1863. D-ról passim, kül. 126 k. — Schmal A. 1706—1766. élt; Felsősjajón, majd Ratkón volt lelkész; alesperese, majd főesperese volt a gömöri egyházmegyének.

²⁵ 126. lap. Matthias Dévay, quem Johannes de Zápolya, cleri accusationibus circumventus, igni adjudicaverat, primis annis veritatis evangelicae adsertor, devius a veritate factus, tacite errores Zwinglii disseminavit et cum annis compluribus in partibus Hungariae inferioribus seniores egisset, neminem alium nisi sibi consentientem ad obeundum ministerium admisit et quamvis cryptocalvinismi convictus, eundem ejuraverit: tamen ubi se dabat occasio, cum maximo ecclesiarum evangelicarum detrimento, placita sua commendare non neglexit.

²⁶ 23. jz-ben *im.* 105.

²⁷ Klein J. S. közléseinek megbízhatatlanságához ld. még: Abel Jenő 3. jz-ben *ic.* 706 kk.

²⁸ 1689—1769. élt, 1713—1734. tanár volt Sárospatakon. Zoványi Jenő *Cikkei*, 1940. 85.

ságaival. A súlypont nála ebben az állításban van: Dévai volt az úrvacsorai vita elindítója Magyarországon.

Schmal itt egyedül Boerner wittenbergi orvosprofesszornak egy levelére hivatkozik, és ez 1756-ban kelt.²⁹ A Boerner-féle feljegyzés forrását nem ismerjük ugyan, de állítása és Schmalnak ehhez fűzött véleménye, hogy ti. Dévai ingatag, állhatatlan, az evangéliomi igazságtól elpártolt ember volt, Sculteti Szeverin nézetére emlékeztet.

Mielőtt azonban közelebbről vizsgálnánk Sculteti idevágó nézetét, nézzük meg Klein amaz állításának a forrását, hogy Dévai *debreceni* pap és senior volt. Xylander István feljegyzése a *Matricula Mollerianában* valóban tartalmazza, hogy Dévai egy bizonyos időben debreceni lelkipásztor volt. „Azokról a tudós férfiakról, akik Luther idejében 1540 körül jöttek Magyarországra, és az iskolákat meg egyházakat reformálták. Első volt a bártfai Stöckel Lénárt, szülővárosa iskolájának lett a rektora, akiről (olvass) alább a 478. levélen. A második az erdélyi brassói Honter János, szülővárosa egyházában lett lelkész, az iskola megújítója és annak a vidéknek a szuperintendense. A harmadik a magyar Dévai Mátyás, nem sokkal azután debreceni lelkész lett. Közülük ez elsőnek hozta be Magyarországra a szakramentáriusok tanítását.”³⁰ Xylander István 1611-től 1615-ig volt a szepesi 24 városi fraternitás seniora, ez időben folytatta a fraternitás matrikuláját és tüzdeltte meg bejegyzéseivel az első kódex szövegét. Dévaira vonatkozó bejegyzése mindenképpen későbbi, mint Sculteti nyomtatásban is közzétett nézete.³¹

Xylander feljegyzésével egyszerre érdemes vizsgálni a szepesi krónikák ide tartozó részleteit. Egyháztörténelmi irodalmunkban rendszerint Wagner Károly jezsuita „szepesi krónikákból” összeszerkesztett művére hivatkoznak.³² Az általa szerkesztett szöveg, ezt is magyarra fordítva, ez: „Az 1539. évben. (Akkor) élt a bártfai Stöckel Lénárt úr, Luther tanítványa, aki az öt szabad (királyi)

²⁹ A 24. jz-ben id. kiadás 127. lapján sajtóhibából 1556 áll 1756 helyett. A mű általam megvizsgált kézirtné másolataiban helyesen van 1756. Friedrich Boerner 1754-ben lett professzor Wittenbergben, majd nemsokára Lipcsébe került.

³⁰ De viris doctis, qui sub Luthero circa annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et scholas, atque ecclesias reformarunt. Primus fuit Leonhardus Stökelius Bartfensis, factus scholae patriae rector, de quo infra fol. 478. Secundus Johannes Honterus Coronensis, Transylvanus, factus in patria ecclesiae pastor, instaurator scholae et illius tractus superintendens. Tertius Matthias Dévay, Hungarus, factus postmodum Debrecinensis pastor, quorum iste primus intulit dogmam sacramentarium in Hungariam. Idézve Miklós Ödönnél, *Ref. Egyház* 1954. 14. sz. 21. lap. A 478. szám elé baráti közlés alapján szúrta be a fol. szót. Ugyan a szerint a fenti idézet első mondata piros tintával mint regesta van föléje jegyezve a kétségtelenül Xylander kezétől származó további bejegyzésnek. — Ez a szövegprobléma példaképpen sürgeti annak az általános történelmi szükségletnek a teljesítését, hogy fényképp-, ill. mikrofilm-másolatban a kutatók minél előbb hozzájuthassanak a Késmárkon őrzött kódex szövegéhez. A kódex címe: Liber seu registerum fraternitatis venerabilium dominorum vigintiquatuor plebanorum Regalium in Scepus(io). Molner (Moller) Györgyről elnevezve *Matricula Molleriana* névvel is szerepel a történelmi irodalomban. Vö.: Hradsky József: *A XXIV királyi plébános testvérsége (XXIV Regalium Plebanorum Fraternitas) és a reformáció a Szepességen*, 1895. kül. 92. — *ETE* II, 387—461: *Részletek a szepességi huszonnégy királyi plébános társulatának jegyzőkönyvéből...* (1529—1606). Itt a 425. lapon közölve van a kódex 478. leveléről a Stöckelre vonatkozó szövegrészlet. — Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. 1922. X. lap.

³¹ Xylander (Holtzmann) István 1572—1619. élt. Lőcsén, Korompán, Kisszebenben, Szepesváralján szolgált. Zoványi Jenő *Cikkei*, 1940. 526.

³² *Analecta Scepusii sacri et profani*. Pars II. 1774. 15.

várost (át)vitte az ágostai hitvallásra. Követte őt az erdélyi Honter János, aki egyúttal ennek a vidéknek a szuperintendense volt. A harmadik, aki Magyarországon az ágostai hitvallást el kezdte terjeszteni, a magyar Dévai Mátyás volt, a debreceni egyház lelkésze.³³ Wagner ehhez a krónikakivonathoz ezt a lapalji jegyzetet fűzte: „Dévai nem az ágostai, hanem a helvét — úgynevezett — hitvallásnak volt a híve, hozzáfogott, hogy azt a Tiszán innen és túl elterjessze.”³⁴ Ebből a jegyzetből arra következtethetünk, hogy Wagner, ha egyáltalán ismerte a Xylander-féle bejegyzést, ezt csak másod renden használta. Valószínűbb, hogy elég volt neki rendtársának, Timon Sámuelnek az *Epitome chronologica*-ja.³⁵ De amióta nyomtatásban közvetlenül használható az a lőcsei krónika, amely a legfőbb forrása volt Wagnernak, a figyelmünket egyenesen arra kell fordítanunk.

A Hain-féle lőcsei krónikában az idevágó szakasz szövege — magyar fordításban — ez: „Azokról a tudós férfiakról, akik Luther idejében a Krisztus-1540. éve körül jöttek Magyarországra, és az iskolákat meg egyházakat reformálták. Az első volt a bártfai Stöckel Lénárt, szülőföldje iskolájában rektor lett. 2. A brassói, erdélyi Honter János szülőföldje egyházában lelkész és annak a vidéknek a szuperintendense lett. 3. A magyar Dévai Mátyás, a debreceni egyház lelkésze lett.”³⁶

Nyilvánvaló a rokonság a Xylandertől való bejegyzés, a lőcsei krónika szövege és a Wagner-féle szerkesztett szöveg között. A Wagner-féle problémamentesen késői „rokon”. Hogy pedig a másik kettő közül melyiket illeti a prioritás, főlegesen kutatni. A Hain-féle szöveg leírásának ideje talán megelőzte, talán követte a Xylander-féle betoldás 1611 és 1615 közé tehető idejét. Hain lőcsei krónikájának gondos közzététele ugyanis lehetővé teszi annak a megállapítását, hogy a minket érdeklő szövegrészlet nem tartozott a krónika alapszövegéhez, pedig hát még az is későbbi szerkesztés eredménye, mint Dévai kora.

Számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a Hain-féle és a Xylander-féle szöveg nem egymástól, hanem egy közös forrástól függ.

A Hain-féle, a rövidebb szöveg feltűnő vonásai: 1. a magyarországi reformáció kezdetének az 1540. évhez kapcsolása, 2. a három személy sorrendje, 3. a szkemaszerűség. Az 1540. évhez bizonyára azért kapcsolta a krónikás a hazai reformáció kezdetét, mert Stöckel Lénárt 1539-ben kezdte meg bártfai működését. Csak a Stöckel iránti elfogultság és a nagy időbeli távolság homályosíthatta el azt a valóságot, hogy Dévai már 1531-ben elkezdte a reformációt. Honterra nézve is igazolhatatlan a sorrend, még akkor is, ha Bázeltől Brassóba hazatérését, amely 1533-ban történt, jöllehet tévesen, úgy tekintjük, mint reformá-

³³ Anno 1539. Hat gelebt Herr Leonhardus Stöckel won (így) Bartfeld, ein Schuler Lutheri, welcher die 5. freyen Städten zur Augspurgischen Confession gebracht. Ihm ist gefolgt Joannes Honterus Transilvanus, der zu gleich superintendent dieses Trackts gewesen, der dritte, der in Ungarn die Augspurgische Confession auszupreihen anfieng, war Mathias Devai Hungarus, et Pastor Debrecinensis Ecclesiae.

³⁴ Dévajus quidem non Augustanae, sed Helveticae, quam vocant confessioni addictus erat, eamque cis, et ultra Tibiscum dilatandam suscepit.

³⁵ *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*. 1736. 147. Van későbbi kiadása is, inkább azt szokták idézni.

³⁶ *Hain Gáspár lőcsei krónikája*. 1910—1913. 84. Széljegyzet 1540-hez: De Viris Doctis, qui sub Luthero circa annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et Scholas atque Ecclesias reformarunt Primus fuit Leonhardus Stökelius Bartphensis factus Scholae Patriae Rector. 2. Johannes Honterus Coronensis Transilvanus factus in Patria Ecclesia Pastor et illius tractus superintendens. 3. Matthias Deway Hungarus factus Pastor Debrecinensis Ecclesiae.

tori munkájának kezdetét. Szuperintendens olyan értelemben volt, mint amilyen értelemben Bugenhagen alkalmazta rá e szót, mintegy tisztelete kifejezése-képpen.³⁷ A szkémaszerűség pedig abban áll, hogy a krónikás a factus szóhoz kapcsolva jelöli meg mind a három személynél a működési területet. Mintha csak azért került volna bele a szövegbe a Debrecinensis szó, mert különben egyenletlen maradt volna a feljegyzés. Igaz viszont, hogy így is elmarad a harmadik tag az előbbi kettő mellett azáltal, hogy Debrecent nem teszi meg Dévai hazájának.³⁸ Lehet, hogy a krónikás, illetőleg forrása tudott valamit Dévai tiszántúli működéséről, és a vidék helyett egy várost nevezett meg, mert így kívánta ezt a szkéma. Ehhez kapcsolódik az a lehetőség, hogy bár nem szól Dévai állítólagos szakramentárizmusáról, mégis összeszőődött benne Debrecen és a szakramentárizmus képzete, és ezért mondta debreceni papnak Dévait.

Xylander szövegében a Dévaira vonatkozó mondatban a Hain-féle szöveghez képest érdekes toldás a postmodum szó. Miklós Ödön szerint „ez a szócska elárulja, hogy feljegyzőjének tudomása van arról, hogy Dévai egyebütt is működött. Valamennyire közelebből kellett ismernie tehát Dévai életének körülményeit, vagyis mindenképpen hitelesebb értesülésnek mutatkozik.”³⁹ Szerintem valószínűbb, hogy a postmodum szó nem Dévai életének változásaira utal, hanem arra, hogy Dévai nem sokkal Honter reformátorra válása után lett debreceni pap. Valóban, Honter 1542-ben lett reformátorra.⁴⁰ Dévai tiszántúli működése pedig 1543-ban kezdődött. Csakhogy az idézett krónikások aligha ilyen évhez kötött események ismeretében sorolták fel ilyen rendben a három reformátort, hanem más tényező hatására: érvényesülni engedték érdeklődésüket, érdeklődésük lejtős lépcsőit; az első volt a szemükben a szepesi-felvidéki német-ség, a második az erdélyi szász nép, a harmadik a magyar.

Mindenesetre a postmodum szerintem való értelmezésének felel meg Hrabowszky György állítása: Dévai életrajzában egyenesen 1544-re teszi: „az Alföldre ment az evangyliomnak kedve szerint valóbb hirdetésére, még azon esztendőben predikátor s esperestnek választatván Debreczenben”.⁴¹ Ha nem jegyette volna is fel forrásait, köztük Kleint, akkor is gondolhatnánk, hogy Kleinban gyökerezett ez az állítása. De hogy hitelesnek vagy akárcsak meggondolkozthatónak is tartsuk Hrabowszky állítását, akkor el kellene feledkeznünk arról, honnan viszi át Dévait az „Alföldre”. Idézett állítása előtt azt mondja róla, hogy az Alföldre Sárvár vidékéről távozott, ahol „Nádasdy Tamás ő nagy méltósága” udvari papja volt. Hrabowszkyknál a debreceni papság és esperesi tisztség éppen

³⁷ 1544. máj. 11-én irt levelét így címezte hozzá: ... Johanni Hontero, Dioecesis Coronensis apud Transylvanos superintendenti. *Düek* 8. jz-ben i. m. 31. — A címzés értékeléséhez ld. Klein K. K. 20. jz-ben *im.* 270.

³⁸ Figyelemre méltó körülmény, hogy D-val egy napon iratkozott be a wittenbergi egyetemre „Gregorius Johannis Debreczinus Hung.” Xylander és a Hain-féle krónikás tudhatott erről, legalább is együtt láthatta nevüket Laskai Csókás Péternél, bár nála nincs meg a beiratkozás napja, és „János-fia Gergely debreceni magyar” diák neve el van írva Györgynek. Petrus Monedulatus Lascovius: *De homine magno*. 1585. (RMK III. 744.) a4b. — Ez azonban túl olcsó magyarázat lenne arra, miért tették meg D-t debreceni pappá. — Egyébként Xylander és az ismeretlen lőcsei krónikás összefüggéséhez vö., hogy X. Lőcsén született, 1509—1603. ott volt diakónus, a Matricula Molleriana végén ez a bejegyzés található: Consignavit M. Steph. Xylander Leutschoviensis.

³⁹ *Ref. Egyház* 1953. 8. sz. 14. lap.

⁴⁰ Ld. elsősorban Klein K. K. 20. jz-ben *im-t*, kül. 224 kk.

⁴¹ *Presbyterologia Evang. Aug. Conf. Trans Danubiana*. 1816. Kézirat a soproni evangélikus egyházközség levéltárában. I. 86 kk.

annyi hitelt érdemel, mint az, hogy közvetlenül Sárvár vidékéről ment oda. Az ő történetírása erősen biztat a kritikára Schmal és Klein történetírásával szemben is.

Miklós Ödön másik érve a szepesi krónika és Xylander hitelessége mellett az a levél, amelyet Dévai 1542. április 16-án Wittenbergből írt Eperjes város tanácsának.⁴² Bogner Bertalant ajánlotta benne. Néhány nappal korábban ordnálták lelkésszé az Eperjestől „két mérföldre” eső Szeben számára.⁴³ Miklós Ödön úgy értékeli a levelet, hogy íme bizonyíték a Dévai és Eperjes közti kapcsolatra, tehát hitele van a szintén felvidéki Xylander állításának, hogy Dévai — élte utolsó éveiben — pap volt Debrecenben. Egyelőre pusztán a levélírás tényét nézve, ebből csak arra következtethetünk, hogy Dévai azzal a reménységgel írt ajánlólevelet Bogner Bertalan javára, meg fogják becsülni sorait. Még az sem bizonyos, hogy előzően valamiféle kapcsolat volt Dévai és Eperjes között. Dévai elég tekintélyes személy volt, a közeli bártfai rektor, Stöckel előtt jó ismerős is, tehát előzetes kapcsolat nélkül is írhatott ajánlólevelet. Eperjes és Debrecen összekapcsolása helyett sokkal kínálózobb Eperjes és Kassa valóságos kapcsolata; ez erős volt már akkor is, amikor Dévai Kassán prédikátorokodott, és onnan fogságba hurcolták. De ha — ám tegyük fel — közvetlen, meleg és huzamos kapcsolat volt is Dévai és Eperjes között — 1542 táján, ez nem emeli a több mint fél évszázaddal későbbi állítás hitelét, különösen akkor nem, hogyha ez az állítás a kontextus miatt önmagában is méltatlan a hitelre. Nem bizonyítja Dévai debreceni papságának állítólagos szepességi hagyományát.

Ennek az állítólagos szepességi hagyománynak nagyon is dokumentálnak kellene lennie ahhoz, hogy feledjük az addigi másutt való mély hallgatást Dévai állítólagos debreceni működéséről. A legsúlyosabb e tekintetben a helyi hagyomány teljes hiánya.

Félegyházi Tamás Újtestamentomának ajánlásában 1586-ban Gönci György debreceni lelkipásztor a reformátorok sorában említi Dévai Mátyást, de működési hely nélkül; viszont nem említi a debreceni reformátorok és a maga koráig szolgált reformált papok között.⁴⁴ Debreceni Ember Pál sem tudott Dévai debreceni papságáról.⁴⁵ A XX. századi kutatók közül figyelemreméltó S. Szabó József tartózkodó nézete; szerinte az eddigi hivatkozások alapján nem tarthatjuk bizonyosnak Dévai debreceni működését. Az ő véleménye annál értékesebb, minthogy kapcsolódik ahhoz a megállapításához, hogy Török Bálintnak nem volt része Debrecen reformálásában; özvegyének, Pemflinger Katának 1544-ben ferences gyóntatója volt, és a szerzeteseknél temették el kb. 1545-ben.⁴⁶

Xylander feljegyzésének másik bővítése a Hain-féle szöveghez képest az az állítása, hogy Dévai hozta be elsőnek a szakramentáriusok tanát Magyarországra. Ennek a tételnek egyetlen ismert előzője Sculteti Szeverin állítása 1599-ből.

Sculteti Szeverin bártfai lelkész és ötvárosi esperes 1599-ben két könyvet is írt annak érdekében, hogy a helvét irány felvidéki jelensegeivel szemben

⁴² Ref. Egyház 1954. 14. sz. 21. lap, 15. sz. 22. lap.

⁴³ Prónay—Stromp: *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. 1905. 5.

⁴⁴ RMK I. 218. *3a. Itten a kegyelmetek várasában peniglen legelőszer Bálint Papot (ti. rendelte Isten), kit Török Bálint Pápáról aláhozott volt, annak utána Radán Balázst, ki Berekszászban mártiromságot szenvedett, Sánta Mártont, Szögedi Gergelyt, Gál Papot, Melius Pétert, Szikszai Bálintot, kik között nem utolsóbb sem haszontalamb volt az Félegyházi Tamás-is...

⁴⁵ *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. 1728. 628.

⁴⁶ *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában*. 1916. 12, 15 k.

védje a lutheri reformáció egyházi eredményeit. Latin nyelvű Hypomnémájában⁴⁷ szóba hozza Dévai tevékenységét, mégpedig azzal a szándékkal, hogy őt tegye meg az úrvacsorai vizsálya magyarországi előidézőjének. Előadása védekezés azzal a váddal szemben, hogy Luther, Westphal, Brenz és más „közülünk való” teológusok voltak a szerzői az úrvacsorai harcnak. Országunkban Dévai Mátyás, Thuri Pál és társaik ennek a harcnak a harsonái, mégpedig az evangéliom megismert igazságától való szomorú elhajlásból. Az ajánlásban bejelentett szándék végrehajtásaképpen Sculteti a könyvecskében „történelmi” adatokkal „bizonyítja”, hogy Magyarország az evangéliomot nem a zwingliánusoktól kapta, hanem Luthertől. Többek közt hivatkozik Luther és Melanchthon, valamint más kollégái leveleire, amelyeket a gyülekezetekhez és előkelő férfiakhoz intéztek. E levelek is bizonyítják, hogy Kassa, Eperjes, Szeben, Bártfa kezdetben mindjárt elfogadta a századok hitvallását, azt, s nem a helvétékét vagy anabaptistákét.

Következő érve ez: Luther és Fülöp kiválóan képzett evangélikus férfiakat küldött Erdélybe és Magyarországra, hogy gyülekezeteket és iskolákat alapítsanak. Ilyenek voltak: Honter János és Stöckel Lénárt. Közülök előbb Honter Erdélybe, aztán Stöckel 1539-ben Bártfára küldetett, amint erről Luthernek és Fülöpnek a bártfai városházán őrzött eredeti levelei tanúskodnak.⁴⁸

Itt Sculteti közli Luthernek Révai Ferenchez írt levelét 1539. augusztus 4-i kelettel. E levelet Luther műveinek weimari kiadása átkelteszi 1538. augusztus 4-re, elfogadván azt a feltevést, hogy ez a levél megelőzte Luther Révaihoz intézett másik, 1538. október elsejei keletű levelét.⁴⁹ A keltezés problémája azonban itt teljesen kikapcsolható. Itt az a fontos, hogy Sculteti milyen szándékkal közölte. Azt állította, és igazán állíthatta, hogy e levél bizonyosság: egyfelől egy előkelő férfiú Lutherhez fordult az úrvacsora ügyében a helyes felfogás kialakítása érdekében, másfelől Luther igyekezett befolyásolni a magyarországi reformáció irányát. De arra semmiképpen sem bizonyosság, amire Sculteti fel akarta használni, hogy lám Luther meg Melanchthon küldte Erdélybe Hontert és Magyarországra Stöckelt.

Luther Révaihoz intézett, „1538.” augusztus 4-i levelének közlése után így folytatja Sculteti: „Mégsem nyugodott a sátán, a rostáló.⁵⁰ Mert amint nyilvánvaló, négy év múlva, 1543-ban, megemlékezvén régi mesterségéről, amely felől Pál intette az efezusi és miletusi papokat — Ap. Csel. 20 — és János intett mindket mindnyájunkat — 1 Jn 2 —⁵¹, elidegenítette és elvonta Krisztus evangélio-

⁴⁷ *Hypomnéma* (görög betűkkel). *Sive admonitio brevis...* Bártfa, 1599. RMK II. 292. — A másik: *Hypomnima. Das ist: Ein kurtze, nothwendige Erinnerung...* Bártfa, 1599. Stripszky. II. 2494.

⁴⁸ *Hypomnéma*. Fol. 18. Tertio Viri excellenter docti Euangelici missi in Transylvaniam et Vngariam a Luthero et Philippo ad constituendas Ecclesias et Scholas, quales erant Johannes Honterus et Leonhartus Stöckelius, quorum ille prius in Transylvaniam, postea Stöckelius anno 39. Mense Maio et Junio Bartpham missus, vt testantur Epistolae Lutheri et Philippi in autographis et Sigillis, quae adhuc, thesauri loco, asseruantur in curia hac Bartphensi. A lapszélén: 3. a viris doctis, Viteberga in haec regna missis. (Ti. harmad sorban a Wittenbergből ez országokba küldött tudós férfiak által ment végbe a reformáció.) Figyeljünk e lapszéli sommázásra! Innen származik Xylander és a lőcsei krónikás szövegének élén: De viris doctis... — A Sculteti-idézet megvan Ember Pálnál is, 65. lap.

⁴⁹ *W Briefwechsel* 8. Nr. 3246. 258 k. lap. Vö. tölem: *Luther és Magyarország*. 1933. 156. 245. jz. 189 k. — A levél magyar fordítása Masznyik Endrétől, *D. Luther Márton művei*, VI. kt., 433.

⁵⁰ Vö. *Lk* 22, 31.

⁵¹ *Ap. Csel.* 20, 28—31. 1. *Jn* 2, 18 kk.

mától Luther és Fülöp diákját, Stöckel wittenbergi egyetemi diaktársát, Dévai Mátyást, aki mivel valamelyes tekintélye volt tanultságának és derekasságának az említett egyetemtől nyert bizonyosága révén, ebben az országban szofisztikájával és képmutatásával, amelyet a helvéteknél szívott magába, akikhez utazott, sokakat elcsábított, de ezek közül mégis többen, miután levelet írtak Luthernek és (levelet) kaptak tőle, visszatértek az evangélium helyes útjára.”⁵² Itt aztán közli Luthernek az eperjesi és szomszédos gyülekezetek lelkészeihez 1544. április 21-én írt levelét.⁵³

Sculteti mondatai nem hagynak kétséget afelől, hogy Dévaira vonatkozó állításaiban egyedül Luther levelére támaszkodott.

Ezt a körülményt külön is számon kell tartanunk arra az állításra nézve, hogy Dévai a helvétekhez utazott, náluk szívta magába szofisztikáját és képmutatását. Már ezek a kifejezések is kételkedővé tehetik a kútfőkritikust, hogy vajon a valóság ismerete vagy a tendencia iratta-e ezt Scultetival. Világos a célzat: átterelni az úrvacsorai vita keletkezését Wittenbergről Svájcra, befeketíteni Dévait. E célzat felismerésénél pedig még értékesebb megfigyelnünk a párhuzamot Dévai állítólagos svájci útja és Honter állítólagos wittenbergi útja között. Sculteti szerint Honter Wittenbergből küldetett Erdélybe. Feltételezhetjük, hogy a következő skémával élt: aki a lutheri irányhoz tartozott, Wittenbergből hozta a helyes tanítást; aki viszont a helvét irányhoz tartozott, — hogyan is lehetne másképp? —, csakis Svájcban hozhatta tudományát. A bökkenő azonban az, hogy csak a legendák szólnak Honter wittenbergi tartózkodásáról, a történettudomány mit sem tud róla; annak ellenben bőséges a bizonyosága, hogy Bázelen időzött sokáig, és onnan tért haza szülőföldjére.⁵⁴ Mindenesetre Scultetié a legkorábbi ismert állítása annak, hogy Dévai Svájcban járt, tehát egy fél évszázad választja el a tendenciózus állítást az állítólagos eseménytől.

Sculteti „történetírói” megbízhatósága szempontjából nem közömbös az a tény sem, hogy Dévain kívül Thuri Pált nevezi meg mint olyant, aki oka volt az úrvacsorai harcnak. Ez is mutatja Sculteti szűk történeti látókörét, kritikátlanságát és gátlástalan célzatosságát. Azért említi éppen Thuri Pált, mert az

⁵² Fol. 19. Non tamen quievit Satan cribator (így, cribrator helyett). Nam quadriennio post, vt apparet, anno 1543. memor artis suae veteris (de qua Paulus comonefacit ministros Ecclesiae Ephesinae et Mileтанаe Acto: 20. et Johannes nos omnes 1, Johan: 2.) alienauit et abstraxit ab Euangelio Christi auditorem Lutheri et Philippi, condiscipulum Stöckelij in Academia Witebergensi, Matthiam Dewai, qui cum esset alicuius auctoritatis, propter testimonium eruditionis et integritatis quod ei datum est a praefata Academia, multos in hoc regno Sophistica et hypocrisi sua (quam hauserat apud Heluetios ad quos profectus fuerat) seduxerat, quorum tamen plerique datis ad Lutherum et acceptis ab eo literis, redierunt in rectam Euangelii viam...

⁵³ W Briefwechsel 10. Nr. 3984. 555 k. lap. Tölem: a 49. jz-ben *im.* 190 k. A levél szövege Sculteti Hypomnemájából idézve. A W egy helyen *vnam* helyett *novam*-ot helyez közlésébe, anélkül, hogy a korrekciót (?) jelezné. — Mindkét szövegközlés mint az ismert legrégebb szövegre utal Sculteti Hypomnemájára. Ennél régebb közlés: *Historia colloquii Chepregiensis, de coena Domini...* 1591. *RMK* III. 213. D3—4. A szöveg azonos az előbbivel.

⁵⁴ Reinert 20. jz-ben *im.* kül. 34. — A reformáció korát illető legendaképződés tanulságos, kijózanító lecsapódása Oskar Thulin *Volkstum und Völker in Luthers Reformation* (1944) c. művében: „Melanchthon ist selbst einmal in der Zips gewesen und hat in Bartfeld Prediger und Schulmänner wittenbergischen Studiums in ihr Amt einführen können.” (*Im.* 20.) Thulin szerint is Honter Luther hallgatója volt, és Wittenbergből hívták haza.

1564-ben Töketerebesén vitatkozott az öt szabad királyi városból odajött lutheránus papokkal.⁵⁵ Ha tágabb lett volna a látóköre és bírt volna egy cseppnyi történelmi érzékkel meg hűséggel, akkor talált volna a XVI. század második felében jelentősebb embert is az úrvacsoratanívitázók között. De nem vezette őt a történelmi valóság megismerésének vágya Dévaira vonatkozóan sem; őt csak az az érdek fűtötte, hogy találjon valakit minél előbb, bármi módon, még Westphal elől, akire rámondhassa, hogy az úrvacsora dolgában egyenetlenséget támasztott.

Visszatérve Sculteti egyetlen forrás-hivatkozására, vessük fel a kérdést, vajon valóban bizonyíték-e Luther levele Dévai szakramentárizmusa mellett. Mielőtt az ismert Luther-levél vizsgálatához fognánk, előbb kapcsoljuk ki — egyszer s mindenkorra — Timon Sámuelnek azt az állítását, hogy volt Luthernek egy olyan levele az eperjesiekhez, amelyben kikelt Dévai ellen, hogy némely, az övétől erősen eltérő szertartásokat tanít és gyakorol.⁵⁶ Timon állítását már önmagában is erőltetni három körülmény. Jezuita volt; a reformáció történetével kapcsolatban eleve nem volt tőle várható tárgyilagos tényközlés. Ő maga felvetette a kérdést, hogy Luthernek általa ismert levele hiteles-e. Az idézett állítás eredetijében pedig ott van ez a kifejezés: non sine diabolo, és ezért a mondat úgy is érthető, hogy Luther rágalmozásként fogta rá Dévaira, hogy az övétől eltérő szertartásokat tanít és gyakorol. E három körülmény ellenére hivatkozott Timonra Ribini,⁵⁷ majd Révész Kálmán,⁵⁸ sőt Luther műveinek weimari kiadása is, sajnos, említésre méltatta.⁵⁹ A Timonra hivatkozás még csak menthető addig az időpontig, amíg Luther szóban levő levele abban a csonkult szövegben volt ismeretes, amelyet Ribini közölt. Ez a csonkult szöveg ugyanis nem tartalmazza azt a részletet, amelyre Timon utal, nevezetesen azt, amelyben Luther a milánói diócezisben használatos miserendről ír. De mihelyt elfogadjuk hiteles szövegül azt, amelyet mint legrégebb ismert szöveget a cseppregi colloquium 1591-ben megjelent „historiá”-jában találunk,⁶⁰ rögtön értelmetlenné válik mindaz, amit Timon idevágóan írt, hogy ti. Luther kikelt Dévai ellen. Ez a kritikai megállapítás azért nyomós, mert a Luthernek tulajdonított heves kifakadás érvé lett Dévai tanításának, állítólagos nézetváltoztatásának a megítélésében.

Luther szóban levő levelét máskülönben is ajánlatos a teljes szövegében vizsgálat alá vonnunk.

A weimari kiadás így foglalja össze a tartalmát: „(Luther) sajnálja az eper-

⁵⁵ Zoványi Jenő *Cikkei*, 1940. 481.

⁵⁶ 35. jz. *im.* 147. *Scriptis hoc anno (ti. 1544-ben) Martinus Lutherus Epistolam ad Eperjessenses, ignoro, an sit canonica? Disceptabant adhuc novelli Lutherani de Missa, num ea omnino esset abolenda? Cumque aliqui adhuc illum partem, quam Canonem Ecclesia Romana appellat, retinere vellent, Lutherus pro sua auctoritate prorsus repudiandum esse statuit. Praeterea commentus est, neque in Dioecesi Mediolanensi in usu esse, ut sacra hostia inter litandum attolatur. Maxime autem invehitur non sine diabolo in Dévaium, quod ritus quosdam a suis valde diversos doceret, exerceretque. — Timon tévedését Ábel Jenő már 1887-ben megállapította; 3. jz-ben *im.* 708.*

⁵⁷ Ribini, Joannes: *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae...* I. 1787. 61.

⁵⁸ Révész Kálmán *cikke Dévairól: Realenzyklopädie für die protestantische Theologie und Kirche*. 3. kiadás. 4. 598.

⁵⁹ 1. jz-ben *im.* 556.

⁶⁰ Ld. az 53. jz-et. Masznyik Endre 1914-ben már egy olyan szövegváltozatot fordított, amely csonkítatlanul tartalmazta Luther levelét.

jesi és környékbeli papokat a törököktől való szorongatottságuk miatt. Nem tudja hinni, hogy Dévai Bíró átpártolt a zwinglii úrvacsorai tanításhoz. Az ellen Wittenbergben éppen úgy harcolnak, mint korábban. Az elevatio⁶¹ megszüntetése nem jelent álláspontváltoztatást. Kényszerítve érzi magát, hogy úrvacsorai tanításának oly sok vallástétele után kiadjon még egy újat. Melanchthon nincs gyanúban előtte. Világvége-hangulat.”⁶²

Ez a tárgyilagos összefoglalás is eléggé meggondolkodtató. De a levél teljes szövegének ismerete még inkább meggyőzhet mindenkit, hogy Luther levelében csak járulékos mozzanat, amit Dévairól írt. Azt azonban sajnos már nem tudhatjuk, hogy a neki küldött levélben mi volt a fő és mi a mellékes. Ha Luther leveléből következtetni merünk az eperjesiek levelére, akkor feltételezhetjük, hogy annak is legalább három mondanivalója volt: a török, Dévai magatartása, az úrvacsorai rend. De minthogy nem ismerjük az eperjesiek levelét, le kell mondanunk arról, hogy állításképpen mondjunk valamit a tartalmáról. Luther levele értelmezésére kell szorítkoznunk.

Az idevágó hamis, túlzó értelmezésekkel szemben mindenekelőtt tényképpen állíthatjuk, hogy Luther csodálkozott azon, amit Dévairól olvasott. „Egyébként, amit Dévai Mátyásról írtok, azon nagyon csodálkoztam, mert nálunk is annyira jó a híre neve, hogy jómagamnak is nehéz, hogy higgyek nektek (levél-) íróknak.”⁶³ Hogy elhitte, erre nincs semmi bizonyosság. Ellenben arra, hogy nem hitte el, hiteles bizonyosság az, hogy 1546 elején egyik asztali beszélgetésében magasztalva beszélt Dévai vértanúkészségéről. Az az anekdóta-szerű „esemény”, amelyet róla elmondott, nem állja meg a történelmi kritikát, de maga az a tény, hogy Luther így beszélt róla, elegendő bizonyosság, hogy a jóhíre nem romlott meg előtte.⁶⁴ Már pedig ahogyan Luthert ismerjük, aligha szolt volna róla ilyen dicsérően, ha besorolta volna a szakramentáriusok közé. Ebből a tényből tájékozódva kell értelmeznünk Luther levelének következő mondatát: „De akármi-képpen van is, bizony nem tőlünk vette a szakramentáriusok tanát”.⁶⁵ E mondatban nincs benne okvetlenül, hogy Luther szerint Dévainak szakramentárius volt a tanítása az úrvacsoráról a levélváltás idején. Lehet így is értelmezni e mondatot, de lehet ám így is: amennyiben Dévai mostani tanítása szakramentárius, annyiban ezt nem tőlünk vette. Luther e mondatának két része van, és az első legalább annyira súlyos, mint a második.

Luther következő mondata még inkább mutatja, miről is van szó tulajdonképpen: „Mi itt állhatatosan küzdünk ellene (ti. a szakramentáriusok tana ellen). nyilvánosan és magán úton; semmiféle gyanúja vagy a legcsekélyebb nyoma sincs nálunk ennek az utálatosságnak.”⁶⁶ Luther tehát rátér arra a gyanúra, hogy Wittenbergben is felütötte a fejét a szakramentárius tan. „Hacsak az ördög nem suttogja valamely zugban. Talán az kelti (ti. ezt a gyanút), hogy felhagytunk az ostya felmutatásával, néhány szomszédunk kedvéért, nem mintha ez így lenne szükséges. Mi ugyanis kezdettől fogva azt akartuk, hogy az tartások tetszés szerinti dolognak, és nem azért mellőzzük, mert megtagadjuk tanítá-

⁶¹ Az úrvacsorai jegyek felmutatása.

⁶² 1. jz-ben *im.* 555.

⁶³ Caeterum, Quod de Matthia Deuay scribitis, vehementer sum admiratus, cum et apud nos sit ipse adeo boni odoris, vt mihi ipsi sit difficile vobis credere scribentibus.

⁶⁴ *W Tischreden* 6, 6516.

⁶⁵ Sed vt vt sit, certe a nobis non habet Sacramentariorum doctrinam.

⁶⁶ Nos hic constanter contra eam pugnamus, publice et priuatim, nec vlla suspicio aut tenuis odor est apud nos de ista abominatione.

sunkat a szentségről, sőt éppen a mi egyházunkban megengedjük mint tetszés szerint valót, sőt magunk is vissza fogjuk állítani, ha szükséges vagy hasznos (lesz) . . .”⁶⁷

Itt tehát nem kisebb jelentőségű körülményről értesülünk, mint arról, hogy ez idő tájt Luther maga is abba a gyanúba keveredett, hogy eltért korábbi úrvacsorai tanításától, és valamiképpen elhajolt a rajongók, értsd: a szakramentáriusok felé. Ez a gyanúsítás tényként állapítható meg. Az persze már csak feltételezési lehetőség, hogy ez a gyanúsítás a kósza hírek szárnyán eljutott Eperjesre, és hogy éppen ez a gyanúsítás indította — a török-vészen kívül — az eperjesi és környékbeli papokat a levélírássra, és hogy ehhez képest csak mellékes volt számukra, amit Dévairól írtak. Már ezért is kérdés, hogy valóban hitelt adott-e Luther a Dévairól írottaknak, és vajon nem tekintette-e szintén alaptalan, félreértésből vagy gonoszkodásból származó gyanúsításnak. Luthernek anynyi volt a csalódása egykori híveiben, hogy érthető, ha kereken nem utasította vissza Dévai meggyanúsítását, azonban gondolhatott arra is, hogy Dévai esete azonos az övével.

Luthernek mindenesetre módja volt rá, hogy visszautasítsa a maga meggyanúsíttatását. Az elemzett levélben folytatólagosan is panaszkozik, hogy az ördög, ahol csak teheti, zugaiban rossz hírét költi, az igazság szavát az ő neve alatt elferdíti. Már az eperjesiekkel is közli szándékát, hogy újabb hitvallást ír az úrvacsoráról.

Valóban írt is, „Rövid hitvallás a szent sakramentomról” címmel.⁶⁸ Ebből most különösen érdekelhetnek bennünket azok a részletek, amelyekben meggyanúsíttatására céloz. „Bizony már előbb is gyakran értésemre adták, hogy a rajongók azzal dicsekednek, mintha én egy lennék velük. Ezt nem akartam elhinni, mert egyikük sem akarta ezt magáról nyíltan megírni”.⁶⁹ „Ha az ilyen egyezkedésről (ti. a marburgiról) támadt szóbeszédből vagy másféleképpen valaki úgy hallotta volna vagy rábeszélétek volna (arra a nézetre), hogy én a rajongókkal tartok, és e dologban egy (véleményen) vagyok (velük), őszintén, Istenre kérem, semmiképpen se higgye el. Isten őrizzen, aminthogy eddig meg is tette ezt, hogy nevemmel tudatosan védjem vagy erősítsem a rajongóknak akár csak legcsekélyebb cikkét is”.⁷⁰ „Úgy hallom, némelyeket az készlet olyan gondolatra, hogy egy nézeten volnánk a rajongókkal, hogy templomainkban megszüntettük és abbahagytuk az elevatiót, (mintha) ezáltal elismernénk, hogy Krisztus teste és vére nincs jelen a sakramentomban, és hogy nem vesszük száj-

⁶⁷ Nisi Diabolus in occulto aliquo angulo susurret: Forte hoc mouet, quod eleuationem hostiae deposuimus, in gratiam aliquorum vicinorum, non in necessitatem. Quia ab initio voluimus eam haberi liberam, nec adhuc in negationem doctrinae nostrae de Sacramento omittimus, Quin aliis etiam sub Ecclesia nostra liberam permittimus, Etiam ipsi eam restauraturi, si opus sit aut vtile . . .

⁶⁸ *Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sakrament*. 1544. W 54, 119. Magyar fordítása. Masznyik Endrétől: *Kis hitvallás az úrvacsoráról. D. Luther Márton művei*. VI. 1914. 429.

⁶⁹ W 54, 142, 13 kk. Zwar mir ist wol auch zuvor oft angezeigt, als solten sich die Schwermer rhümen, Ich were mit jnen eines, welchs ich nicht hab wollen glauben, weil es keiner öffentlich von sich hat wollen schreiben.

⁷⁰ W 54, 144, 16 kk. Wo nu aus solchs vertrags geschrey oder sonst jemand gehört oder beredt were, Das ichs mit den Schwermern hielte, und der Sachen eins weren, Den bitte ich lauterlich umb Gottes willen, wolte das ja keines wegés glauben. Da behüte mich Gott fur, wie er bis her gethan, das ich mit meinem namen solte wissentlich den allgeringsten Artickel der Schwermern decken oder stercken.

jal”.⁷¹ „Eszert a sakramentom ellenségeinek nincs miért dicsekedniök, mintha mi az ő kedvükért tennők, hogy elhagyjuk az elevatiót. És ne gondolja senki, hogy mi ezzel az ő kárhozatos tévelygésükhöz hajlunk, még kevésbé, hogy beleegyeziünk abba”.⁷²

Luther és Dévai meggyanúsításának egyidejűsége kétségtelen;⁷³ párhuzamossága — az indítékok szempontjából — feltételezhető; a tisztázódása azonban nem azonosítható, mert Luther megírhatta új hitvallását, ezzel szemben Dévai részéről semmilyen nyilatkozat nem áll rendelkezésünkre. De vajon jogosult-e az akkori viszonyok közt Dévai „hallgatását” beismerésnek minősíteni?

Schmal irt ugyan valamit Dévai idevágó nyilatkozatáról, nevezetesen azt állította, hogy esküvel letagadta szakramentárizmusát.⁷⁴ De mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Schmal pozitívan felhasználó Miklós Ödön kénytelen volt Schmal állításának egyik felét miskolci kudarcával, másik felét állítólagos debreceni esperességével összekapcsolni.⁷⁵ Ha azonban mégis mindenáron hitelt akarnánk adni Schmal fecsegésének, akkor azt kellene tudomásul vennünk belőle, hogy Dévai tagadta, amivel vádolták.⁷⁶

Az eperjesi és környékbeli papok Lutherhez intézett s elveszett levelében megbújt gyanúsítással nyilvánvalóan összefügg Stöckelnek az az állítása, amelyet 1544. február 2-án kelt, Révai Ferenchez intézett levelében Dévai valamilyen media sententiájáról találunk. Az úrvacsora dolgában — írta — „Dévai, úgy látszik, valamilyen közvetítő nézetet vall, eközben inkább emberi magyarázatokra támaszkodik, mint az Írásra, ahogyan ezt azok tették, akik ezt az ügyet előbb tárgyalták”.⁷⁷ Stöckel állításában mindenekelőtt azt kell megfigyelnünk, hogy — saját szavai szerint is — szóbeszédre, nem pedig ellenőrzött értesülésre épül. Azonkívül a levél így folytatódik: „Szívesen beszélném meg vele barátilag ezt a dolgot, ha közelebb lenne; azt hallom ugyanis, hogy most elment egész Brassóig”.⁷⁸ Ki tudja tehát, milyen messziről került a szóbeszéd Bártfára. Azt azonban tudjuk, magától Stöckeltől, hogy nem tisztázta a valóságot. Enélkül adta tovább a szóbeszédből eredő hírt Révainak. A híradás ko-

⁷¹ W 54, 162, 31 kk. Ich höre sagen, das ettliche daraus bewogen sind zu denken, wir seien mit den schwermern eins, das wir in unsern Kirchen die Elevation haben fallen und anstehen lassen, damit wir bekennen solten, das Christus leib und blut nicht im Sacrament sey, noch mündlich empfangen werde.

⁷² W 54, 165, 12 kk. Demnach haben die Sakraments feinde nicht ursache zu rhümen, als theten wirs jnen zu willen und dienst, das wir die Elevation fallen lassen. Uns sols niemand dafür halten, das wir uns damit wollen zu jrem lesterlichen jrthum neigen, viel weniger begeben...

⁷³ Honter 1543—1544. attól tartott, hogy Wittenbergben megrágmazzák. Vö. Klein K. K. 20. jz-ben im. 251 k.

⁷⁴ Ld. a 25. jz-et.

⁷⁵ Ref. Egyház 1953. 8. sz. 13 kk.

⁷⁶ Révész Imre véleménye szerint Schmal állításának „nem lehet több értéket tulajdonítanunk, mint egyéb fentidézett zavaros és sehonnán nem igazolható állításainak Dévaira vonatkozóan (amelyeket sajnós, Klein is átvesz tőle)”. D. B. M-től erednek-e az 1544-i tételek? *Szentpéteri Kun Béla Emlékkönyv. (1946) 436. Kiemelés tőlem.*

⁷⁷ ETE IV, 339: Matthias videtur medium quandam sententiam tueri, quanquam humanis coniecturis magis, quam scripturis nititur, ut illi fecerunt, qui antea hanc causam tractarunt — Ha a quan-quam-ot ámbárral fordítjuk, külön problémát viszünk bele az állításba, mert akkor az lenne az értelme, hogy a közvetítő nézet még nem lenne hiba, de az már hiba, hogy Dévai inkább támaszkodik emberi értelmezésekre; mint az Írásra.

⁷⁸ Uott: Qua de re libenter cum eo amice conferrem, si propior esset, nunc enim audio eum Coronam usque concessisse!

molyságát éppen nem erősíti, ellenkezőleg: csökkenti az a körülmény, hogy közel egy időbe vagy talán teljességgel egy időbe esik a Luthernél történt denunciacióval; sőt feltételezhető is, hogy az eperjesi és környékbeli papok levelében jelentős része volt a tekintélyes bártfai iskolamesternek.

Egyébként is elképzelhető, hogy Dévai olyan kifejezésekkel élt, amelyek egyeztek a wittenbergi Concordia kifejezéseivel, de nem tértek el a lutheri—melanchthoni vonaltól, viszont Stöckel ezekre nézve is érzékeny volt. Figyelemre méltó, hogy Ribini ebben az összefüggésben emlékeztet a *Confessio Augustana Variatára*.⁷⁹

Mindenesetre feltűnő, hogy az a három „tudósítás”,⁸⁰ amely — hosszú idő elteltével! — alapul szolgált Dévai „nézetváltoztatásának” emlegetésére, mind Stöckeltől származik, kettő bizonyosan, a harmadik pedig minden bizonnyal az ő közreműködéséből. Révész Imre vonakodott pálcát törni „a nagyérdemű Stöckel Lénárt bártfai rektor” fölött, feltételezni róla, hogy „keresztén” lelkipásztorsársaival együtt misztifikálta Luthert „az egyik addig leghűségesebb magyar tanítványa felől”.⁸¹ Egy efféle misztifikáció, mást befeketítő, magát fényesítő félrevezetés igenis elképzelhető akár tőle, akár lelkipásztortársaitól. Idővel bővül az egyháztörténészek élettapasztalata. Különben is tényként állapíthatjuk meg, hogy Stöckel a „*valamilyen közvetítő nézet*” felrovásakor mende-mondára támaszkodott, amikor Dévairól olyasmit állított, ami alkalmas volt addigi úrvacsorai tanításában való hűségének kétségbevonására. Közrehatottak-e nála személyes természetű motívumok, nem tudhatjuk, de igenis elképzelhetjük, hogy nála és környékbeli paptársainál irányt szabott az a szándék, hogy Luther előtt teológiai éberségüket tanúsítsák. Stöckel és Révai viszonylatában közrejátszhatott a Dévaira féltékenység is.

Az meg már éppen a tények körébe tartozik, hogy nagy volt a különbség Dévai és Stöckel teológiai „munkája” között. Dévai átment egy alapos skolasztikus teológiai képzésen, és egy teológiai rendszert legyőzve lett reformátori teológussá; volt teológiai invenciója; izig-vérig apostoli lelkületű, vértanúságra kész reformátor volt. Stöckel úgy nőtt bele a reformáció világába, hogy az ő számára a lutheri—melanchthoni reformátori tanítás volt az első nagy tudományos élmény; érezhető-e önálló teológiai gondolkodás akármelyik művében is, ez — tudomásom szerint — eddigelé még nem volt egyháztörténelmi vizsgálódás tárgya; de azt tudjuk, hogy kiváló iskolamester volt. Talán pedáns „iskolamester” volt a teológiában is; megütközhetett Dévai olyan „nézeteiben”, kifejezéseiben, amelyek nem vágtak össze az ő iskolás tételeivel és kifejezésmódjával.⁸²

Az 1544. évbéli Dévai-emlékek közül hátra van még Ferdinánd király február 12-én az esztergomi érsekhez intézett levele, ebben ez a Dévaira is vonatkozó kitétel: „efféle eretnekek”.⁸³ Úgy látszik, Miklós Ödön akképpen értel-

⁷⁹ 57. jz-ben *im.* 59. — Vö. Révész Imre 76. jz-ben *ic.* 448. Uaz; *Magyar református egyháztörténet.* I. 1938. 61.

⁸⁰ *ETE* III, 466. IV, 388. A harmadik pedig az eperjesi és környékbeli papok levele Lutherhez.

⁸¹ 76. jz-ben *ic.* 449.

⁸² D. stílusbeli bátorságához ld.: Horváth János: *A reformáció jegyében.* 2. kiadás. 1957. 170 kk.

⁸³ *ETE* IV, 340: De Mathia Deway heretico, que nobis subscripsistis intelleximus. Ostendit etiam nobis Zagrabiensis copiam literarum Gasparis Drágffy Synodalis etc. Iam antea binis literis nostris commisimus ipsi Drágffy, ut huiusmodi hereticos homines in bonis suis non pateretur, quod eum omnino facturum credimus. Dedimus etiam literas, et commisionem nostram ad praefatum Andream Báthory capitaneum nostrum, ut huiusmodi hereticis coercendis omnem adhibeat operam.

mézte, hogy Ferdinánd üldöző szándéka a szakramentárius Dévai ellen irányult.⁸⁴ Mintha Ferdinánd nem üldöztette volna a bécsi fogságból megszökött eretnek Dévait, ha megmaradt volna lutheránus eretnekségében, ill. annak hírében! 1548 előtt teljességgel indokolatlan feltételezni, hogy Ferdinánd oldalán különbséget tettek lutheránus és másfajta eretnekek között. Hiszen nemcsak azelőtt nem, hanem azután sem tettek köztük olyan különbséget, mint amilyent utóbb tévesen feltételeztek. 1559-ben Ferdinánd a bányavárosok küldöttségének, amely az Ágostai Hitvallásra hivatkozott, ezt felelte: „Az Ágostai Hitvallás a birodalomra tartozik, nem Magyarországra!”⁸⁵ Ferdinánd említett leveléből tehát semminemű támpontot nem nyerünk Dévai teológiai irányára nézve.

A közvetlen előző évek emlékeiből ebbe az összefüggésbe kívánczik Stöckelnek az az értesülése, hogy Dévai a legutóbbi wittenbergi tartózkodásából hazatérve Luthernek valamilyen sajátkezű úrvacsorai írását hozta magával.⁸⁶ Valószínűtlen, hogy Dévai más úrvacsorai tanítást hozott haza a szívében, mint a tarsolyában; már azért is, mert Luther 1544-ben nem akarta elhinni róla, amit Eperjesről írtak neki.

De ennek meggondolásánál sokkal fontosabb emlékeznünk arról, hogy Dévai egyszer már korábbra, 1540-re vonatkoztatva is, belekeveredett abba a gyanúba, hogy megváltoztatta tanítását az úrvacsoráról. Akkor Perényi Péter udvari concionatora volt Sárospatakon.⁸⁷ Összeütközött vele az úrvacsora kérdésében. Távoznia kellett. Dévai maga így jelölte meg „az összeütközés sommáját”: „a körülhordozott vagy az elkülönített helyre zárt kenyér nem szentség. Ő (ti. Perényi) szentségnek tartja, a szentség teljességének feltételeit nem fogadja el”.⁸⁸ Ebben az összeütközésben Perényi Péter a római katolikus, Dévai a reformátori álláspontot képviselte. Ez kétségtelen. Ideiglenesen csak az tehető kérdésessé, hogy vajon Dévai a Perényivel szakításra vezető álláspontjában nem mutatkozott-e — akárcsak pusztán merevsége által is — a lutheri iránytól elhajlónak. Az ide tolatkozó kérdést azonban mindjárt értelmetlenné teszi az a körülmény, hogy e tekintetben nem volt különbség a wittenbergi és a svájci reformátori irányok között. A Formula Concordiae, ez a merevnek mondott lutheránus hitvallás, helyeslően idézte az 1536-os wittenbergi Concordiából Bucer és társai nézetét: „...Használaton kívül, amikor a kenyér félretéteik vagy szelencében őriztetik avagy körmeneteken mutogatgatják, ahogyan az a pápásoknál történik — azt tartják —, nincs jelen a Krisztus teste.”⁸⁹ Másutt is ugyanezt a nézetet vallja a Formula Concordiae.⁹⁰ De minthogy felbukkanhat az a vélemény, hogy a Formula Concordiae ebben a vonatkozásban engedményt tett, vagy hogy már a wittenbergi Concordiában engedmény volt ez a lutheránusok részéről a déliek felé, azért nem árt külön megállapítanunk, hogy Luther felfo-

⁸⁴ Ref. Egyház 1953. 8. sz. 14. lap.

⁸⁵ Breznik János: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 1. füzet. 1883. 143: Die Augspurgische confession, die gehört in das Reich und nicht in Hungeren.

⁸⁶ ETE IV, 277.

⁸⁷ A concionator szóval jelöli D. sárospataki tisztelet egy 1540-beli irat (az Országos Levéltárban), amelyet Botta István volt szíves közölni velem; még nem publikálta.

⁸⁸ ETE II, 466: Idemque ad me scripsit ipse Deuai his verbis: „Turbas et causas discussus mei a priore principe meo, tenere te credo. Summa controuersiae, Panis circumlatus, aut in cancellos inclusus, sacramentum non est. Ille pro sacramento habet, conditiones ad integritatem sacramenti pertinentes non admittit.”

⁸⁹ *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 2. kiadás. 1952. 977, 15.

⁹⁰ Uo. 1000. 83. 1001, 87. 1010, 108.

gásával semmiképpen sem fér össze az a római katolikus tan, amely szerint a körülhordozott és az elkülönített helyre zárt kenyér szentség.⁹¹ Mindennek ellenére egyháztörténeti irodalmunkban az idők folyamán szóhoz jutott olyan nézet, hogy Dévai a Perényivel összetűzésében a svájci irány képviselőjének mutatkozott,⁹² és ez tanulságos példája a rá vonatkozó történetírásnak.

Mindent egybevetve, semmi bizonyosság nincs arról, hogy Dévai 1540 után megváltoztatta tanítását az úrvacsoráról.

Így hát legfeljebb az a kérdés marad fenn, hogy nem képviselt-e Dévai már az 1530-as években valamilyen különleges, mégpedig közvetítő előjelű úrvacsorai tant, olyant, amely legalább is alapul szolgálhatott az úrvacsorai tanítás hazai változásaihoz — a lutheriből a helvétbe. Ez a kérdés azonban nem tartozik bele Dévai tiszántúli működésének forráskritikai kutatásába. Amennyiben ugyanis Dévai már előbb is valamilyen különleges, közbeeső úrvacsorai tant vallott, annyiban nem 1540 óta, és még kevésbé éppen tiszántúli működési idején elkezdve, eddigi úrvacsorai tanításától elfordulva, vallotta a Stöckel által emlegetett „valamilyen közvetítő nézetet”. De viszont amennyiben Dévainak 1544-ben azért volt valamilyen közvetítő nézete, mert az volt neki már korábban, nyomtatásban fennmaradt műveiben is, annyiban Stöckel számára ez nem lehetett újság. Ha azonban Stöckel azért tulajdonított Dévainak valamilyen, a helvétekhez közeledő újítást az úrvacsora dolgában, mert Dévai — a Perényivel összetűzéséből is okulva, legújabb wittenbergi útján ezt a kérdést megbeszélve — megszüntette az elevatiót, akkor megközelíthetjük a helyzetszabta valóságot, mégpedig abban a tudatban, hogy Stöckelék ugyanúgy értették félre Dévait, mint ahogy sokan félreértették Luthert magát is.

Dévai úrvacsorai tanításának egyéni sajátosságaival a legutóbbi időben Bucsay Mihály foglalkozott behatóan, részletekbe menő elemzéssel. Azt a nézetet képviseli, hogy Stöckel tévedett, mintha Dévai elhagyta volna korábbi álláspontját, „ez ugyanis az úrvacsora kérdésében kezdettől fogva mindig ugyanazt az álláspontot képviselte az összes töle ismert formulázásokban”.⁹³

Ez a nézet aztán újra kérdéssé teszi az 1544. évi váradi vitatételek és Dévai Mátyás viszonyát. Révész Imre arra a kérdésre, hogy töle erednek-e azok, először is egy dilemma megláttatásával válaszolt: Vagy az volt még 1544 derekán is a Dévai úrvacsorai felfogása, amely a váradi tételekből kiviláglik — és mellyel a Dévai ismert és hiteles írsaiban legszorosabb egyezések találhatók, vagy pedig igazuk volt az eperjesi és vidéki atyafiaknak, de legalábbis igaza volt Stöckelnek, csak hogy ebben az esetben a már helvét irányú vagy a helvét irány felé erősen hajló Dévai semmi esetre sem írhatta az 1544-i tételeket. Révész Imre a dilemma utóbbi ága felé hajolt.⁹⁴ Vagyis következésképpen szerinte nem írhatta Dévai a váradi tételeket.

Ezzel szemben Bucsay Mihály véleménye szerint a váradi tételek Dévai szellemét lehelik, az ő gondolatmenetét és kifejezéseit követik.⁹⁵ Azért tudott erre az eredményre jutni, mert — amint ezt már megállapítottuk — szerinte Dévai

⁹¹ Vö. pl. W 11, 445, 7 kk. 450, 8 kk.

⁹² Lásd Zoványi Jenő megállapítását: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, 115. lap, 1. jz.

⁹³ *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart (1959) 46. — ua: *Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung*. *Deutsche Theologie* 1939, 261. — Ua. a többektől írt műben: *A magyar református egyház története*, 1949, 62.

⁹⁴ A 76. jz-ben ic. 449.

⁹⁵ A 93. jz-ben idézett *Geschichte* stb. 20.

korábbi úrvacsorai tanítására is ráillett az, amit Stöckel mondott róla, azt ti. hogy az valamilyen közvetítő tanítás. Ugyanakkor azonban Bucsay Mihály maga is úgy látja, hogy Dévait hiteles teológiai kijelentései alapján nem sorolhatjuk a Luther és Zwingli közt közvetítő irány (Bucer, Kálvin) képviselői közé.⁹⁶

A váradi vitatételek és Dévai viszonyára vonatkozó nézetek variálhatósága mindenképpen óvatosságra készítet a tekintetben, hogy a tényeken túlmenő kombinációknak ne adjunk helyet Dévai-kutatásunkban. Aligha mondhatunk többet, mint azt, hogy a váradi tételeket írhatta Dévai, mégpedig írhatta az 1544-es Dévai is. De ebből a teológiatörténeti véleményből nem ugorhatunk bele egy olyan eseménytörténeti állításba, hogy akkor hát bizonyosan ő maga írta.

Lehet, hogy Dévai részt vett az 1544. július 20-i váradi vitán, feltéve, hogy tavasz óta visszatért a Tiszántúlra, de a vitatételek szövegének fennmaradása nem bizonyítja jelenlétét.

Egyáltalában, a feltevést feltevésre építésnél sokkal többre megyünk a valóság megismerésében, ha forráskritikánkat kiélezzük és a feltevésekben higgadt önmérsékletet tanúsítunk. Dévai kutatásában örülhetünk az új adaléknak, a Veit Dietrich-levélnek, akkor is, ha az idejében alkalmazott dátumkritikával megfosztottuk is eredeti érdekességétől.

Dévai Mátyás tiszántúli működésének előadásában elégedjünk meg a megbízható tudósításokra szilárdan épülő ismereteinkkel. Ami tehát állítólagos debreceni működését illeti, a kitalálás gyanújában levő kései hagyománynál helyezzük előbbre a korábbi hagyományt. Ha pedig a korábbi hagyományban nyoma sincs Dévai debreceni papságának, akkor ezzel a hallgatással szemben — a tudományosság igényéhez ragaszkodva — nem adhatunk többé hitelt egy későn, megkésetten felbukkanó és egy célzatos, polemikus felekezetszemléletben gyökerező állításnak. Inkább maradjon úr Dévai életrajzában 1544 tavasz eleje és 1545 nyár eleje között, minthogy beleeröltessünk abba egy olyan papi vagy éppen esperesi tevékenységet, amelynek a debreceni reformáció történetében nincsen hiteles adatokkal igazolt alapja.⁹⁷

Különben is meggondolandó, hogy 1544 elejéről éppenséggel nem olyanok Dévai felől az értesüléseink, hogy ezek biztatóak lennének további nyugodt tiszántúli munkájára. Egyfelől Stöckel arról szerzett — bár hallomásszerű — értesülést, hogy Dévai messze ment el, egészen Brassóig, tehát legalábbis akkor,

⁹⁶ Előbb *im.* 29.

⁹⁷ D. debreceni papságának állítólagos felvidéki hagyományáról már azért sem beszélhetünk, mert ennek még Scultetinál sincs nyoma, pedig hát ő D. svájci és Honter wittenbergi útja emlegetésével olyan embernek mutatkozik, mint aki a földrajzt is a polemia szolgálatába állította. Hogy D. debreceni pap volt, ez az állítás — amint láttuk — a szepesi krónikásoknál, a XVI. sz. elmúltával, tűnik fel először, egy olyan korban, amelyben a felvidéki német és szlovák evangélikusok távoli látóhatáran úgy látszott Debrecen, mint a szakramentárizmus ősi fészke. Egyáltalában érdemes lenne két munkát elvégezni: 1. újra építeni D. életrajzát és teológiájának jellemzését — az egykorú adatok alapján, közvetlenül D. írásából, D. fejlődését időrendben követve, nem pedig úgy, hogy viszonylag új közhiedelemhez próbálunk valamennyire is régi állításokat előhozni; 2. végig nyomozni a reá vonatkozó állítások útjának állomásait. Egyelőre úgy látszik, hogy a Sculteti — Burius — Krman vonal (szlovákok) és a szepesi krónikások — Timon — Wagner vonal (németek, jezsuiták) a XVIII. sz. második felében egyesült, és egymást fokozva zavarta meg a tisztánlátást; a történetírók szorgalmasan és kritikátlanul gyűjtötték össze a korábbi „történeti ismereteket”. A XIX. századi nacionalista és felekezeti sovíniszta egyháztörténeti szemlélet aztán sehogysem segített hozzá az előítéletes D.-kép revíziójához.

még ha keletebbre ment is, elhagyta a Tiszántúlt; másfelől Ferdinánd üldöző parancsa kergethette el arról a vidékről. Az a lehetőség pedig, hogy még egyszer külföldre ment, mondhatjuk: menekült, Miklós Ödönt is annyira foglalkoztatta, hogy bár válgig hangoztatta Dévai debreceni papságát, ő maga is úgy vélte, hogy „... hamarosan távoznia kellett Debrecenből”.⁹⁸ Ha meg valóban külföldre menekült, igazán előállhatott az a helyzet, hogy Melanchthon értesítette Stöckelt Dévai haláláról, mert Németországban fejezte be életét.

Dévai tiszántúli működése tehát úgy fejeződött be, hogy bizonytalan a végének mind az ideje, mind a módja. Ezért aztán fokozott mértékben kell óvatosságnak lennünk Dévai tiszántúli hatásának nyomozásában. Ebbe az összefüggésbe elsősorban az 1545. évi erdődi, az 1554. évi óvári és az 1555. évi erdődi zsinat tartozik bele. De e részben a legelső megoldandó feladat a kánonok szövegkritikája,⁹⁹ enélkül okosabb egyelőre felfüggeszteni azt az egyébként kötelességszerű tennivalót, hogy Dévai reformátori jelentőségét hatásában is vizsgáljuk.

A kései és korai hagyományok értékelésére visszatérve, befejezésül emlékezünk arról, hogy Telegdi Miklós a lutheri mételey behozatalát róttá fel Dévainak, nem a szakramentárizmusét.¹⁰⁰ Schesaeus Keresztély erdélyi szász író szerint pedig övéi, vagyis a magyar nép részéről, ez volt a neve: „magyar Luther”. Ezt kétszer is emlegette, 1571-ben egyik versében, 1580-ban a berethalmi zsinaton az erdélyi és magyarországi reformációról mondott beszédében. Utóbbi nyilatkozata annál nyomósabb, minthogy lelkesen, dicsérően, a zwingliánus iránytól elhatárolóan helyezi bele Devait a reformátoroknak olyan sorába, amelynek végén Stöckel Lénártot magasztalja, mégpedig mint az ő igen kedves tanítóját. Akármilyen értesülést továbbított is tehát Stöckel 1544-ben Dévai úrvacsorai tanításáról, ez nem volt akadály, hogy tanítványában ne alakuljon ki olyan képe a magyarországi reformációnak, amelyben együvé tartozik Dévai és Stöckel reformátori iránya és nagysága.¹⁰¹

*

⁹⁸ Ref. Egyház 1954. 15. sz. 23. lap.

⁹⁹ Vö. kül. Révész Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció*. Kny. a Theologiai Szemle IX. évf.-ből, 1933, 27 k.

¹⁰⁰ A krakkói magyar bursa anyakönyvében D. neve mellé ezt jegyezte meg: Hic Mathias pestem Lutheranam Vngaris inuexit, homo peccati et filius perdicionis. Viszont Kálmáncsehi Márton és Székely István neve mellé jegyezte oda, hogy szakramentárijusok voltak. ETE I, 536 k.

¹⁰¹ *Ruinae Pannonicae libri quatuor*, 1571. RMK. III. 613. Fijj: Excellens etiam Deuay pietate Mathias, Dicendi valuit tanta vbertate, Lutheri Ungarici vt vulgo praeclarum nomen haberet. — Teutsch, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. Zweiter Theil. Synodalverhandlungen. Nagyszében, 1883. 238: Omitto Ungaricae nationis viros quam plurimos, qui partim in Ungaria, partim in patriae nostrae gremio in hac quoque palaestra laudabiliter desudarunt, utpote dominum Sebastianum Carolinum, Ludovicum Szegedinum, Matthiam Devai, qui Ungaricus Lutherus a suis ob insignem eloquentiam est habitus, Andream Batsium (így, Batisium helyett), dominum Leonhardum Stöckelium, Bartphensis scholae rectorem, praeceptorem meum carissimum, cuius Pannoniae ora non habuit similem, nec habet, nec habebit deinceps, praeterea multos quosque referre mora est. — Schesaeus berethalmi beszéde *Oratio de origine reparatae coelestis doctrinae in Transsilvania et vicina Hungaria* c. alatt állítólag megjelent 1580-ban; RMK III. 699.

Fejérváry Károly *Sylloge miscellaneorum*-ának második kötetében, a huszonnégy szepesi városi papi fraternitás *Matricula Mollerianának* nevezett jegyzőkönyve kivonatát tartalmazó kéziratban — magyarra fordítva — ezt olvashatjuk Dévairól: * „Kik azok a férfiak, akik az első reformátorok voltak Magyarországon? Hárman vannak. Stöckel Lénárt, rectora lett a bártfai iskolának, szülőföldjén, 1539-ben. A másik az erdélyi brassói Honter János, Brassóban az egyház lelkésze lett, az ugyanottani iskola megújítója és superintendens. A harmadik Dévai Mátyás, magyar nemzetiségű, az előbbieket ketten németek voltak, ez lelkész lett Magyarországon Debrecenben, vagy akárhol is, végre mégiscsak az lett. — Ezek közül ki hozta be Magyarországra a kálvini tant? Nem Stöckel, nem Honter, amit bőven bizonyítanak kettejük írásai és tanítványaik, hanem Dévai, amit Stöckel maga beszélt el, és (amit) igazol (azoknak) a magyar egyházaknak a rendje, amelyekről azt mondják, hogy Dévai tanította (őket). Az ő hallgatói szintén eszerint beszélnek (róla), idősek és aggok megerősítik ezt. (Ezt bizonyítják) az öt szabad (királyi) város, Kassa, Lócse, Bártfa, Eperjes, Szeben panaszai, hogy az új szakramentárius tannal, sőt képellenes harccal is háborítja az egyházat. Ugyanezt tanúsította Luther egy bizonyos levéllel, amely így hangzik . . .” És itt közölve van Luthernek 1544-ben az eperjesi és szomszédos lelkészekhez intézett levele, pontosabban szólva, ennek egyik szövegváltozata.¹⁰²

Az idézett mondatokat tartalmazó kivonat 1766-ból Dobai Székely Sámuel-től származik. Ő készítette a kivonatot Eperjesen, mégpedig feltehetően közvetlenül az eredeti jegyzőkönyvből.¹⁰³ Mindenesetre vizsgálni kellene még, hogy a kivonat készítésekor hol volt az eredeti *Matricula Molleriana*, hol volt a „tiszáninneri superintendensi kerület” levéltára.

Dobai Székely Sámuel az idézett mondatokat is magában foglaló, a magyarországi reformátorokról és főképpen Stöckel Lénártól szóló szakasz előtt megállapítja, hogy ez Xylander István feljegyzése a kódex 478. pagináján és Buchholtz György esperes feljegyzése 1708. július 24-ről.¹⁰⁴ Ebből nem világlik ki, hogy a következő szakaszban mi Xylander és mi Buchholtz feljegyzése, sőt

¹⁰² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Lat. 2086. 2. kt. 101a. Quinam sunt illi Viri qui fuerunt primi Reformatores in Hungaria? Tres sunt eorum Leonhardus Stöckelius factus Rector Scholae Bartphensis in Patria sua Anno 1539. Alter Joannes Honterus Coronensis Transylvanus factus Coronae Pastor Ecclesiae et instaurator Scholae ejusdem loci ac Super-Intendens. Tertius Matthias Devay, Hungarus natione, priores illi duo fuerunt Germani hic in Hungaria Debreczini, (vel ubicunque fuerat, tandem fuerat factus Pastor. — [Hiányzik a kéziratban a zárójel párja.] — Quis horum intulit Dogma Calvinianum in Hungaria? Non Stöckelius non Honterus, quod plus indicant scripta utriusque, atque eorum Discipuli, sed Devay, quod Stöckelius ipse perhibuit et ipsa etiam Hungaricarum Ecclesiarum constitutio comprobatur, quae per ipsum Devay informare dicuntur Auditores ejus etiam ad ipsum perhibent, seniores et decrepiti id confirmant, Quaerelae quinque Liberarum Ciuitatum, Cassovia, Leutsovia, Bartpha, Eperies, Cibinium, quod novo dogmate Sacramentario, quin et Iconomachia turbaret Ecclesiam. Idem testatus Lutherus, quadam Epistola quae ita habet . . .

¹⁰³ Uo. 142 b.

¹⁰⁴ Élt 1643—1724. Zoványi Jenő *Cikkei*, 1940, 68. — Vö. Weber, Rudolf: *Denkrede auf Georg Buchholtz* 1901. — Ua: *Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik) von Georg Buchholtz*. 1904.

* Ezt az újabb Dévai-adalékot a szerző már csak az eredetileg készült tanulmány kéziratának nyomdába adása után találta, Luther-kutatása során. Ezért került az új adalék kritikai feldolgozása ebbe a kiegészítő részbe.

még inkább bonyolítja a szövegproblémát a folytatólagos közlés: „Fabri Tamás bártfai rector, Stöckel-Lénárt utódja ezeket írta, amely irások Buchholtz kezébe jutottak.”¹⁰⁶ Ha Xylander könnyűszerrel kikapcsolható lenne, akkor úgy vélhetnénk, hogy Fabri (Faber) Tamásnak arra a kéziratban maradt művére történik a közlés, amely apósa, Stöckel Lénárt életrajzát tartalmazta, és ez az irat került Buchholtz kezébe. Persze még így is bizonytalan maradna, hogy Buchholtz szó szerint vagy csak tartalmi egyezéssel idézte-e Fabri Tamás írását a *Matricula Mollerianában*. Akárcsak Xylander a XVII. sz. elején, ő szintén desperese volt a huszonnégy szepesi városi papi fraternitásnak a XVIII. sz. elején, ezért volt számára is lehetséges, hogy közbeszűrőan bővítse a *Matricula Molleriana* alapszövegét.¹⁰⁶

Igen ám, de Dobai Székely Sámuel maga is észrevételezte, hogy a 478. paginán Xylander István írt Stöckelről, és ennek felel meg az a tény, hogy az *Egyháztörténelmi Emlékek* 2. kötete a *Matricula Molleriana* 478. lapjáról szintén úgy közöl egy szöveget Stöckel életéről és haláláról, hogy az Xylander feljegyzése.¹⁰⁷ Az ott közölt szöveg hasonlít ahhoz a szöveghez, amely Dobai Székely Sámuelnél mint Stöckel életrajza olvasható, de jöllehet az utóbbi csak „kivonat”, mégis bővebb, mint az előbbi. Talán abból magyarázható a különbség, hogy az *Egyháztörténelmi Emlékek* szerkesztői nem az eredetiből, hanem egy másolatból — tehát esetleg egy kivonatos másolatból — közölték a jegyzőkönyv részleteit. E szöveg- és egyúttal szerzőségi problémák megfejtéséhez nélkülözhetetlen a kódexbeli, több rétegű írás pontos ismerete, legalább fényképhasonmásról, habár még azt is meg kellene vizsgálni, hogy a 473—479. lapokon (leveleken?) miért volt lehetséges, két kéztől is, hosszabb szövegek bejegyzése. Talán papírlapjaiban is bővült a kódex a pótlólagos bejegyzésekkor?

A kódexbeli, több rétegű szöveg ismerete híján is feltételesen tudomásul vehetjük, hogy a kódex 478. pagináján a Stöckel-életrajznak valamilyen köze van Xylanderhez, a 473—479. paginákon pedig van egy feljegyzés Buchholtztól. Ő pedig Fabri Tamásnak valamilyen írására támaszkodott. Aligha kétséges, hogy Xylander szintén Fabri Tamás alapjáról írt Stöckelről. A Dévairól idézett mondatokat szintén fenntartás nélkül tulajdoníthatnánk Fabri Tamásnak, ha ezt a jóhiszeműséget nem mérsékelné az a körülmény, hogy a folytatólagosan adott Luther-level-szöveg nem azonos azzal, amelyet maga Fabri Tamás közölt 1591-ben a csepregi kollokvium históriájának függeléképpen. Valószínűtlen, hogy Fabri Tamás sajátmaga foglalta bele Luther levelét kéziratosa művébe más szöveggel, mint amellyel közzé tette nyomtatásban. Az viszont lehetséges, hogy Buchholtz a másoláskor szórendi cseréket és synonymákat alkalmazott, és ugyanez áll Dobai Székely Sámuelre is. Ha viszont mindkettő részéről elképzelhető a mástól kapott szöveg módosítása, akkor méltán bizonytalanodhatunk arra nézve, hogy valóban szó szerint kapjuk Fabri Tamás írását az idézett mondatokban.

Mindennek ellenére az idézett szöveg figyelemre méltó adalék abból a szempontból, hogy Sárosban és a Szepességben milyen felfogás hagyományozódott Dévairól Fabri Tamástól Buchholtz Györgyig.

Ezek után, a fenntartandók fenntartásával ugyan, mégis tételezzük fel, hogy az idézett mondatok Fabri Tamástól származnak. Nincs okunk rá, hogy megvonjuk tőlük az ő szerzőségét. Ezen a réven az eddiginél világosabban lát-

¹⁰⁶ A 102. jz-ben id kézirat. 100 b.

¹⁰⁶ Fabri (Faber) Tamáshoz lásd: Ráth György: *Pilcz Gáspár és ellenfelei*. 1893, 44. k. Zoványi Jenő *Cikkei*, 1940. 134.

¹⁰⁷ 425. lap.

hatjuk Sculteti Szeverin, Xylander István és a Hain-féle lőcsei krónika összefüggését. Alighanem mindhármójuk számára Fabri Tamás írása, közelebbről az általa írt Stöckel-életrajz, volt a forrás mindabban, amit Dévairól állítottak.¹⁰⁸

De így is fennmarad a kérdés, mennyire vált tartalmilag hitelesebbé a Dévai debreceni papságára vonatkozó állítás azáltal, hogy, ime, már a XVI. sz. vége felé találkozunk egy képviselőjével. Nemhogy hitelesebbé vált volna, hanem inkább elerőtlenült, mert lám első ismert megszólaltatója maga is, szinte komikusan, bizonytalan volt a dolgában. Az pedig aztán nyilvánvaló, hogy sem Xylander, sem a lőcsei krónikás nem valami újabb bizonyíték alapján állította bizonytalanok nélkül Dévai debreceni papságát, hanem a szkéma simasága kedvéért.

Ami pedig azokat az érveket illeti, amelyek azt az állítást „támogatják”, hogy Dévai hozta be a kálvini tant, közülök csak egyetlenegy érdemel figyelmet, és ez az, hogy Stöckel maga beszélte ezt róla. A Dévai által „tanított” magyar gyülekezetek rendje azért nem érv, mert a Tiszántúl Kálmáncsehi Sánta Márton reformátorkodása, Petrovics Péter patrónussága, Melius Juhász Péter egyházszervező munkája után Fabri Tamás korában már aligha lehetett kielemezni Dévai hatását. Ugyanez mondható az „idősek és aggok” véleményére is, annál inkább, minthogy Dévai tiszántúli működése viszonylag rövid időre korlátozódott. Az eperjesi és szomszédos lelkészeken vajon az öt szabad királyi város papságát kell-e érteni, ez érdekes, nyilván tartandó, de ide nem tartozó kérdés. Az azonban tovább is feltételezhető, hogy Fabri Tamás szintén egyedül Luther válaszból próbálta kiérteni a Dévai elleni panaszokat, sőt változatlanul ezentúl is feltételezhető, hogy csupáncsak Luther levelére épült az állítás: Dévai hozta be a szakramentárius tant hazánkba. Egyébként Dévai állítólagos képellenességére nézve tanulságos példa Bornemisza Péter; az ő egyre mélyülő megismerése hozzásegíthet minket a tisztánlátáshoz atekintetben is, hogy a képellenesség döntő tényező-e a reformátori irányok vizsgálatában.¹⁰⁹

Arról meg szó sem lehet, hogy Fabri Tamás kielemezte Dévai egykori állítólagos media sententiáját vagy az 1545. évi erdődi hitvallás úrvacsorai cikkét, és ezért tartotta Dévait kálvinistának, sőt szakramentáriusnak. Dévainak a *Confessio Augustana Variata* irányában való állítólagos elhajlása azért sem lehetett elegendő ok Dévai kálvinistává bélyegzésére, mert Fabri Tamás és harcostársai Luther és Melanchthon teológiájának teljes egységét vallották. Egy melanchthoni szellemű engedékenység emléke még nem készítette volna Fabrit a Dévairól való nézetére.

Stöckel állítólagos tanúskodása Dévai kálvinistaságáról azért figyelemre méltó, mert Fabri Tamás neki tanítványa volt, szintúgy, mint Schesaeus Keresztély, sőt utódja is a bártfai tanítóságban, mindezen felül pedig még veje is. Csakhogy Schesaeus és Fabri Tamás nyilatkozatainak latolgatása közben a mérleg serpenyőibe kell vetnünk még egyfelől Schesaeus elfogulatlanságát és első nyilatkozatának viszonylag korai időpontját, másfelől Fabri Tamás polemikus szenvedélyét. Ennek jelentőségét már Sculteti Szeverinnél figyelhettük.

¹⁰⁸ Úgy látszik tehát, hogy a *Matricula Mollerianában* két bejegyzés olvasható Dévairól, az egyik a 208. lapon Xylandertől, a másik a 473—479. lapok valamelyikén Buchholtztól. A bejegyzések időbeli sorrendje megfelel ennek. De viszont az utóbbinak a bővebb szövege és forrásának (Fabri Tamás) megjelölése szinte bizonyossá teszi, hogy az utóbbi hívebben őrizte meg Fabri Tamás eredeti írását, mint az előbbi.

¹⁰⁹ Schulek Tibor: *Bornemisza Péter*, 1939, passim, kül. 254 kk. — Nemeskürty István: *B. P., az ember és az író*, 1959, 44 k.

Fabri Tamás idézett mondataiból persze közvetlenül nem bizonyítható az irányzatosság, de annál inkább a Pilz Gáspár elleni harcából. Ennek ismerete alapján azt a tendenciózus történetiszemléletet, amelyet Scultetinak lehetett tulajdonítanunk, most már bizvást Fabri Tamás számlájára írhatjuk. Annál inkább jogos ez, minthogy Sculteti maga is hivatkozik Fabri Tamás írásaira.¹¹⁰ *Hypomnemá*-jából azonban nem állapítható meg, mit vett át Fabri Tamástól, és mit irt magától.

Mindenesetre a XVII. sz. elejéről kb. másfél évtizeddel előbbre kell hoznunk annak az állításnak jelentkezését, hogy Dévai Debrecenben lelkész volt, és 1599-ről kb. egy évtizeddel előbbre hozhatjuk annak a nézetnek a jelentkezését, hogy ő hozta be hazánkba a szakramentárius-kálvini tant. Fabri Tamás 1592 elején meghalt, ezért most már legfeljebb az a kérdés, hogy őbenne mikorra alakult ki és általa mikor került papírra ez a két összefonódó állítás. Döntő erre nézve a történelmi kérdésnek ilyen fogalmazása: „Kik azok a férfiak, akik az első reformátorok voltak Magyarországon?” Világos, hogy ez az iskolásan fogalmazott kérdés csak a XVI. sz. vége felé volt értelmesen felvethető, csak akkor, amikor már különbséget tettek első és későbbi reformátorok között, és már elhalványult a valóban első felvidéki reformátorok emléke. Valószínű, hogy a csepregi vita és a Pilz Gáspár körüli küzdelem készítette Fabri Tamást a hazai reformáció történetének kétségtelenül elfogult szemléletére. Nem közömbös az a körülmény sem, hogy ebben a szemléletben azonosul a két német a lutheránussal és a „magyar nemzetiségű” a tiszántúli kálvinistával.

Egyébként Dévai reformátori irányának vizsgálatában tovább is azok a kutatások az igaziak, és azok az eredmények irányadóak, amelyek nem szóbeszédre, hanem egykorú, hiteles, elfogulatlan forrásokra támaszkodnak.

Sólyom Jenő

¹¹⁰ A 47. jz-ben im. RMK II. 292. fol. 17. 24 b.

SZILVÁSUFALVI ANDERKO IMRE

Szilvásufalvi neve nem ismeretlen az egyháztörténettel foglalkozók előtt. Sajnos, csak néhány mondatban intézi el a legtöbb egyháztörténetíró. A legtöbb történetíró, aki róla megemlékezett, szolgálaián másolja le a Bod Péter által hamisan megrajzolt jellemképet. Alig van, aki Szilvásufalvi valódi képét mutatná. Egyben mindnyájan megegyeznek, hogy nagyon röviden, néhány sorban elintézik, nem sok szót „vesztegetve” Szilvásufalvira és mozgalmára. Ennek oka egyrészt abban van, hogy a múltban nem volt érdemes, hogy ne mondjam: illő, egy ilyen egyházi forradalmárral foglalkozni; másrészt kevés adat maradt róla reánk.

A Szilvásufalviról megemlékezők között első a sorban Gelei Katona István. Néhány évtizeddel Szilvásufalvi Anderko Imre halála után, amikor az általa megindított küzdelmet újra — s még nagyobb erővel — felszították Tolnai Dali Jánosék, a *Váltság titka* c. munkájában megemlékezik a „zúr-zavar elméjű Imre pap”-ról, aki kevesen múlt, hogy nagy zene-bonát nem indított az egyházban.¹ Rákóczi Györgyhöz küldött levelében ezt írja: az a *nyavalyás boldogtalan* Imre pap mennyit veszekedék az *szegény boldog emlékezetű Hodászi Lukáccsal*.²

Így nyilatkozik Gelei Katona István, aki ugyanannak az irányzatnak volt egyik embere, amelyikhez tartozott Hodászi Lukács is.

A Gelei korából a legbővebben jegyezte fel s hagyta az utókorra a Szilvásufalvira vonatkozó adatokat Szilágyi Benjámín István. Szilágyi B. István kéziratában a Szilvásufalvira vonatkozó rész még nyomtatásban nem jelent meg, s úgy látszik, hogy a Szilvásufalvival foglalkozók előtt eddig ismeretlen volt. Szilágyi B. István a XVII. század első felében élt. Részt vett a Tolnai Dali Jánosék ellen tartott tokaji részszinaton. Ugyanolyan világításba igyekszik állítani Szilvásufalvit, mint ahogy látta Hodászi, Melotai Nyilas és Gelei Katona.³

Maradjunk még egy kicsit ebben a korban, s nézzünk bele Medgyesi Pál könyvébe is. A *Dialogus Politico-Ecclesiasticus* című munkája előszavában ő is szól „ama sok bú-látott s külső állapottyában igazán infelix, de lelkében boldog tudós” Ujfalvi Imréről. Úgy beszél róla, mint aki — ha gyarlóságai voltak is — Krisztus eszköze volt, általa Krisztus zörgetett kemény ütésekkel ajtónkon.⁴

Több mint 100 évvel azután, hogy meghalt Szilvásufalvi, megjelent Debreceni Ember Pál nagy egyháztörténeti munkája. Szilágyi Benjámín István feljegyzései után a leggazdagabb forrásanyag Szilvásufalvi küzdelméhez. Ő is

¹ Gelei Katona István: *Váltság titka* ... Várad, 1645. e3.

² *Sárospataki Füzetek* 1857. 177—180. ll. (Közl: Erdélyi János.)

³ Szilágyi Benjámín István: *Synodalia. Kézirat.* (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 575.) 251—271. ll.

⁴ Medgyesi Pál: *Dialogus Politico-Ecclesiasticus.* Bártfa, 1650. Paefatio.

csak az igazságtalanul zavargót látja Szilvásujfalviban és igazságtalanul így emlegeti: „ez a piszkos veszedelem”.⁵

A XVIII. század másik nagy egyháztörténetírója, Bod Péter is megemlékezik róla a *Magyar Athenas* és *Szmirnai szent Polykarpus* c. munkáiban. Szilvásujfalvi Imrét úgy látja, mint aki személyes gyűlöletből támadja Hodászi Lukácsot. Szilvásujfalvi gyűlélete pedig Bod Péter szerint abból fakadt, hogy ő szeretett volna püspök lenni, de nem sikerült neki. Semmi adattal nem igazolja ezt az állítását, de nem is próbálja bizonyítani.⁶

Ezt a nézetet veszi át Tóth Ferenc *A helvetziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete e jelen való időkig lehozva* c. könyvében,⁷ valamint Bakóczy János *A debreceni református egyház lelkipásztorainak névsora 1536—1894.* c. kéziratban maradt munkájában.⁸ Warga Lajos is nagy egyháztörténetében — habár feltételesen — elfogadja Bod Péter adatát, s ő is úgy írja: „állítólag sértett ambícióból” támadta Hodászit.⁹

A XIX. században az ismertebb egyháztörténészek között Balogh Ferenc az első, aki nem rút és önző egyéni érdekeket látott Szilvásujfalvi által megindított mozgalom és támadás háttérében indítóokként, mint Bod Péter és utána sokan mások. Balogh Ferenc Szilvásujfalvi Imrében a puritán presbiterianizmus első áldozatát látja.¹⁰

Rácz Károly, ha Szilvásujfalvi egyes cselekedeteit igaztalanul is ítéli meg, és úgy tartja, hogy személyes gyűlölet vezette Szilvásujfalvit, ugyanúgy, mint Balogh Ferenc, a presbiterianizmus — természetesen Magyarországon — első apostolának és vértanújának tartja.¹¹

(Igen meglep bennünket, hogy e két utóbb említett történész megnyilatkozása után alig néhány esztendővel annak az ifjúságnak egyik tagja, amelyik Balogh Ferentől tanulja ez egyháztörténelmet, a teológus ifjúság lapjában, a *Közönyben* (1887.) visszatér a régi, feudalizmust kiszolgáló, szolgálai hanghoz. A cikk címe *A Tolnai per*. Foglalkozik benne Szilvásujfalvival is. Írója: Bátori Gábor III. éves hittanhallgató.)

A XX. században, akik foglalkoztak Szilvásujfalvival — Warga Lajos és Adám Gerzson kivételével —, úgymint Barcsa János, Zoványi Jenő, Csernák Béla, Miklós Ödön és Makkai László tárgyilagosan nézik, előítéletektől felszabadultan ítélik meg, s állítják eléink Szilvásujfalvi harcát. Barcsa János az independens és presbiteri mozgalom harcosának látja; Zoványi Jenő szerint nem volt independens, s ezt elfogadható érvekkel igazolja, hanem csak a püspöki zsarnokság ellen kelt ki; hasonlóan Miklós Ödön és Makkai László az egyed-

⁵ Debreceni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728. 347. l.

⁶ Bod Péter: *Magyar Athenas.* h. n. 1766. 328—329. ll. — *Smirnai szent Polykarpus.* h. n. 1766. 59—60. ll.

⁷ Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete e jelen való időkig lehozva.* Győr, 1812. 78—90. ll.

⁸ Bakóczy János: *A debreceni evang. református egyház lelkipásztorainak névsora 1536—1894.* Kézirat. Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténelmi Szemináriumában. 306—311. ll.

⁹ Warga L.—Zoványi J.: *A keresztyén egyház történelme.* Sárospatak, 1906. 2. köt. 299—300. ll.

¹⁰ Balogh Ferenc: *Keresztyén egyháztörténelem.* Debrecen, 1882. 268. l.

¹¹ Rácz Károly: *A presbiterianizmus és apostolai.* Szabad Egyház 1885. 16—17. sz.

uralmivá fejlődött püspöki hatalom visszahatásának tartják Szilvásujfalvi mozgalmát.^{11a}

Warga Lajosról már előbb szoltunk. Ádám Gerzson, nagykőrösi tanár, a *Nagykőrösi Athenas*-ban ír Ujfalvi Imréről, mint a nagykőrösi gimnázium első tanáráról. Néhány feltételezett homályos adatot közöl róla, egyébként — úgy látszik — egyedül Bod Péterre támaszkodik minden kritika nélkül.

Így beszéltek Szilvásujfalviról a múltban. Általában csak nagyon keveset és a legtöbben csak rosszat. Mielőtt rátérnénk a nagy harcra, vessünk egy tekintet Szilvásujfalvi életére és irodalmi munkásságára.

Szilvásujfalvi A. Imre élete (1607-ig)

Általában csak Szilvásujfalvi Imrének, vagy igen sokszor csak Ujfalvi Imrének emlegetik, de teljes néven Szilvásujfalvi Anderko Imre. Wittenbergben (1591) még ő is csak Ujfalvi Imrének írja magát, később azonban gyakran Szilvásujfalvi Anderko Imre nevet használja. S. Szabó József szerint Avasujfalvinak is írták.¹² Szabó Károly említi így, de csak egyetlen egyszer.¹³ Sehol máshol nem találjuk így írva a nevét. Nem tudjuk, hogy Szabó Károly minnek az alapján nevezi Avasujfalvinak és kik azok, akik így is írják, mert sem Szabó Károly nem indokolja, sem S. Szabó József nem említi a forrást. Szabó Károlynál talán abból a félreértésből származik, hogy a tárgyalt könyvben a következő rövidítés áll: „Emerici A. Uyfalvii”. Az A. azonban nem *Avas*-t, hanem *Anderkot* jelent.

Bod Péter szerint¹⁴ — s a legtöbben ezt veszik át — Baranya megyében született. Baranyában azonban Szilvásujfalu nevű község nincsen és nem is volt, hanem csak egy Szilvás nevű. Danielik szerint a Zemplén megyei Szilvásujfaluból való.¹⁵

Olyan forrás, amiből kétséget kizáróan megállapíthatnánk születése helyét, nincs, mint ahogy nem tudjuk születésének időpontját sem. Származási helyét illetően az utóbbit, Danielik véleményét kell elfogadnunk, annak ellenére, hogy Bod Péter munkája közelebb esik Szilvásujfalvi korához, mint a 250 év messzeségéből néző Danieliké. Danielik felfogása mellett bizonyít azonban, hogy ezt a Zemplén megyei községet a középkorban csak Ujfalunak hívták,¹⁶ s később kapta a Szilvás előnevet: Szilvásujfalvit is a korabeli és a XVII. századi adatokat hol Ujfalvinak, hol Szilvásujfalvinak nevezik. Ezt támogatja még az is, hogy Sárospatakon tanult.¹⁷ Nehéz magyarázatot találnunk arra, hogy kerül-

^{11a}) Barcsa János: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*. Debrecen, 1906. 1. k. 34. l. — Zoványi Jenő: *Independens volt-e Szilvásujfalvi?* Prot. Szemle 1906. 182—185. l. — Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557—1660*. Oradea—Nagyvárad, 1934. 125—136. l. — Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Bp. 1952. 48—49. l. — Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. 190. l.

¹² S. Szabó József: *A debreceni református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei. 1549—1925*. Debrecen, 1926.

¹³ Szabó Károly: *RMK*. II. 270.

¹⁴ Bod. P.: *Magyar Athenas*. 328—329. ll.

¹⁵ Ferenczi—Danielik: *Magyar írók*. Pest, 1858. 2. k. 356. l.

¹⁶ Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1890. 1. k. 364. l.

¹⁷ Zoványi Jenő: *Cikkei a „Theologiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Bp. 1940. 460. l. — Szikszai F. B.: *Nomenclatura seu Dictionarium ... 1619. Praefatio*.

hetett volna egy szegény jobbágygyermek Baranya megyéből a sárospataki kollégiumba. Születéséről egyébként csak egyetlen biztos adatunk van, hogy jobbágyzülök gyermeke.¹⁸

Sárospataki tanulókori életéről nem tudunk semmit. Kiváló tehetsége már ekkor megmutatkozhatott, mert 1587-ben collaborator a sárospataki kollégiumban.¹⁹ Nem tudjuk, hogy itt mettől meddig volt collaborator. Általában egy-két évig tartott megbízatásuk.²⁰

1589-ben a nagybányai iskolában rektor. A vidéki iskolák különböző fokozatúak voltak. A legmagasabb fokúak közé tartozott a nagybányai,²¹ amelyben még teológiai ismereteket is tanítottak.²² Nagybányán meglátogatta Szenczi Molnár Albert, s egy hetet töltött Szilvásujfalvinál.^{22a)} Tanított a nagykőrösi iskolában is. Neve fel van jegyezve az iskola első tanárai között²³ egy 1701-ben megújított iskolai törvénykönyvben. Azt azonban nem írták fel, hogy mikor tanított abban az iskolában. Sajnos, megint jön a refrén: nem tudjuk, hogy a nagybányai működése előtt, vagy után volt nagykőrösi tanár. Egyébként a nagykőrösi iskola is abban az időben a legmagasabb fokúak közé tartozott.²⁴

Nem elégszik meg a hazai iskolákban szerzett ismeretekkel, tudásvágya, mint sok más társát, kihajtja külföldre. 1591 szeptemberében a wittenbergi egyetemre iratkozik be. Tanulása azonban itt nem volt zavartalan. Az elvakult lutheristák, akik több philippistát (titkos kálvinistát) börtönbe és halálba vittek, s létre hozták a *Formula Concoŕdiae*-t, 1592-ben az egyetem hallgatóit is ennek aláírására kényszerítették. Szilvásujfalvi Imre is kénytelen otthagyni a wittenbergi egyetemet, mert nem fogadta el a *Formula Concordiae*-t.²⁵ A *Formula Concordiae* alá nem írása miatt Wittenbergből száműzött magyar ifjak Szilvásujfalvi Imrét elküldik Piskolti Fabricius Mátyáshoz, aki valamikor maga is a wittenbergi egyetem diákja volt. Piskolti felhasználja ezt az alkalmat, hogy egy régi tartozását megküldjön Szilvásujfalvi által a wittenbergi magyar coetusnak.²⁶ A Piskoltival való beszélgetés eredménye az lett, hogy 1593-ban ismét ott találjuk Szilvásujfalvit a wittenbergi egyetem diákjai között, mégpedig mint a magyar tanulók széniorát.²⁷ Két évig marad Wittenbergben, s egész idő alatt viseli a széniori tisztséget, miközben nagy szorgalommal gyarapítja tudását. Annak ellenére, hogy ily hosszú időt töltött Wittenbergben, az egyetem szelleme maradandó benyomást, átalakító befolyást nem tudott gyakorolni reá.

Wittenberg nem elégíti ki, ami az egyetem teológiai irányát tekintve érthető is. 1595-ben tovább megy Heidelbergbe.²⁸ Bár a heidelbergi egyetemen csak

¹⁸ Szilágyi B. I. *im.* 255. 1.

¹⁹ Bod. P.: *Magyar Athenas.* 328—329. II.

²⁰ Nagy Sándor: *A Debreceni Református Kollégium.* Hajduhadház, 1933. 135. 1. (A collaborator a rektor-professzor segédje volt, mai nyelvre fordítva: tanársegéd.)

²¹ Nagy S. *im.* 307—320. II.

²² Barcsa János: *A Debreceni Kollégium és partikulái.* Debrecen, 1905. 8—11. II.

^{22a)} Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert.* Bp. 1897. *Magy. Tört. Társ.* 24. 1.

²³ Ádám Gerzson: *Nagykőrösi Athenas.* Nagykőrös, 1904. 280—282. II.

²⁴ Nagy S. *im.* 307—320. II.

²⁵ Bartholomaeides, I. L.: *Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Pest, 1817. 92. 1. — Sárospataki Füzetek 1857. 165. 1.

²⁶ Barts Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és fellejegyzései (1576—1601).* Sopron, 1929. 10. 1.

²⁷ *Wittenbergi bursa. Kézirat.* Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 544. 28. 1.

²⁸ Weszprémi, Stephanus: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* Viennae, 1787. 4. k. 466. 1.

kevés időt tölt, mégis nagy hatással volt reá. Majd bejárja Svájcot, Franciaországot, Hollandiát,²⁹ s végül Angliába is elmegy.³⁰

Abban az időben külföldi egyetemeket járó magyar ifjak közül az elsők között van, akik az angol egyetemeket is felkeresik.³¹

Angliában ekkor már erős volt a puritánus mozgalom és a mozgalom két nagy képviselője: Robert Browne s John Robinson a puritánusok egy részét új irányba — independentizmusba — vitte, amely szerint független és önálló egyház minden község.

Az independentizmus nem tudta megnyerni magának Szilvásujfalvit, mert kétségtelen, hogy később sem, sohasem volt independentista. A puritanizmus azonban, s benne a presbiterianizmus eszméje mély nyomokat hagyott lelkében, hatalmába kerítette.

A hosszú külföldi tanulmányút után, megrakodva sok tapasztalattal, gazdag tudással, kitágult látókörrel, visszaindult hazájába.

A szegény jobbágyfiú a tudománygyűjtés közben sem feledkezik meg magyar társairól, akik kemény munkával küzdik ki a verejtékkel sózott mindennapi kenyeret, s amikor látja Franciaországban a fejlett gyümölcsfakultuszt, népére gondol. Amikor haza indul, újra eszébe jut, a gondolatot tett követi, s a Rajna mellékéről sok nemes gyümölcsfaágat hoz magával. Ennek egy részét régi munkahelyének, Nagybányának ajándékozza.³²

A kiváló tehetségű, jól képzett, tudós ifjú hazajövele után nemsokára, 1596. jan. 1-én már a debreceni kollégium rektor-professzora.³³ Három évig viselte ezt a tisztséget, amelyet általában egy-két évig viseltek a legtöbben abban az időben. A korabeli zsinatok jegyzőkönyvei a kiváló férfiak között említik a nevét.³⁴ A héber nyelv és a matematika professzora volt, de nagy tudósa az asztrológiának is. Nemcsak tudós, de jó pedagógus is, szép eredménnyel tanította az ifjúságot.³⁵

A rektor-professzori székéből 1599-ben a nagy debreceni egyházközség hívja meg lelkipásztorának, amelyben az 1599. június 3-i szilágycsehi zsinat megerősíti.³⁶

Debrecenben akkor a másik lelkész Hodászi Lukács, aki három évet töltött a wittenbergi egyetemen, ahol a magyar tanulók harmincegyedik széniora volt.³⁷ Ezután Heidelbergbe megy tanulmányait folytatni, s itt is több, mint két évig tartózkodik. Heidelbergben egy életre szóló barátság szövődik közte és David Pareus, az egyetem európai hírű tanára között. Sem az idő, sem a távolság nem tépte szét később sem ezt a barátságot.³⁸ Az 1585-ben hazájába visszatért Hodá-

²⁹ Zoványi J. *im.* 460. l.

³⁰ Gelei Katona István levele Rákóczi Györgyhez. *Sárospataki Füzetek.* 1857. 177—180. l.

³¹ *Ua.*

³² *Nagybányai feljegyzések. Kézirat.* Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 1363.

³³ *Series studiosorum. Kézirat.* Debr. Ref. Koll. Nagykönyvtárában. 15. l. — Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár.* Pápa, 1908. 2. k. 98. l.

³⁴ Balogh Ferenc: *A debreceni református Kollégium története.* Debrecen, 1904. 392. l. — *Tiszántúli Református Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyve.* Tiszántúli Református Egyházkerület (következőkben T. R. E.) Levéltárában. 662., 665. l. (Utóbbi publikálatlan.)

³⁵ Bod P. *Magyar Athenas.* 328. l.

³⁶ T. R. E. *legrégebbi jegyzőkönyve.* 666. l.

³⁷ *Bursa Wittenbergensis* 21. l.

³⁸ Bod P.: *Magyar Athenas.* 108. l.

szit Ecsed hívja meg lelkészének, s Báthory István udvari papjának,³⁹ majd 1596-ban Debrecenben lett lelképásztor,⁴⁰ s 1597-ben ugyanott esperes. 1599-től 1604-ig együtt munkálkodnak a debreceni egyházban Hodászi Lukács és Szilvásujfalvi Imre. 1603-ban meghalt Monai János püspök, ecsedi pap, s 1604 elején Hodászit hívják meg a helyére az ecsedi papságba, immár másodízben.⁴¹

Szilvásujfalvi debreceni lelkészségéről csak annyit tudunk, hogy 1604. február 22-én a csengeri zsinat a debreceni egyházmegye esperesévé tette.⁴²

1606. december 3-án a szatmári zsinaton⁴³ még mint a debreceni egyházmegye esperese vesz részt, de ugyanez év végén Váradra hívják meg lelkésznek Szilvásujfalvit. 1607. újév napján tartja Váradon beköszöntő beszédét, mint Nagyvárad első lelképásztora.⁴⁴ Semmi adatunk nincs arra, hogy miért hagyta el Debrecent. Abban az időben nem volt ritkaság, hogy a papok nem maradtak egy helyen életük végéig. Sőt inkább az volt a ritka, ha valaki egész életén keresztül egy gyülekezetben szolgált. Nagyvárad is a nagy református ekklézsiák közé tartozott, s iskolája is versenyzett a debrecenivel. Ennek ellenére is alapos a gyanúnk, hogy Debrecenből való távozásának egyházpolitikai háttere volt. Ezt a feltevésünket erősíti, hogy ebben az esztendőben, 1607-ben kezdődik el a nagy harc Szilvásujfalvi és Hodászi között. Alig hogy Váradra kerül, még abban az évben megválasztja a bihari egyházmegye is esperesének. Nehéz elképzelnünk, hogy Szilvásujfalvit, ha hiú, nagyravágyó, összeférhetetlen, veszedő természetű lett volna — bármennyire is kiváló tudós volt —, a váradi nagy ekklézsia meghívta volna első lelkészének, s utána azonnal a bihari egyházmegye megválasztotta volna esperesének.

Szilvásujfalvi Imre irodalmi munkássága debreceni tartózkodása idején

Szilvásujfalvi Imre rektor-professzor működésének mindjárt első évében megállapítja, hogy milyen nagy hátrány és kár származik abból, hogy nincs egy jó latin szótár a tanuló ifjúság számára. Tíz évvel ezelőtt a Szikszai Fabricius szótárát, még mielőtt nyomtatásban megjelent volna, Sárospatakon szorgalmasan másolgatták az ifjak⁴⁵ — köztük ő is, — mert érezték rendkívüli hiányát. Fájón látja, hogy most is ugyanaz a helyzet, mert a négy-öt évvel ezelőtt kiadott Szikszai-féle szótár elfogyott. Átdolgozva, kibővítve és kettős indexszel ellátva, újra kiadja Szikszai szótárát, amely 1597-ben meg is jelenik *Nomenclatura seu dictionarium Latino—Ungaricum* címen. Előszavában a sárospataki kollégium rektor-professzorának, Krakкаи Demeternek és tanítványainak ajánlja, a sárospataki iskola, mint nevelő anyja iránti hálából. Hogy milyen nagy szükség volt erre a csinos kis könyvecskére, s mennyire elterjedt, bizonyítja, hogy még háromszor adták ki ezen kívül.⁴⁶

Ez a *Nomenclatura* tulajdonképpen nem a mai értelemben vett szótár, amelyben betűrendben találjuk meg a szavakat, hanem tudományszakok, mun-

³⁹ Tóth F. *im.* 78. l.

⁴⁰ Debreceni Ember P. *im.* 627. l.

⁴¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1881. 6. l.

⁴² T. R. E *legrégebbi jegyzőkönyve.* 605. l.

⁴³ Ua. 612—614. ll.

⁴⁴ Bakóczy János *im.* 308. l.

⁴⁵ Szikszai F. B.: *Nomenclatura ... Praefatio.*

⁴⁶ Szabó Károly: *RMK.* II. 302.

kaágak stb. szerint 82 csoportba osztva közli azokat. Nagy jelentősége volt ennek a maga idejében, mert hiányt pótol. Számunkra is hasznos ez a kis könyvecske nyelvészeti szempontból, mert megismerjük belőle, hogy a XVI. század végén milyen műszavakat használt nyelvünk a tudomány minden ágában, eligazítást ad, s az esetleges hibás értelmezéseket ki lehet javítani.

A latin—magyar szótár kiadása után azonnal új munkába kezd. Temetési énekeket gyűjt össze és ad ki. 1598-ban kerül ki a debreceni nyomdából *Halott temetéskorra való énekek* címen. Szükségességének és használhatóságának igazolására ismét csak arra hivatkozunk, amire az előbb említett munkánál: az első kiadás után 1654-ig ötször hagyja el a nyomdát.⁴⁷ Egy félévszázaddal az első kiadás után, majd tovább, Szilvásujfalvi elítélése után két évszázadon keresztül az általa összeállított temetési énekeskönyvet használják.

A magyarországi református egyház által 1954-ben kiadott énekeskönyv szerint az abba felvett 216. számú ének Szilvásujfalvitól való. Nem ismerjük keletkezési idejét ennek a mély hitből származó bűnbánati éneknek. Talán már a nehéz években fakadt fel lelkéből. Legalábbis arra lehet következtetni az ötödik verséből.

Egy templomi énekeskönyvet is adott ki 1602-ben. Ez, sajnos, nem maradt fenn, csak az 1616-os második kiadása. Az előszavában értékes bibliográfiai felsorolást ad a korábban megjelent énekeskönyvekről. Előszava élénken tükrözi Szilvásujfalvi puritánus gondolkozását, másrészt korának magyar nyelvű énekköltészete iránti érdeklődése is kitűnik belőle.

Nemcsak a templomi énekeket gyűjtötte össze, hanem egyéb olyan énekeket is, amelyek puritánus felfogásával összeegyeztethetők voltak, egy hatalmas énekgyűjtemény-kiadást tervezve, amelyre azonban nem került sor.

Iskolai énekeskönyve, amelynek címe: *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectiorum metrohytmica. Infuturum Scholasticae juventutis et pueritiae nostrae exercitium matutinum et vespertinum*. 1606 és 1610 között jelenhetett meg. Sajnos, ez is csak későbbi kiadásában maradt fenn. Ez latin—magyar nyelvű bilingvis gyűjtemény, Szenczi Molnár Albert zoltárait és ezzel párhuzamosan Spethe András-féle latin fordítását találjuk benne.⁴⁸

Kéziratos munkája: — *Catalogus scriptorum Ungaricorum ab E. A. Sz. U. Collectus adhuc manu scriptus* —, az első magyar bibliográfia.^{48a)}

Bár nagy tehetségű tudós, amit még az ellenségei is elismernek róla, minden munkája kapcsolatban van a gyakorlati élettel. Az asztronómiában való kiváló tudását felhasználja naptárszerkesztésre. 1598⁴⁹ és 1599⁵⁰ évre ad ki naptárt. Nincs tudomásunk róla, hogy más esztendőkre is készített volna. Sajnos, ezek is csak töredékben maradtak meg. Az 1598-asban megjelent magyar disztichonok, amelyek az egyes hónapokra gazdasági jóslásokat, egészségügyi és gazdasági tanácsokat adnak, egyesek szerint szintén Szilvásujfalvitól valók. Ugyanabban a naptárban 1657. évre magyar versbe foglalva *Bizonyos fundamentumból irattatott jövendölés*-t találunk, amelyben Szilvásujfalvi igen nyomorúságos esztendőnek jósolja az 1657-iket. Valóban az is volt. A verset közli Harsányi

⁴⁷ Ua. 1. k. 237.

⁴⁸ Klaniczay Tibor: *Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. Irodalomtörténeti Közlemények*. 1958. 152—168. ll.

^{48a)} Schulek Tibor: *Az első magyar bibliográfiáról. Irodalomtörténeti Közlemények*. 1957. 372—375. ll.

⁴⁹ *Magyar Könyvesház*. Harsányi István. *Magyar Könyvszemle*. 1911. 55. l.

⁵⁰ Szabó Károly: *RMK I.* 308.

István a naptár ismertetésében, s előtte azt írja, hogy a Bartha *Chronica*­jában a 2. sor a 3-ikkal fel van cserélve. Ez azonban tévedés, mert Bartha *Chronica*­jában⁵¹ írásbeli eltérésektől eltekintve, ugyanúgy közli, mint ahogy a töredéken olvasható. Szalárdi János *Krónikájában* is benne van az első nyolc sorban tapasztalható szövegbeli eltérések mellett azzal a nagy különbséggel, hogy az előbbi kettő nyolc sorával szemben tizenkét sort tesz közzé.⁵²

Néhány latin verset is írt Szilvásujfalvi. Kettőt Decsi István és Hodászi Katalin, Hodászi Lukács leányának esküvőjére 1602-ben. Egy nyolc soros latin versét Derecskei Ambrus Debrecenben 1603-ban megjelent *A Szent Pál apostol levele . . .* című könyvének kezdetén találjuk mint ajánló sorokat.⁵³ Mélyen komoly mondani valóját tömören, szépen adja elő. Említésre méltó, hogy Derecskei Ambrus két embert kér meg, hogy ajánló sorokat írjanak könyvéhez: Hodászi Lukácsot és Szilvásujfalvi Imrét. Írt még egy 14 soros latin verset s egy két soros epitaphiumot Báthory István halálára. Ezek is megjelentek Somosujfalvi E. Péter *Threnos de obitu . . . Stephani de Bathor* c. könyvében. Több latin nyelvű verséről nincs tudomásunk.

A református egyházalkotmány kialakulása és állapota az 1600-as évek elején Tiszántúlon

Az egyház reformációja a tantételek megtisztítása után szemben találta magát az egyházalkotmány megszervezésének nagy feladatával. Kényszerítette erre további fejlődése és az államhatalom. Az egyes országokban különbözőképpen ment ez a szervezkedés. Annak ellenére, hogy a reformáció kezdetétől fogva, már a XVI. század első felében is sok magyar ifjú keresi fel a külföldi egyetemeket, Wittenberget, Heidelberget, majd Jenát és sokan megfordulnak közülök Franciaországban és Svájcban is, a külföldi protestáns egyházszervezet hatás nélkül maradt a magyar református egyházalkotmány kialakulására és fejlődésére. A külföldön járó ifjak e tekintetben semmit sem hoznak haza.

Miklós Ödön megállapítja, hogy Méliusz a püspöki szervezetet Sztáraitól vette át és a baranyai szervezkedéshez hasonlóan építette bele a tiszántúli református egyházalkotmányba.⁵⁴ Ez akkor sem valószínű, ha nem fogadjuk el Hevesi Mihályt (1551—1554) tiszántúli első püspöknek, mert az óvári zsinaton 1554-ben Tordai Demeter püspök elnököl.

Nem célunk itt foglalkozni azzal, hogy honnan vette és milyen külső körülmények hatása alatt rakta le a reformáció egyháza Magyarországon a püspöki szervezet alapjait az egyház épületébe. Nem egy ember alkotásának látszik. Nem Sztárai hozta be, hiszen már előtte, illetve vele egyidejűleg a toronai vagy toronai zsinat 1549—1550-ben a püspököknek az egyházak látogatása körül követhető eljárásáról beszél.⁵⁵ A mai tiszáninneni rész volt az, ahol legkésőbb választottak püspököt.

János fejedelem kemény megrovásban részesíti Tordai Demetert, amiért az óvári templomból kihordatta az oltárt, s helyére asztalt tétetett. Nem jó szemmel nézték ezt az esperesek sem, hogy Tordai Demeter püspök az ő megkérdé-

⁵¹ Bartha Boldizsár: *Rövid chronica . . .* Debrecen, 1666. 158. l.

⁵² Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája kilencz könyve.* Pest, 1853. 296. l.

⁵³ Derecskei Ambrus: *Az Szent Pál apostol levele . . .* Debrecen, 1603.

⁵⁴ Miklós Ödön: *A magyar reformáció néhány problémája.* Protestáns Szemle 1932. 592. l.

⁵⁵ Kiss Áron *im.* 22. l.

zésük nélkül mert ilyet cselekedni. Kifejezésre is juttatják az *erdői második zsinat* 19. cikkében, amelyben kimondják, hogy az ő véleményük is az, ami a fejedelemé, és mindenek a főtől rendeztessenek.⁵⁶ Nem annyira a fejedelem parancsát akarják ezzel támogatni, hanem inkább a püspök hatalmát akarják korlátozni a fejedelem tekintélyével.

Még 10 év sem telik el az óvári zsinat óta, amikor Méliusz Juhász Péternél, s talán más püspököknél is mutatkozó hatalomra való törekvés szükségessé teszi 1562-ben a debreceni vagy eger-völgyi hitvallásba annak belefoglalását, hogy a püspökök a vétkezőket fegyverrel, testi büntetéssel vagy pénzbírsággal ne büntessék. Ugyanez a hitvallás a püspökök kötelességei között kihangsúlyozza a „*primus inter pares*” elvet, amikor kimondja, hogy a püspökök engedjék magukat a tudományuk és erkölcsük felől megvizsgáltatni és az alárendeltjeik ítéletét fogadják el.⁵⁷

A Tisza jobb partjáról való egyházak 1562-ben Tarcalon tartott zsinata, amelyet 1563-ban az erdélyiekkel együtt Tordán fejeztek be, elismeri, hogy kell lenni egy atyafinak, mindegy, hogy mi a neve: antistes, senior, bíró, igazgató vagy intendens, aki összegyűjtse a presbyteri (seniori) gyülekezetet, ha kell, társaitól szavazatot kérjen és képviselje az egyházat.⁵⁸ Nem véletlen, hogy öt nevet is felsorolnak, csak éppen a „püspök” nevet nem említik, mert ennek a zsinatnak egyik alkotó része a Tizáninnen, amely akkor még nem fogadta el a püspöki szervezetet. Azt azonban az erdélyiek is jónak látják nagyon keményen kijelenteni a 11. cikkben, hogy újra valami kegyetlen való uralkodás be ne hoztassék az ekklezsiába.⁵⁹ Kívánatosnak tartották szabályt alkotni az egyházi büntetésekről is, mint ahogy megtaláljuk azt az előző évi debreceni, illetve eger-völgyi hitvallásban is. A 26. cikk kimondja, hogy az egyházi fenyték különbözik a polgári büntetéstől, kiváltképpen abban, hogy sem börtönnel, sem pénzbírsággal, sem testi büntetéssel nem élnek a presbiterek (esperesek), hanem egyedül Isten ígéjével feddik a bűnösöket. Vigyázni kell, mondja tovább a zsinat végzése, hogy az egyházi fenytéssel a sebeket még jobban el ne mélyítsük, ahelyett, hogy gyógyítanánk, mert nem tüzes bélyegző vasul adattak azok, hanem orvosságnak.⁶⁰

Méliusz Juhász Péter püspökségének második évében még sikerült a zsinatnak a püspöki hatalom korlátozására végzéseket hozni, de öt évvel később az 1567-ben tartott debreceni zsinat világosan mutatja az esperesi kollégium—presbiterium által előbb visszaszorítani igyekezett püspöki hatalom határozott előretörését. Valószínű, a kéz kezét mos elve alapján járultak hozzá az esperesek, mert az ő hatalmuk is növekedett. Az a később is többször emlegetett mondas, hogy nemcsak az egyházaknak akarjuk fejévé tenni a lelkészeket, hanem a lelkészeknek is fejökké akarjuk tenni a szuperintendenseket és szeniorokat,⁶¹ ezen a zsinaton született. Ha még valamelyik papnak kétségei lehettek a kibontakozó püspöki hatalom felől, kételyeit eloszlatta a zsinat határozatainak 27. cikke. A „kegyes” csomagolás mellett is keményen meredt a lelkipásztorok elé ez az új hang: Minden egyházi emberek az Úrban kegyesen vettessenek alá és engedelmeskedjenek püspökeiknek, szenioraiknak. Különös, hogy a cikk második

⁵⁶ Ua. 41. l.

⁵⁷ Ua. 184—185. ll.

⁵⁸ Ua. 394. l.

⁵⁹ Ua. 385. l.

⁶⁰ Ua. 399—403. ll.

⁶¹ Ua. 575. l.

felében már csak a széniorokat említi, amikor arra figyelmeztet, hogy ne uralkodjanak az egyházi rend felett zsarnokok módjára.⁶² Mintha az esperesek és püspökök hatalma közti különbséget akarná kifejezésre juttatni.

Már a zsinat megkezdése előtt lehettek lelkészek, akik nem nézték szó nélkül a kiütköző püspöki hatalmat. Ezek megfélemlítésére jónak látták mindjárt a zsinat elején kimondani, hogy akik hiú dicsvágyból nem szűnnek meg valamit rendellenesen kierőszakolni, azokat az egyházi törvényszék és a polgári hatóság által megbüntetendőnek ítéljük.⁶³ Ennek ellenére voltak lelkipásztorok, akik nem tudtak jó lelkiismerettel hallgatni a reformáció szellemével ellenkező püspöki hatalom félelmetesen tornyosuló felhői láttán. Ezért szigorúbb rendszabályokra volt szükség. Nem is késlekedett a zsinat. A 38. cikkben kimondja, hogy az egyház háborgatóit, szakadókat, kik az atyafiakat, egyházakat kevély felfuvalkodással és balgatag nagyravágyással zavarják, vágyván a kormányzásra, holott hajduk a harangöntéshez, az Úr el fogja törteni, az egyház pedig az atyafiak társaságából kivettetni rendeli.⁶⁴ Azt is megállapítja a zsinat, hogy az istenkáromlókat meg kell ölni.⁶⁵ Mi sem lehetett könnyebb, mint az egyházi rend ellen törökre rábizonyítani, hogy istenkáromlók, amint ez később meg is történik.

János Zsigmondnak a nagyváradi zsinaton 1569-ben elhangzott kijelentése, hogy Méliusz Péter a mi birodalmunkban nem pápálkodik,⁶⁶ jóllehet ez Méliusznak az unitáriusok elleni kemény támadására vonatkozik, a kemény támadás mögött azonban ott lehetett az erősödő püspöki hatalom.

1577-ben a nagyváradi zsinaton újra napirenden van a kérdés, hogy a szuperintendens-püspök az esperesek beleegyezésével intézzen mindent és semmit se merjen tenni önkényből.⁶⁷ Majd a század végén a borsod—gömör—kishonti cikkekben is ott találjuk, hogy valaki az atyafiak egyetértéséből püspökké — inkább kötelességére, mint tisztességére és rendi fokozatára nézve — elsővé választassék, és az egyházak gondozása és kormányzása reá bízassék,⁶⁸ de hiába minden, az eldobott követ megállítani nem lehet.

Amíg az 1562-iki debreceni zsinat cikkeiben azt olvassuk, hogy az egyházi fenyíték között nem szerepelhet a pénzbírság, 1577-től pedig majdnem minden zsinaton határozatot hoznak újra és újra, hogy az engedetlen lelkipásztorokat pénzbírsággal kell büntetni.⁶⁹ A büntetés legalacsonyabb összegeként általában három forintot említenek a zsinati határozatok, de 12 és 14 forint is kiróható bizonyos esetekben. Ennél a pontnál az elvi kérdésen kívül rá kell mutatnunk még arra, hogy a lelkipásztorok anyagi helyzete általában nem volt éppen rózsás. Legalábbis erről tesz bizonyosságot a debreceni zsinat 67. cikke: „a lelkipásztorok, egyházi szolgák, iskolatanítók ki vannak fosztva, s nincs annyijuk, amiből legalább magukat megruházhatnák, avagy családjukat a mindennapi étellel,

⁶² Ua. 578. l.

⁶³ Ua. 566. l.

⁶⁴ Ua. 581. l.

⁶⁵ Ua. 598. l.

⁶⁶ Ua. 648. l.

⁶⁷ Ua. 692. l.

⁶⁸ Ua. 724. l.

⁶⁹ Ua. 692., 695., 696., 724. ll.

itallal elláthatnák.”⁷⁰ Meg kell említenünk azt is, hogy három forint a XVI. század második felében 6 mázsa búza ára volt.⁷¹

A pénzbírságról korábban alkotott felfogás megváltozását abban találjuk, hogy az engedetlenkedő, püspöki, esperesi hatalmaskodásnak ellenszegülő lelkipásztorokkal szemben különösképpen nagyon jó fegyelmező eszköznek bizonyult az előbb említett körülményekre való tekintettel. Nagy hibája volt, hogy miután a püspököknek, espereseknek — kivéve az erdélyi püspököt — külön jövedelmük nem volt, csak a válóperekből és büntetéspénzekből, széles kaput nyitott a visszaélésekre.⁷² A lejtőn megindult lavina egyre nő. Azt olvassuk Barcsa egyháztörténetében, hogy Patai Sámuel dunántúli szuperintendens katonai erővel igyekezett elfogatni és elzáratni az engedetlenkedő papokat és az erdélyi fejedelem főpapjai még többet engedtek meg maguknak.⁷³ Hodászi Lukács sem maradt el dunántúli püspöktársától.

A nagy harc

Mielőtt rátérnénk Szilvásujfalvi forradalmi támadására, vissza kell mennünk a támadás előtt jó néhány esztendővel. Meg kell tennünk ezt azért, hogy határozott adatokkal megdöntsük azt a hamis állítást, amely a legutóbbi időkig a köztudatban és a tudományos irodalomban egyránt uralkodó volt, amelyet azonban csak ellenségei fogtak rá, és amelyet a bizonyára korábbi adatok alapján kritika nélkül Bod Péter is átvett és tőle egész sorja a történetíróknak: hogy Szilvásujfalvi Imre egyéni bosszúból támadta Hodászi Lukácsot, mert ő vágyott a püspökségre és „másnak esett”, Hodászi Lukácsé lett.

Hodászi Lukács 1596-ban kerül Debrecenbe lelkésznek, s majdnem ugyanabban az időben jön a debreceni kollégiumba rektor-professzornak Szilvásujfalvi Imre. 1599-ben a debreceni gyülekezet Szilvásujfalvi Imrét meghívja lelkipásztorának. Ekkor még a két ember között tökéletes összhang volt, mindkettő becsülte a másikban a jól képzett tudóst. Másképp nem történhetett volna meg ez a meghívás, hiszen Hodászi Lukács esperes-lelkészt igen szerette a debreceni gyülekezet, s nagy tekintélynek örvendett. Nem hívta volna meg a gyülekezet, ha Hodászi Lukács nem vállalta volna szívesen Szilvásujfalvi Imrét lelkész-társának. 1604-ig dolgoztak együtt Debrecenben a legteljesebb egyetértésben. Hodászi Lukács leányának, Katalinnak esküvője alkalmával két üdvözlő verset is ír Szilvásujfalvi, amelyek a többiével együtt nyomtatásban is megjelennek. Derecskei Ambrus könyvét a két lelkész együtt ajánlja.

Tudjuk nagyon jól, hogy ezzel még nem cáfoltuk meg Bod Péter s vele egy véleményen levők állítását. Azt mondhatják, hogy csak a püspökválasztás után vált ellenségévé Szilvásujfalvi Hodászinak. Nem látjuk azonban megindokolva sem Bod Péternél, sem a többinél, hogy a püspökválasztás után miért csak három, sőt szerintük négy év múlva kezdődött a harc. Az bizonyos, hogy nem

⁷⁰ Ua. 604. l.

⁷¹ Acsády Ignác: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*. Bp. 1889. 34., 37–38. ll. — Harkó Gyula: *A pénz története Magyarországon 1526–1608*. Kolozsvár, 1912. (*Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből*, 2. sz.) 88., 114., 156. ll.

⁷² Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet 1520 tájától 1608-ig*. Debrecen, 1938. I. k. 222. l.

⁷³ Barcsa J.: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület története*. Debrecen, 1906. I. k. 34. l.

egy korábban kezdődő irigység, gyűlölet érlelődött Szilvásujfalvi lelkében, amely a püspökválasztáskor érte el tetőpontját. Semmi irigység és gyűlölet, semmi keserűség nem támadt Szilvásujfalvi szívében a püspökválasztás miatt Hodászival szemben. Tisztelte, becsülte még ekkor és méltónak tartotta a püspökségre. Úgy látta, hogy a tiszántúli egyházkerületben Hodászi a legalkalmasabb erre a tisztségre, ő van hivatva reá. Ezért dolgozott a megválasztásán, ezért kérte Hodászit, hogy vállalja el.⁷⁴

Nehéz időben kellett Hodászinak az egyházkerület élére állnia. Báthory Zsigmond fejedelem a legszörnyűbb romlásba sodorja az ország keleti részét. Minél nehezebb a helyzet, annál hatalmasabban bontakozik ki Hodászi egyházkormányzó tevékenysége.

Ezekben a háborús időkben nemcsak a császári zsoldosoktól és török, tatár csapatoktól kellett sok nyomorúságot szenvedni a lelképászoroknak, akik hatalmasnak akartak és bíraskodtak felettük, sokszor csak azért, mert bátran kimondták az igazságot, vagy szemükre vetették bűneiket.

Nehéz volt a sorsuk a papok özvegyeinek és árváinak, mert igen sok esetben a lelkészek csak a saját személyükre nyertek nemesi jogokat, s haláluk után családjuk újra jobbágy sorba került és ki volt szolgáltatva a földesúr kényére-kedvére.

Ezeket a problémákat látta Hodászi is. Mindjárt püspökségének kezdetén teljes erővel veti bele magát, hogy megoldja ezeket a kérdéseket. Felismeri az alkalmat Bocskay győzelmes szabadságharcában, s igyekszik felhasználni.

Hodászi munkáját látjuk 1605. június 5-én Károlyban tartott zsinaton hét pontban összefoglalt kérésben, amelyet Vári Tamás és Pataki Bálint esperesek visznek el Kassára a fejedelemhez.⁷⁵ A kérések közt ott találjuk mindjárt elején, hogy se nemesek, se mások ne bánjanak a lelkészekkel tetszésük szerint, hanem az illetékes bíróhoz folyamodjanak; és hogy a lelkészek özvegyei, míg férjük nevét viselik, mentesek legyenek mindenféle szolgálattól, szabadok legyenek a jobbágyterhektől.

Az iskola fejlesztésén is sokat fáradozott Hodászi, amelynek eredményeként láthatjuk, hogy Bocskay 200 forintot ad a debreceni harmincadból a debreceni kollégiumnak, Báthory Gábor pedig Bihar megyében levő majdnem 5000 holdat kitevő Szepes nevű birtokának jóvedelmét adta az iskola fejlesztésre.

Megnyerte Hodászi a fejedelmek kegyét, s ezt az egyháza érdekében igyekszik ki is használni. Mindazoknak a jogoknak és kiváltságoknak a megerősítését, amelyeket Bocskaytól az egyház, a lelkészek és lelkészözvegyek számára megkapott, megszerezte Báthory Gábortól is.

Ahogy nőtt Hodászi tekintélye és fokozódott a fejedelmek és főurak rokonszenve Hodászi iránt, fölébredt Hodásziban, és egyre erősödött a hatalmi vágy. Sikerült kieszközölnie, hogy Báthory Gábor 1608. július 26-án kiadott diplomával megerősítette a püspökségben.⁷⁶ Erre is csak a püspök hatalmának megerősítéséért volt szükség. Hiszen ő 1604-től 1608-ig is püspök volt, s szép eredményeket ért el egyháza szolgálatában.

Nincs megállás. 1609-ben nemességért folyamodik Báthory Gáborhoz maga és családja számára, amit 1609. szeptember 10-én kelt nemesi levéllel megkap.⁷⁷ Ez sem elég. Debrecen oly sokszor cserél gazdát ebben az időben: hol az erdélyi feje-

⁷⁴ Szilágyi B. I. *im.* 253—254. ll. — T. R. E. *legrégebbi jegyzőkönyve.* 605. l.

⁷⁵ T. R. E. *legrégebbi jegyzőkönyve.* 610. l.

⁷⁶ Tóth Ferenc *im.* 79. l.

⁷⁷ Tóth Ferenc *im.* 80. l.

delem, hol a bécsi udvar az ura, ezért biztosítani akarja magát. Megkérvényezi a nemességet II. Mátyás királynál is. Még alig melegegett meg nála a Báthory Gábortól kapott nemesi levél, amikor a másik is megérkezik II. Mátyás királytól, s ebbe az 1609. október 12-én kelt adománylevelbe is bele van foglalva Hodászi egész családja.⁷⁸

Hodászi püspökségének kezdetén Szilvásujfalvi és Hodászi között nem volt ellentét. Annál nagyobb volt azonban egy pár év múlva Szilvásujfalvi csalódása, amikor azt látta, hogy Hodászi a püspöki hatalom növelésén dolgozik, szinte ez lett a legfőbb gondja és ő is csak a hatalmaskodó püspöktársai útját követi. A tiszántúli egyházkerületben is általánossá válik a pénzbüntetés. Nemcsak az esperesek, hanem a lelkészek között is volt tábora Hodászinak, akik szívesen meghúzták magukat a püspöki hatalom fénykörében. A protestáns presbiterianizmus eszméjének megvalósítása épp oly messze volt az ő elgondolásaiktól, mint egy *primus inter pares* elvén felépülő demokratikus püspöki rendszeré. A püspökök, esperesek, lekipászorok tekintélyük megőrzését és növelését a püspöki hatalom emelkedésében látták biztosítva a feudalizmus nagyurai és vármegyei nemesurak között. Azzal sem törődtek, hogy a püspöki hatalom fejlődése milyen végzetesen veszedelmes kísértéseket rejt magában és egyaránt messze viszi az egyházat a néptől, protestantizmustól, a bibliától. Azok, akik nyitott szemmel jártak külföldön és megfordultak a heidelbergi egyetemen, megismerték az angol presbiterianus egyházat, látták a veszélyes örvényt, amely felé haladt az egyház.⁷⁹ Téves az az állítás, hogy Szilvásujfalvi Imre a püspöki rendszer ellen tört, s azt akarta eltörölni. Ez egyetlen írásából sem igazolható.⁸⁰ Szilvásujfalvi és társai — mert küzdelmében kezdetben 2—3 évig nem volt egyedül — csak szeretnék volna megállítani az egyház vezetőit szerencsétlen útjukban, amellyel az egyházat a nagyurakkal összefogó uralkodó egyház felé vezették.

1607-ben kezdődött a harc,⁸¹ amely azonban hamarosan, legalábbis egyelőre abbamaradt. Hodásziék nem riadtak vissza a legkeményebb eszközöktől sem, hogy elfojtsák ezt a forradalmi megmozdulást. Nagy pénzbírságokkal és börtönnel⁸² sikerült egyidőre elnémítani őket. A zsinati jegyzőkönyvek nem beszélnek róla, csak az 1608. október 12-én, Váradon tartott generális zsinat emlékszik meg néhány szóban, amely úgy hangzik, mint egy lakonikus hadi jelentés: „Szilvásói Imre, az egyház pestise által támasztott zavar Isten kegyelméből lecsendesített.”⁸³ Az egyház pestisének nevezi Hodászi Lukács Szilvásujfalvit. Micsoda nagy változás történhetett, hogy azt az embert, akit 1607-ig az egyház legkiválóbb férfiai között emlegetnek a zsinati jegyzőkönyvek, alig egy év múlva az egyház pestisének nevezik.

Az egyházi uralom kemény ütésétől az első pillanatban visszarettent és meghátrált mozgalom csak egy időre hallgatott el. Nem is hallgathattak el végleg, mert az egyházi zsarnoki uralom nem hogy megszűnt volna, hanem fokozódott. Hodásziék nem eszméltek fel a figyelmeztetésre, folytatták megkezdett útjukat. Nem tartotta vissza őket semmi a legkeményebb eszközöktől sem, börtönbüntetéshez is folyamodtak, hogy hatalmukat megőrizzék. Erről a Hodásziról

⁷⁸ Ferenczi—Danielik *im.* 2. k. 111. l.

⁷⁹ Gelei K. I. levele Rákóczi Gy.-hoz. *Sárospataki Füz.* 1857. 177—180. ll.

⁸⁰ Zoványi Jenő: *Independens volt-e Szilvásujfalvi? Protestáns Szemle.* 1906. 182—185. ll.

⁸¹ Szilágyi B. I. *im.* 268. l.

⁸² Debreceni Ember Pál *im.* 355. l.

⁸³ T. R. E., *legrégebbi jegyzőkönyve.* 617. l.

mondja Keserüi Dajka János temetési beszédében: „a fölrúgókat Isten igéjének pálcájával megütögette”. Szilvásujfalviék nem voltak hajlandók tétlenül nézni, hogy tör előre a református egyházban a zsarnoki hatalom, szervezkedtek, hogy eredményes legyen a harcuk. Három egyházmegye csatlakozott hozzá.⁸⁴ Nemcsak a saját egyházmegyéjének papjai, hanem a beregi és a nagybányai egyházmegye esperesei és lelkészei is mellé álltak.⁸⁵

Hodászi nem lépett vissza a megkezdett útról, ő is készült a harcra, s hogy a győzelmet biztosítsa magának, 1610. november 7-re zsinatot hívott össze Váradra, és meghívta erre a zsinatra Tasnádi Mihály erdélyi püspököt, több erdélyi és tiszáninneni esperest és lelkipásztort is.⁸⁶ Ezen a zsinaton négy napig tartó kegyetlen testi és lelki kínzással kényszerítették Szilvásujfalvit egy négy pontból álló kötelezvény aláírására.⁸⁷ A kötelezvény, amelynek aláírása után szabadon engedték, így hangzik:

1. Elismeri bűnét és bocsánatot kér. 2. Esperesi hivataláról lemond és váradi lelkészi hivatalát nem folytatja. 3. Saját aláírásával kötelezi magát, minden jogi orvoslás és a fejedelem kegyének is kizárásával, hogy ha az egyházban zavart csinálna akár a tanban, akár a külső életben, miután ez nyilvánvalóvá lett, a magisztrátusnak hatalma van elfogni és megbüntetni. 4. Akárhol él, ezeket megtartani tartozik: sem a jelenben, sem a jövőben, sem a szuperintendens, sem a szénior (esperes) urak ellen és az egész Magyarország és Erdély összes egyházai, azoknak vezetői, élők és halottak ellen, sem nyíltan, írásban vagy szóban maga vagy mások által zavart nem kelt. Hogyha a feltételeknek önként, nem kényszerítve, engedelmeskedik és aláír, az egyház is megbocsátja hűtlenségét és minden bűnét elengedi, mint kegyes anya. Ha pedig ezeket a feltételeket megsértette, akár egészben, akár részben, a megbocsátás minden reménye nélkül félretétetik.⁸⁸

A zsinaton, amelyen a vita veszekedéssé fajult,⁸⁹ fegyveresek is részt vettek.⁹⁰ A zsinatra és az ügy további folyására jellemző a kötelezvény néhány szava: „Ha a feltételeknek önként, nem kényszerítve engedelmeskedik és aláír . . .” Kínzások és fenyegetések után, fegyveresekkel körülvéve, valóban önként és kényszerítés nélkül írta alá. Hodásziék annyira vakok voltak, hogy ezt nem látták és azt gondolták, hogy mások sem fogják látni?

Hodászi, bár győzelmet aratott, félt, hogy mégis kudarcot vall, vereséget szenved, s ennek elhárítására írta az *Assertiones orthodoxae de potestate ecclesiastica* c. kis munkáját. Ebben a 16 szakaszból álló munkában Hodászi támad a zsarnoki egyházi hatalom ellen, amelynek a 16. szakasz szerint megtestesítője a római pápa. Az egyházalkotmány olyan szerinte, mint az őskeresztyén egyházban volt Nagy Konstantin idejében. A lelkipásztorcok tekintélye egyenlő, szükségés azonban, hogy a lelkészek között legyenek széniorok és szuperintendensek (esperesek és püspökök), akik a többiek előtt járjanak. Ezeknek vizsgáznioik kell, hogy az egyházi hatalmat a polgárral össze ne zavarják és az uraságot vezéri tekintéllyel maguk ne gyakorolják, általában semmit se tegyenek, ami a zsar-

⁸⁵ Rác Károly: *A presbiterianizmus és apostolai. Szabad Egyház.* 1885. 17. sz.

⁸⁴ Debreceni Ember Pál: *im.* 337. l.

⁸⁶ Debreceni Ember Pál *im.* 337. l.

⁸⁷ Szilágyi B. I. *im.* 266. l.

⁸⁸ Debreceni Ember Pál *im.* 338. l. — T. R. E. *legrégebb jegyzőkönyve.* 620—621. l.

⁸⁹ *Sinai Miklós után fennmaradt töredékek. Kézirat. T. R. E. Nagykönyvtárban.* R 509.50. 52. a. lev. (Még publikálatlan)

⁹⁰ Szilágyi B. I. *im.* 267. l.

nokság bevezetésére alkalmat adna. A 15. szakaszban idézi Kálvint: „ne bízzuk az emberekre, hogy vegyenek maguknak annyi hatalmat, amennyi nekik tetszik; mindenki tudja, hogy az emberek mily könnyen áttérnek a zsarnokságra, aminek távol kell lennie a Krisztus egyházától”. Az egyház hatalma csak a lélekre, lelkiismeretre terjedhet, és az egyház csak lelki fegyverrel élhet. A püspökök és esperesek a vétkezőknek a szelídség lelkével álljanak ellen, — de hogy mégis a komolyabb büntetésre is mód legyen, hozzáteszi — az állhatatosakra és bűneikben megmaradókra kemény zablát vessenek. Ez utóbbi átmenetet enged és lehetőségét ad a testi, mégpedig nagyobb büntetésre, mert bizonyára Hodászi sem úgy gondolta, hogy a lélekre vetik a zabolát. Míg egyrészt az *Assertiones*-ben úgy tünteti fel Hodászi magát, mint aki a leghevesebben harcol az egyházi zsarnokság ellen, másrészt semmi közelebbi vonatkozás, támadás nem található benne Szilvásujfalvi ellen. Arra az eshetőségre, ha Szilvásujfalvit az egyház sem tudná megfélemlíteni és visszavonulásra bírni, biztosítani akarja a világi bíróság segítségét, s ennek kíván kaput nyitni a munka utolsó mondatával, hogy az egyház lelkipásztorai bűnügyekben a polgári bíróság elé tartoznak. Ez az utolsó mondat azért is jelentős, mert nem a világi bíróság követeli ezt a jogot, hanem az egyházi kormányzat adja át.⁹¹

Szilvásujfalvi azonban a váradi gyülekezet hívására továbbra is megtartja a váradi lelkipásztori állását és ezt 1611. január 8-án levélben be is jelentette Hodászinak.⁹² A levélből kitűnik, hogy a zsinaton Szilvásujfalvit sem a dogmatikában, sem a szertartásban való újítással nem vádolták. Csak a főpapi uralom, vagy amint Szilvásujfalvi nevezte, a főpapi tan volt a vita tárgya. Szilvásujfalvi ezt a főpapi tant antikrisztusinak, Krisztus tanításával ellenkezőnek látta és tartotta. Kérve kérte Hodásziékat, hogy térjenek el tőle, „szökjenek el mellőle jó módjával”, hiszen erre kötelezi őket a jó lelkiismeret és a hivatali eskü.

A zsinaton azzal is érveltek Hodásziék, hogy Phineas használt kardot (4. Mózes. 25.), tehát nekik is szabad testi erőszakkal élni, és egyébként is az egész ügynek, amiért Szilvásujfalviék lázadoznak, nincs jelentősége, kicsi dolog.

Amire a zsinaton nem volt módja Szilvásujfalvinak, a levelében cáfolja Hodásziék állításait: Nem egyezik az egyház szervezete a Nagy Konstantin idejébeli őskeresztyén egyházzal, mint ahogy Hodászi állítja. Ellenük szól a tarcaltordai zsinaton kiadott hitvallás 26. §-a, valamint Pareusnak a *Rómabeliekhez írott levél magyarázata*. Nem jelentéktelen dolog az, hogy Hodásziék a főpapi uralom alapjait lerakják, s összefogva a világi urakkal, igyekeznek építgetni erősbátyává. Természetes következményként folyt ebből, hogy elnézték a világi urak zsarnokoskodásait, s ezzel mintegy elősegítették és támogatták a főurak hatalmaskodásait.

Szomorúságot okoz Szilvásujfalvinak, hogy ilyen nagy tudású és bölcseségű férfiak, mint Hodászi és sokan mások, így vezetik a magyar református egyházat. Még jobban fáj azonban Szilvásujfalvinak az, hogy azok, akik felismerték az igazságot, akik előbb vele együtt kiálltak az igaz ügyért, mind elhagyták, a félelem félreállította őket, elnémította lelkiismeretüket. Jóllehet valamikor csak hárman voltak, akik a zsarnoki rendelkezésnek ellene állottak, de idővel megnőtt az igazságért küzdők tábora. Most ismét egyedül van. Szilvásujfalvi figyelmezteti őket, hogy hallgatásukkal vétkeznek Isten ellen, de egyelőre hiábavaló az intő szó. Szilvásujfalvi azonban ha a zsinaton hirtelen támadás,

⁹¹ Debreceni Ember Pál *im.* 339—343. ll.

⁹² Sinai ... *töredékek.* 52—53. lev.

kínzás és fenyegetések meg is tántorították, hallgatni nem tud és ha egyedűf marad is, az igazság kényszeríti szólásra, további küzdésre, ha kell, halálíg.⁹³

Szilvásujfalvi levele határozott, kemény, de semmiképpen nem rágalmazó és goromba. Nyugodt hangja ellenére, valami fájdalmas kiáltás hangzik benne a zsarnoki uralom ellen, amelyet az egyház nemcsak elnéz a világi uraknál, hanem maga is gyakorolni akar.

Nem tudunk igazat adni Rác Károlynak, aki a körülményeket teljesen figyelmen kívül hagyva, elítéli Szilvásujfalvit, amiért aláírta a kötelezvényt s ennek ellenére újra kezdte a harcot.⁹⁴ (Tolnai is reversalist ad, amelyről később azt írja, hogy *cum expressa conditione tette.*)⁹⁵

Hodászi hosszú levélben válaszol Szilvásujfalvi levelére. A hosszú levélben egyetlen komoly érvet sem hoz fel a maga védelmére, vagy, mondjuk inkább, Szilvásujfalvi cáfolására. Az érvelést gorombasággal pótolja, s védelem helyett vádol. Nem tudja elhárítani azt a vádat sem, hogy a zsinat valóban Phineasra is hivatkozott az erőszak alkalmazása védelmében, csak szép szavakba öltözteti. „Ismét kezdted a kutyák riadóját”, csendül ki a gorombaság Hodászi levelének mindjárt az első mondatából. Ez után már nem meglepő, hogy Szilvásujfalvit gúnyosan Lineusnak és Argusnak, aki egyedül tudja meglátni a hibákat, majd félrebeszélőnek, elveit hamisnak, büdös káposztának nevezi. Elbizakodottnak is mondja Szilvásujfalvit. Ez a vád pedig még inkább érheti Hodászit, aki magát és társait Krisztus igaz szolgálainak tartja és kijelenti, hogy ők semmi rossz dolgot nem cselekednek.

Az egyház megvetésével, „leköpésével”, Isten szidalmazásával vádolja Hodászi Szilvásujfalvit. Mindezeket azonban a legkevésbé sem lehet kiolvasni Szilvásujfalvi leveléből.

Nyilvánvaló Szilvásujfalvi levelének rosszindulatú elferditése, amikor Hodászi azt írja: „Krisztus szolgálait megvetéssel közszolgáknak nevezed.”

Szilvásujfalvi a püspökökkel és esperesekkel szemben a lelkipásztorokat említi „közkatonaáknak” — és nem közszolgáknak —, de hogy mennyire nem megvetéssel mondja ezt, megtetszik abból, hogy mindjárt hozzáteszi, szinte bocsánatkérőleg, „hogy így mondjam”.⁹⁶

Szilvásujfalvi által támadott főpapi dogma, Hodászi fejtegetése szerint, nem egyéb, minthogy maguknak követelik a bűnök és hibák „könnyebb kiirtását”. Az egyház fegyelmet külsőleg is gyakorol, a bűnösöket megbünteti, nem mint „zsarnok”, nem „vért szomjazva”, hanem atyailag fenyítve, hogy a bűnös észre térjen és a többiek féljenek. Erre szükség van, ez megengedett, ezeket az ítéleteket nem kell szégyelniük, s ezek alapján Hodászi visszautasítja a főpapi dogma vádját, mint amely igazságtalan.⁹⁷

A bűnök kiirtásának valóban legkönnyebb módja a börtön. Ez azonban nem az egyház kötelessége és hivatása. Erre a világi bíróság hivatott és annak kötelessége. A letűnt korok pedagógiája sem ismerte, hogy az apák a gyermeküket börtönnel és bilincsel fenyítették volna. Nem sokkal később, amikor a világi bíróságtól Szilvásujfalvira halálos ítéletet követelt,⁹⁸ úgy látszik, elfelej-

⁹³ Sinai ... töredékek. 52—53. lev. — Szilágyi Benjámín István *im.* 266. l.

⁹⁴ Rác K. *im.* Szabad Egyház. 1885. 16. sz.

⁹⁵ Szilágyi S.: *Puritán mozgalmak a magyar földön. Protestáns képes naptár.* 1863. 49. l.

⁹⁶ Sinai ... töredékek. 52. lev.

⁹⁷ Sinai ... töredék. 53—55. lev.

⁹⁸ Szilágyi B. I. *im.* 255. l.

tette levelének ezt a mondatát: „az egyház a bűnöst bünteti, de nem vér szomjazva”. Hogy küzdhet az egyház a világi urak hatalmaskodása ellen, ha az egyház maga is ugyanazt csinálja?

Szilvásujfalvi a levelében, s lehet, hogy a zsinaton is, hivatkozott Pareusra, aki munkájában őt igazolja.

Ez indította Hodászit, hogy a zsinat hozzájárulásával⁹⁹ levelet intézett Pareushoz, amelyben véleményét kérte a Szilvásujfalvi perére és a magyarországi református egyház szervezetére nézve. Hodászi és Pareus között — mint már említettük — régi benső barátság volt.¹⁰⁰ Hogy milyen megvilágításba helyezte Szilvásujfalvit és támadását, s hogy írta le a magyar református püspöki rendszert, Pareus válaszából látjuk meg. Sem az egyiket, sem a másikat nem a valószínűségnek megfelelően mondja el. Természetesen, Pareus barátjának leírását elfogadja, s így ő is egyoldalú és hamis képet nyert a Szilvásujfalvi ügyről.

Szilvásujfalvi az 1611. január 8-án kelt levele után nem sokáig volt szabadon. Hodászi levelében írt fenyegetését — „hogy veled mit lehet tenni, röviden gondoskodik az egyház, aki veled ezek után, mint javíthatatlannal, nem perlekedik” —, valóra váltotta. Nem tudjuk a pontos idejét, hogy Hodászi mikor záratta tömlöcbe Szilvásujfalvit, de bizonyosra vehetjük, hogy nem sokkal január 8-a után történt, mert Szilvásujfalvi rabságának idejét, nem véve figyelembe a közbeeső rövid két hónapot, 1610. november 7-től számítja.¹⁰¹ Ebből arra következtethetünk, hogy amikor 1610. november 7-én a zsinat elé állították, már akkor börtönbe zárták, s csak miután reverzálist adott, bocsátották szabadon.

Váradon sötét, hideg és bűdös levegőjű tömlöcben volt elzárva. Az ételnek és a víznek a megvonásával is igyekeztek Hodásziék megtörni Szilvásujfalvi ellenállását. Szilvásujfalvi most közelről érezte, illetve húsába vágóan megtapasztalta, amit eddig csak lelkésztársain látott és hallásból tudott: Hodásziék kegyetlen zsarnoki hatalmaskodását. 1610. novemberéig csak rágalmazásaival próbálta Hodászi Szilvásujfalvi tekintélyét lerombolni, munkáját lehetetlenné tenni.¹⁰² Ez azonban nem, vagy csak nagyon kis részben sikerült, egész addig, amíg a XVII. század elképzelhetetlenül szörnyű tömlöc ajtaja nem csapódott be mögötte. Hodászi igaztalan vádaskodásaira, durva rágalmazásaira tudott fegyelmezetten csendes maradni és csak a tiszta református egyházészméért, a jövőd presbiteri egyház előkészítéséért harcolva, sohasem támadta Hodászit személyében, hanem csak a főpapi uralmat. A tömlöcből írott leveleiben azonban Hodászit antikrisztusnak nevezi.¹⁰³ Azzal indokolja ezt, hogy Luther a pápát antikrisztusnak nevezi, mivel magának mindenek felett való hatalmat, bíróságot, uralkodást tulajdonított: ugyanezért mondható Hodászi antikrisztusnak, mert szolgatársait fogsággal és más hatalmaskodásokkal sanyargatja.¹⁰⁴

Az éheztetéstől, vízelvonástól legyengült szervezetét halálos betegséggel fenyegette a sötét, nedves, dohos levegőjű, hideg tömlöc. Bántotta, hogy figyelmetlenségeivel nemhogy megfordította volna Hodásziék útját, hanem még mélyebbre sülyedtek a zsarnokságban. Mindezek felett aggodalommal töltötte el feleségének és gyermekeinek sorsa. Eltelt a nyár és az ősz, egyre hidegebbre

⁹⁹ Debreceni Ember Pál *i. m.* 348. l.

¹⁰⁰ Bod P.: *Magyar Athenas.* 108. l.

¹⁰¹ Szilágyi B. I. *im.* 265. l.

¹⁰² Ua. 264. l.

¹⁰³ Ua. 264. l.

¹⁰⁴ Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* Pest, 1868. Ráth M. 127—128. ll.

fordult az idő és ő még mindig a tömlőcben volt. Felesége és gyermekei éheztek és fáztak.¹⁰⁵

Elképzelhetjük, hogy milyen keserves harcot vívott önmagával. Feleségének és gyermekeinek nem kellene tovább éheznie és fáznia, az ő szenvedéseiről nem is beszélve, csak meg kellene alkudnia lelkiismeretével, fel kellene adnia elvét és a harcot, csak szó nélkül kellene néznie a nagy pénzbírságok és tömlőözések miatt szenvedő lelkészeket és lelkészcsaládokat, a dühöngő zarnokoskodást, a feudális uralommal versenyt futni akaró főpapi hatalmat. Csak be kellene állnia Hodásziék táborába, s újra kapna lelkészi állást, egy kevés idő múlva talán még esperességet is, hiszen, kiváló tehetségű volt.

Ezt nem tudta megtenni. Családjáért való aggodalma arra indítja, hogy 1611 december 2-án levelet ír Bánffy Dénes özvegyéhez, Báthory Annához, amelyben arra kéri, hogy egy kis búzát és főzeléket küldjön a családjának, amelynek nincs betevő falatja. A levél azonban nem jutott el Báthory Annához, hanem ellenségei kezébe, így családja sem kapott segítséget.

1611 december 17-én megismétli a segélykiáltást. Ír Szilvási Istvánnak, akivel komaságban van. A levélben néhány szóval leírja nyomorúságát és kéri, hogy éhező családjának küldjön valami élelmiszert. Ez a levele sem érkezett meg rendeltetési helyére, ellenségei ezt is elfogták. Ezzel nemcsak Szilvásujfalvit, hanem főképpen családját büntették.

Ilyen lelkiállapotban, ilyen körülmények mellett is állandóan olvas. Egyik teológiai könyvet a másik után kéri.¹⁰⁶ Kemény testi, lelki szenvedések között sem törik meg érdeklődése a tudományok iránt, vagy talán éppen ebben talált enyhülést a szenvedések között.

A tömlőcből utolsó levelét a zsinat előtti napon, 1612. február 18-án vádlóihoz írta. Ebben az eddigiekénél sokkal nyiltabban és keményebben beszél. Aláírta ugyan a reversalist — amint írja —, mert a szörnyű kínzás és a gyermekeiért való aggodalom megtántorították, de még esküvel sem lehet senkit Isten és az ő parancsa ellen kötelezni. Milyen zsinat az, ahol ilyesmi történik, ahol kínzók, hóhérszolgák és fegyveresek vannak jelen. Visszatérne az egyház nyugalma, ha Hodásziék letérnének a zarnokoskodás útjáról. Az egyház érdekében fellebbez Szilvásujfalvi törvényes és nem csalárd bíróságához, ahol nem rágalmazták, tisztességes zsinathoz a tisztesség érdekében. Ha újra elítélik, megfosztják lelkészi hivatalától — túrnie kell, mint ahogy túrni kényszerül az üldözést —, fellebbez az Isten fiának ítélőszékihez. Hodászit pápának nevezi. Majd még keményebb szavakat is használ, amikor azt írja, hogy a kiközösítést, bármilyen mérvű legyen is az, semmibe sem veszi, mert az antikrisztustól, egyházfejedelemtől, babyloni paráznától származik. A reversalisban hallgatásra kényszerítik. Ez azonban bűnös hallgatás volna, mert Chrysostomus azt mondja: az igazságot tagadja meg, aki azt nem prédikálja az egyházban — írja levelében Szilvásujfalvi.

A váradi egyház 1611. novemberében ismételten meghívja Szilvásujfalvit, de nemcsak az állást nem foglalhatja el, de a tömlőcből sem engedték ki.¹⁰⁷

A Tiszántúli Református Egyházkerület legrégebb jegyzőkönyvében a 623. lapon ezt találjuk beírva: „1612. február 19. Generalis zsinat Váradon. Itt azonban semmi más nem történt, csak az, hogy ama gonosz Szilvásujfalvi ügyét a világi törvényszék tárgyalta”. Valami mégis történhetett ezen a zsinaton, ha nem

¹⁰⁵ Szilágyi B. I. *im.* 265—266. ll.

¹⁰⁶ Szilágyi B. I. *im.* 266. l.

¹⁰⁷ Ua. 266—268. ll.

is beszél róla a jegyzőkönyv. Ekkor fosztották meg Szilvásujfalvit lelkési jellegétől. Különös, hogy a depositiot nem foglalták jegyzőkönyvbe. Az sincs bejegyezve, hogy két hónappal előbb kérték ez ügyben a fejedelem segítségét.

*A világi törvényszék előtt.*¹⁰⁸

Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1612. január 7-én kelt rendeletében utasítja Rhédey Ferenc váradi főkapitányt — miután fejedelmi kötelességének tartja minden rendre gondot viselni, kiváltképpen az Isten tisztességére és az egyházban való szép egységnek megmaradására —, hogy Szilvásujfalvi Imrét, mihelyt a generalis synodus deponálja, megfogván, s ügyét megvizsgálván, hozzanak ítéletet. Az ítéletet pedig minden fellebbezési lehetőség kizárásával azonnal hajtsák végre. A fejedelem előtt azzal vádolták Hodásziék Szilvásujfalvit, hogy évek óta háborgatja az egyházat, az igaz tudományt, a tanítókat, különösképpen a püspököt sokszor káromolta és szidalmazta, s fogadásával nem törődve, saját kezével aláírt kötelezvénye ellenére, illetlen káromlásait megújította.

Könnyű volt megnyerniök a fejedelem támogatását, mert a világi urak előtt is ellenszenves volt a presbiteri egyház gondolata, s attól egyelőre nem kellett félniök, hogy az egyházi uralom a világi fölé emelkedik.

A fejedelem parancsára 1612. február 21-én Váradon ült össze Bihar megye külön bírósága, hogy törvényt szolgáltasson a püspök s Szilvásujfalvi Imre közötti ügyben és elégtételt adjon Hodászi Lukácsnak és társainak. A tárgyaláson ott volt Hodászi Lukács több lelkésszel együtt, de felperesként csak ő szerepelt. Legelőször Hodászi adta elő maga és társai nevében élő szóval Szilvásujfalvi elleni panaszát. Hivatkozik arra, hogy Szilvásujfalvit a lelkészségről már letették. Beszédét azzal kezdi Hodászi, Szilvásujfalvi felé fordulva, hogy a fejedelem parancsára fogatták el, Veres Márton alkaptányjai.

Itt nyilvánvaló ellentmondás van a tények és Hodászi szavai között. Hiszen, már egy esztendeje, hogy tömlöcben van és mégis most fogatják el. Felmerülhet annak a gondolata, hogy a tömlöcözést titokban csinálták, illetve az egyházi volt. Ezt az utóbbit igazolja az is, hogy Szilvásujfalvi levelében úgy beszél róla, mint Hodászi püspök tömlöcéről.

Azért hozatták a törvényszék elé, indokolja tettét Hodászi, mert abba a bűnbe esett, hogy semmibe vette az Istent és az egyházat és ezt nemcsak beszédében, hanem írásaiban is megbizonyította. Majd felsorolja Szilvásujfalvi bűneit. Először is hűtlenség bűnébe esett. Emlékezetbe idézi Hodászi, hogy amikor a generalis synodus püspökké választotta, Szilvásujfalvi nemcsak leszavazott mellette, hanem Szilvásujfalvi maga kérte, hogy fogadja el ezt a tisztséget, s ő eskette fel ennek a tisztségnek igazán való viselésére. Ezt Szilvásujfalvi is elismerte. Szilvásujfalvi azonban később ezt a választást megvetette és nemcsak elállt mellőle, hanem sokfelé rágalmazta. Ennek nem lett volna szabad megtörténnie, mert hiszen püspöke, akinek engedelmeskednie kellett volna, de ahelyett, hogy ezt tette volna, még ellene fordult. Másodsor esküszegő, mert az egyházban négyszer tett esküjét, s legutóbbi saját kezével aláírt kötelezvényét megszegte. Harmadszor botrányszerző, mert nemcsak a gyülekezetét, de tudós embereket is elfordított tőlük. Negyedszer káromló, mert azt mondta, hogy gyermekét inkább kereszteltetné Arius-pappal, mint velük, mind őket, mind az egész keresztyénséget eretnekeknek kiáltotta, akiknek talán predikálni és

¹⁰⁸ Ua. 251—271. ll.

sakramentumokat kiszolgáltatni sem volna szabad, s őt pedig írásban babyloni paráznának nevezte. Ötödször újító, mert a fejedelem és az ország tudta nélkül az egyházi hatalmat „hit-cikk”-nek (fidei articulusnak) állította. Hatodszor gyilkos, mert hírükben, tisztességükben, tudományukban mind őket, mind a fejedelmet és az egész magyarországi felvidéki keresztyéneket megölte. Hodászi azt kérte a törvényszéktől, hogy mindezen bűnök miatt ítélje halálra és fejeztesse le a világi bíróság Szilvásujfalvit.

A vád elhangzása után Szilvásujfalvi, miután ő rab és a törvény szerint senki sem elég önmagának, arra kérte a bíróságot, hogy adjon melléje ügyvédet.

A felperes tiltakozott ellene. Tiltakozását azzal indokolta, hogy a vádlott saját kötelezvényében mindenféle törvényes orvoslatot (judicium remediumot) kizárt, az egyház articulusa is azt írja elő, hogy ilyen ügyben ügyvéd ne adassék, és a fejedelem is azt parancsolja, hogy minden kivételezés-nélkül legyen.

A bíróság elutasította a felperes tiltakozását, mert a kötelezvény csak depositioig tartott, ügyvéd kívánása nem tartozik a törvényes orvoslatok közé és ő már paraszt ember. Váradai Fugyi Mátyást adták mellé ügyvédül, aki azt kérte, hogy miután a felperes Szilvásujfalvit paraszt embernek mondja, nem kellett volna elfogatni és tömlöcbe zárni, ezért engedjék szabadon, illetékes bírói előtt keressék, s ott meg fog felelni a vádakra.

Hodászi tiltakozott Szilvásujfalvi ügyvédjének kérése ellen, mert az egyháznak az a szokása — mondja Hodászi —, hogy azt a lelkészt, akit deponált, a magisztratus kezébe adja, s amely dologért deponálták, ugyanazért zárták is be. Szilvásujfalvi által elkövetett bűn két részre osztható, érvel tovább az ügyvéd előterjesztése ellen Hodászi. Az egyik lelki, a másik világi. A lelkiért az egyház megbüntette a deponálással, a világiért a magisztratus előtt keresik, mivel az egyház halállal nem büntethet senkit. Különben kötelezvénye alapján is elfoghatták.

A bíróság nem helyezte szabadlábra Szilvásujfalvit, mert a fejedelem parancsa szerint semmiféle kivételt nem tehetnek és Szilvásujfalvi kötelezvénye is kizárja.

Szilvásujfalvit váratlanul érte ez a tárgyalás. Kérte a bíróságot, hogy egy későbbi időpontot tűzzön ki, amikor majd megfelel Hodászi vádjaira, s előadja védelmét. Ez akkor is jár neki, ha valósággal embert ölt volna. Az ügyvédje sem ismeri az ügyét, hiszen csak a mai tárgyaláson adták melléje.

A bíróság nem teljesítette kérését, mert, úgymond, harmadik napja, hogy a szolgabíró, a városi bíró és a papok értesítették, hogy végső törvényt ülnek felette.

Egy-másfél nap alatt, sötét börtönben, meggyötört testtel kellett volna felkészülnie a védelmére, ismeretlen vádra felelni, amikor vádlói halálát keresik.

Ezek után előkeresték a még szükséges iratokat, de miután látták, hogy az idő eltelte, a püspök és a lelkipásztorok hozzájárulásával a tárgyalás folytatását másnapra, február 22-re halasztották azzal a feltétellel, hogy minden kifogás nélkül az ellene emelt vádakra feleljen meg.

Másnap Porkoláb Nagy Ferenc, Hodászi ügyvédjének a bejelentésével kezdődött a tárgyalás, hogy ragaszkodnak a fejedelem parancsához, de az egyház törvényei szerint sem lehet tovább halasztani az ítéletet. Bizonyítsa be Szilvásujfalvi, hogy Hodászi eretnek, s akkor bűnhődjön Hodászi, de ha nem tudja bebizonyítani, akkor Szilvásujfalvit halállal büntessék.

Szilvásujfalvi pedig ügyvédje által azt kérte, hogy a bírák közül azok, akik

nem jogászok és akik ellen törvényadta jogánál fogva valami okból kifogást emel, ne vegyenek részt a tárgyaláson.

Előző napon nem emelt kifogást. Nem is került rá sor. Először ügyvédet kért, azután halasztást, s utána befejezték a tárgyalást. A bíróság pedig éppen ezt használta fel egyik oknak, amivel elutasította. Előző napon nem emelt kifogást senki ellen, tehát azokat most is el kell fogadnia — quod semel placuit, alias displicere nequit. Egyébként is a fejedelem őket jelölte ki bírának.

Szilvásujfalvit többen is „tanácsolták”, prédikátorok írtak neki ebben az ügyben, de nem mernek szólani. Ez így magában is vád Hodászi ellen. Miért nem mernek kiállni? Nyilván azért, mert Hodászi tirannus és félnek tőle.

Szilvásujfalvi, mielőtt a védelemre rátért volna, megjegyezte, hogy ő nem volt, s nem is akar törvényháborgató lenni és igazságtalannak tartja elfogatását, valamint azt is, hogy ha az egyik fél megtalálta az urát, a másik félnek is időt és lehetőséget kellett volna adni, hogy a maga urát megkeresse.

Hodászi vádjait minden részletében tagadja mind addig, míg törvényesen be nem bizonyítja.

Szilvásujfalvi is két részre osztja az ügyet, az egyik a religio, a másik — ahogy ő nevezi — a tisztesség dolga. Az első az Isten tisztessége, a religio dolga, querite primum regnum Dei. Azután majd megfelel a másodikra, a tisztesség dolgára is. Mindjárt hozzát teszi azonban, hogy ami az utóbbit illeti, vagyis amit ellenük szólt, azt a religiora nézve mondotta. Ebben ő csak eszköz volt: a szentírás, az egyházi tudósoknak, a külföldi nagy reformátoroknak, köztük magának Kálvinnak az írásai tesznek bizonyosságot erről. Ha ezek a könyvek megvannak náluk, úgy saját könyveik szólnak ellenük. Ezt, ha kell, ott, ahol annak helye van: az egyházban be is bizonyítja. Tagadja, hogy ebben az ügyben már volt disputáció, mert az nem disputáció volt, hanem szidalom és gyalázat. Egyébként is ilyen nagy dolgok megvitatása sokszor egy-két disputációban sem megyen végbe.

Valóban jól tennék, ha nem prédikálnának, sem a sakramentumokat nem szolgáltatnák ki addig, amíg vétküket bűnbánattal el nem ismerik, a hamis artikulusokat és szokásokat meg nem javítják, s meg nem fogadják, hogy a biblia és a reformált egyház régi törvényei szerint tartják magukat tisztükben. Nem jól magyarázzák az írást, hogy hatalmukat megtarthassák. Nem foszthatták volna meg sem lelkészi, sem esperesi tisztétől, mert ők voltak a peresek s egyben a bírák is. Régebben az erdélyieket és a felvidékieket is meghívták, de most nem.

Nem ment középük, mert azt olvasta a „írásból” és a történelemből, hogy az ilyen helyekre nem jó menni. Úgy cselekedtek vele, mint Athanasiusszal az ő vádlói. El akarják fogyni életét, meg akarják ölni.

Tagadják Hodásziék, hogy ispán módjára uralkodnak, hogy poroszlók és bakók, folytatja Szilvásujfalvi. A püspök a fő benne és tőle függ a többi. Elárulták a református egyházat — amint mondja —, „minden megbocsásson, kerítőivé lettek a római pápának”. Bizony, olyan rosszul mennek a dolgok az egyházban — amelyet már húsz év óta figyel —, hogy országosan kellene inkább kiállni ő mellette, minthogy egy gyermeknek is reá támadni. Mindent megbizonyít a maga helyén: ez pedig az egyház. In causa fidei az egyházban kell dönteni, s nem a világi bíróság hivatott itélni benne. Minden mesterségnek van céhe és mindegyik csak a maga céhét ítéli meg. Ha pedig nem akarnak így tárgyalni vele, amint kívánja, akkor inkább meghal, de gonosz példát nem hagy az utókornak.

Ez az igazságért való mindenre elszánás jellemzi azt a határozott kijelentését, hogy amikor Hodásziék hit dolgában a fejedelem privilégiumára hivatkoznak, ez a szentírás ellen van.

Tagadja Szilvásujfalvi, hogy a hűtlenség bűnébe esett volna, mert a tempomban, tehetsége szerint, híven szolgált mindig. Valóban hűséggel tartozott Hodászihoz, a püspökhöz, de Hodászi is hűséggel tartozott volna lelkésztársaihoz.

Nem esküszegő. Lelkeszi hivatalára tett esküjét megtartotta. Éppen azért van a viszály, mert abban igyekszik járni. Hodászi is megesküdütt, hogy a pápa tudományát rontja, most pedig építi. Az engedelmességre való eskü új, most találták ki, hogy hatalmukat biztosítsák. A kötelezvényt sem szegte meg, mert amiket ő felőlük mondott és írt, mind bebizonyítja.

Nem botránkoztató. Nem botrányos az igazság hirdetése és hogy azt értelmes, tudós emberek is elfogadták.

Nem újító, aki az igazságot keresi, tehát ő sem az.

Nem káromló és nem embergyilkos. Igaz, pápának nevezte Hodászit, de nem ő volt az első, aki annak mondta és írta. Hivatkozik Szilvásujfalvi a teológiai doktorokra, akiknél megtalálható az antikrisztus jellemzése. Ha ezeket elolvassák, bizonyára nem kell több bizonyosság és mentség, hogy miért nevezte Hodászit antikrisztusnak. Nem gyilkos, tisztességében nem sértett meg senkit. Ha keményen szólt, csak az egyházra nézve tette. Az apostoloknál is találhatunk ilyen kemény beszédre példát.

Szilvásujfalvi kérte bírát, hogy gondoljanak Gamaliel tanácsára. Pilátusokká akarják tenni a fejedelmet és őket. Ártatlan vért akarnak ontatni velük.

Igy hangzott, röviden összefoglalva, Szilvásujfalvi védekezése, amelyet azonban a felperes nem fogadott el, üres és beteg kifogásoknak emlegette. Valóban úgy is vehetjük, hogy Szilvásujfalvi nem igazolta állításait, de olyan körülmények között hogyan is igazolhatta volna. Egyébként Hodászi is elismerte részükről a tömlöcözést és a nagy pénzbüntetéseket, egyrészt a zsinat jegyzőkönyvében,¹⁰⁹ másrészt a Pareushoz írt levelében.¹¹⁰

A vád írásbeli bizonyítékául beadta Hodászi Szilvásujfalvi sokat emlegetett *kötelezvényét*, amelyet az 1610. november 7-i váradi zsinaton írtak alá vele, Bánffy Dénesnéhez és Szilasi Istvánhoz a családja érdekében küldött kérését és a felperesekhez írt utolsó levelét.

A vádak és a benyújtott bizonyítékok alapján a felperes ismételten halálbüntetést kért Szilvásujfalvira. A bíróság még aznap kimondta az ítéletet, nem a felperes kívánsága szerint, mert nem végezték ki.

Az említett vádak és bizonyítékok alapján, miután az egyház Szilvásujfalvi Imrét örökre, a visszavételnek minden reménye nélkül deponálta, a bíróság bilincsré és börtönre ítélte azzal a szigorítással, hogy senki egy bizonyos „hites” emberen kívül hozzá be ne mehessen, vele se titkon, se nyilván ne tárgyaljon, papirost, tintát, tollat neki be ne adjon és tőle se hová semmi cédulát vagy üzenetet ki ne vigyen, vagy neki be ne adjon. Ezután megkorbácsolták,¹¹¹ s kezén, lábán bilincsel a huszti börtönbe szállították.

A huszti várbörtönben sínylődött vasban, távol a családjától. Még csak üzenetet sem küldhetett szeretteinek és tőlük sem kaphatott semmi hírt. Nem foglalkozhatott semmivel, aki eddig állandóan olvasott, művelte magát. Nagy tudá-

¹⁰⁹ T. R. E. legrégebb jegyzőkönyve. 619. l.

¹¹⁰ Debreceni Ember P. im. 348—353. ll.

¹¹¹ Debreceni Ember P. im. 347. l.

sát ellenségei is elismerték. A vas kimarta kezét és lábát. Így teltek a napok, hosszú hónapok. Már egy év is eltelt, amikor meghalt kegyetlen ellensége, Hodászi Lukács püspök.

Szilvásujfalvi feleségének könyörgésére a fejedelem visszavitette Szilvásujfalvit a váradi börtönbe és a szigorítást is elengedte.

Ellenségei, akiknek vezetője Melotai Nyilas István, Hodászi utódja volt, nem tudtak belenyugodni abba, hogy Szilvásujfalvi Váradon maradjon, de még jobban fájt nekik, hogy a szigorítás is megszűnt. Hiszen így érintkezhetett családjával és üzenetet is küldhetett ki. Ezért mindent elkövettek és sikerült elérniök, hogy Rhédey Ferenc váradi főkapitány vissza akarta vitétni Szilvásujfalvit Husztra. A váradi gyülekezet azonban közbenjárt Melotaiéknál és egy újabb kötelezvény ellenében megengedték, hogy Váradon maradjon. A kötelezvényt, amely még szigorúbb volt, mint az első, 1613. szeptember 18-án írta alá Szilvásujfalvi.¹¹²

Melotaiék az újabb kötelezvény ellenére nem sokáig túrték, hogy Szilvásujfalvi Váradon maradjon. Kérésükre, áskálódásukra az új fejedelem, Bethlen Gábor 1614-ben — pontos idejét nem tudjuk — száműzte.¹¹³ Száműzetésében 1615. esztendő elején Szilvásujfalvi Sáros megyéhez levelet intézett. A megye a levelet — amely sajnos, előttünk ismeretlen, — az evangélikus egyházhoz küldte. Az 1615. május 6-án Héthársfán tartott részssinat határozatából a levél tartalmára vonatkozóan annyit megtudunk, Szilvásujfalvi 8 tételben foglalta össze kérését, illetve kérdését az egyházi előjárók hatalmáról, hogy a superintendens világi módon gyakorolhatja-e az igazságszolgáltatást a vétkező testvéreken. Az említett részssinat kimondja, hogy ebben a súlyos ügyben nem illetékes döntést hozni, erre az egyetemes zsinat, generalis synodus hivatott. Annyit azonban megállapít, hogy sem az Isten ígéje, sem a symbolikus könyvek nem adnak hatalmat sem a superintendenseknek, sem az espereseknek, hogy a vétkező testvéreket halállal, börtönnel, nagy pénzbírsággal vagy bármilyen más világi büntetéssel sújtsák. Bibliai idézetekkel és hitvallásos könyvekre való hivatkozással támogatják ezt a határozottan kifejezett véleményüket, s ezt közlik Sáros vármegye világi vezetőivel is.¹¹⁴

Az evangélikus esperesi gyűlés tehát 1615-ben, — ha nem is tudott tenni Szilvásujfalvi ügyében semmit, de neki adott igazat.

Fájdalmas záró akkordja a Szilvásujfalvi ügynek, hogy ugyanabban a hónapban, amikor az evangélikus részssinat Szilvásujfalvinak ad igazat, Melotai Nyilas István superintendens a tiszántúli református egyházkerület lelkipásztorainak nevében leveleket küld a megyékhez, hogy Szilvásujfalvi Imrét be ne fogadják.¹¹⁵

Szilvásujfalviról többet nem tudunk. Állítólag 1615-ben halt meg a száműzetésben.¹¹⁶

Pareus válaszát 1615. május 10-én a csengeri zsinaton felolvasták. Jóllehet Pareus levelében egész világosan megírta, hogy a lelkipásztorok bebörtönzését egyházi részről nem tartja megengedhetőnek, Melotai a zsinat nevében ismételt-

¹¹² Szilágyi B. I. *im.* 270—271. ll.

¹¹³ Sinai ... *töredék.* 51. lev.

¹¹⁴ Hörk József: *A sáros—zempléni ev. esperesség története.* Kassa, 1885. Bernovits ny. 121—122. ll. — 1615. május 6-iki Héthársfa-i részssinat jegyzőkönyve.

¹¹⁵ Sinai ... *töredék.* 51. lev.

¹¹⁶ Balogh F.: *Keresztyén egyháztörténelem.* Debrecen, 1882. 268. l.

ten megkérdezi Pareust levélben, hogy mi a véleménye a lelkészek elfogatásáról és tömlöcbe zárásáról.¹¹⁷

Pareus második válasza is ugyanaz. A vétkező lelkészeket bilincessel, vassal, börtönnel büntetni a püspököknek nem szabad.¹¹⁸

A pénzbüntetést Pareus az egyházban lehetségesnek látja.¹¹⁹ Feltételezhetjük azonban, hogy nem ismerte a valóságos helyzetet. Feltévésünket pedig arra alapítjuk, hogy a nagyenyedi zsinat 1646. június 3-án, belátva annak helytelen voltát, a *pecunaria mulctat* (pénzbüntetést) az egyházi rendek között örökre eltörölte, nyilvánvaló, hogy — ismerve a tényleges helyzetet — Pareus véleménye sem lehetett volna más.¹²⁰

Az egyházi hatalom a világi hatalommal szövetkezve legyőzte Szilvásujfalvit, s ha a halálos ítéletet nem is sikerült kimondatnia felette, de a sok testi-lelki kínzással, gyötréssel, a XVII. század szörnyű börtönével, a száműzetéssel, amelyet az egyház igyekezett számára még elviselhetetlenebbé tenni, megásta korai sírját. Szilvásujfalvi Imre megelőzte korát, s ezért el kellett pusztulnia. Munkája azonban mégsem volt eredménytelen. Az elvetett mag kikelt, ha egy kicsit késve is. A 20—30 év múlva megújuló mozgalomban benne volt az ő magvetése is. Nem véletlen az, hogy az 1638. szeptember 23-án Debrecenben tartott félközssinaton a beregi, bihari és nagybányai esperesek nem vettek részt: azoknak az egyházmegyéknek az esperesei, akik eleinte Szilvásujfalvi harcának is hívei voltak. Nem véletlen az sem, hogy az 1646. június 10-én Szatmárnémetiben összehívott *egyetemes zsinaton* Váradról egyetlen lelkész és tanár sem jelent meg és a 125 egyházközségből álló nagy bihari egyházmegyét összesen öt lelkész képviselte.¹²¹ Lehetetlen összefüggést nem látunk e tény és Szilvásujfalvi Imre váradi lelkész és bihari esperes küzdelme között.

A később oly sokat rágalmazott Szilvásujfalvi Anderko Imrének, akit a feudális hatalommal összefogó főpapi uralom megkínzott, elpusztított, munkája mégsem veszett el nyomtalanul.

Kiss Sándor

¹¹⁷ Debreceni Ember. P. im. 353. l.

¹¹⁸ Ua. 353—354.

¹¹⁹ Ua. 348—353.

¹²⁰ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp. 1904. 2. k. 186. l.

¹²¹ Rácz Károly *im. Szabad Egyház*. 1885. 18. sz.

KORÁLKÖNYVEINK SZÁZ ÉVES TÖRTÉNETE

Korálkönyvnek nevezzük általában a protestáns egyházi népénekeknek az istentisztelet keretében használatos, orgonán, vagy harmóniumon is játszható összhangosításait tartalmazó gyűjteményeit. Elnevezésükben olykor a „kántorkönyv”, vagy „orgonakönyv” névvel is találkozunk; egyházunk gyakorlatában azonban a „korálkönyv” elnevezés vált elfogadottá, szinte hagyományossá.

Maga az elnevezés nem jellegzetesen református, hanem lutheránus eredetű: a német lutheránus népénekdallamoknak orgonára, vagy általában műzenei formákra támaszkodó felhasználásával párhuzamosan a XVII. század óta terjedt el. Az egyre változatosabb, figuráltabb feldolgozási technika kifejlődése az alapul vett dallamok leegyszerűsödését, ritmusuk lassú, egyforma mozgású, kiegyenlítettét hozta magával, ami a melódiákat kifejező, eredeti ritmikus alakjukból teljesen kivetkőztette. Az orgonajáték előtérbe kerülése, a korál-előjáték, korálvariáció, a nagy ének- és zenekari feldolgozások a gyülekezet önálló énekét háttérbe szorították, szinte feleslegessé tették. Az orgona ahelyett, hogy az istentiszteletben közösen és cselekvőleg résztvevő gyülekezet önálló és plasztikus, tehát nem művészi produkciónak szánt, de hatásában minden esztétikai igényt is kielégítő énekének egyszerű és alázatos kíséretére szorítkozott volna, minden, az egyházban történő zenei ténykedésnek középpontja, vezetője lett: a hangszer és a hangszerhez tartozó technika — őseink szavával élve: a *mesterség* — fölébe kerekedett az embernek, a gyülekezetnek.

A reformáció svájci irányának bölcsőjénél nem állott egy Lutherhez hasonló zenerajongó reformátor; a református liturgia aránylag kevés szállal kapcsolódik a római egyházban kialakult istentiszteleti formák világához. Egyházunk zenéjének története nem mutathat fel olyan neveket, mint Schütz, Bach, vagy Händel, sem olyan műformákat, mint a kantáta, oratórium és a passió. Kálvin elgondolásának középpontjában Istennek népe, a gyülekezet áll, amidőn megtartó Urával az istentiszteletben egy szívvel — egy ajakkal társalkodik. Ehhez ő nem tartott szükségesnek semmi egyebet, mint hogy a gyülekezet hitből, értelmesen, és kifejezően, tehát szépen énekeljen. Bár a kálvinista reformáció a késő-reneszansz stílusában figyelemre méltó értékű hangszerkíséret nélküli (a *capella*) kórus-irodalmat is hozott létre (Goudimel, Bourgeois, G. Franc, Sweelinck, Le Jeune, stb.), nem tagadhatjuk, hogy az egyházi műzene (hangverseny-zene) tekintetében református egyházunk liturgiája, templombeli alkalmainak adottságai sohasem nyújtottak ösztönzéseket és mind a mai napig csak korlátozott körön belül adnak lehetőséget.

Magát a gyülekezeti éneket tekintve azonban a genfi reformáció megpróbált valami olyant nyújtani, amire egyebütt nem volt példa: ez pedig nem más,

mint a XVI. századi úgynevezett „tenorpraxisnak” a gyülekezeti éneklésben való meghonosítása. Ennek a stílusnak a lényege az, hogy (mint azt Cl Goudimel „contrapunctus simplex” feldolgozása, négyszólamú zoltáraiból ismerjük) a zoltár dallamát a tenorszólam éneklé, ehhez alulról támasztékot a basszus, felső kísérőszólamokat pedig a diszkánt (mai szóval: szoprán) és az alt énekel. A gyülekezet gyermek-, nő- és férfitagjai lehetőleg a saját hangfekvésüknek megfelelő szólamot választják, de mindig úgy, hogy a fődallamot hordozó tenorszólam¹ erőben a többiek közül kissé kiemelkedjék. Az ilyen négyszólamú éneklést maga Kálvin még nem tartotta az istentiszteleti használatban meghonosítandónak, talán azért, mert ahhoz, hogy az egész gyülekezet szólamok szerint szépen megtanulja az összes zoltárokat énekelni, még a XVI. századi Genfben is idő és munka kellett.² Később azonban ez az éneklésmód nemcsak a francia-, hanem a németajkú svájci református egyházakban is általánossá vált és három évszázadon át fennmaradt. Erre nézve két igen tanulságos híradásról emlékezzünk meg a későbbi időkben.

A XVI. századi vokális tenorpraxis a XVIII. század műzenéjéhez viszonyítva elavult, kezdetleges, sőt már elfelejtett feldolgozásmódnak számított. Ennek ellenére Johann Friedrich Reichardt (1752—1814) jeles német — akkori értelemben „modern” — zeneszerző, kit gazdája, II. Frigyes Vilmos porosz király a francia forradalommal rokonszenvező magatartása miatt állásából elbocsátott, ezt megelőző hosszabb szabadságoltatása idején, 1791-ben Zürichben járva, lelkes szavakkal dicsérte meg az ottani gyülekezet négyszólamú énekét. „Musikalisches Kunstmagazin” c. műve második kötetének egyik cikkében ezt mondja róla: „Soha semmi nem hatott úgy rám, mint az itteni négyszólamú egyházi ének. Az egész gyülekezet négy szólamra, az énekeskönyvben a szövegek mellett ki nyomtatott hangjegyek szerint éneklé a reformátusoknál szokásos zoltárdallamokat. Leánykák és fiúk éneklé a diszkántot, felnöttek az altot, férfiak a tenort és a basszust. Ismerjük egyes zoltárdallamok méltóságát és merészségét a teljesen diatonikus régi egyházi hangnemekben, melyeket meglehetősen tisztán intonálnak... Aki csak a mi megszokott, tisztátalanul nyekergő egyszólamú éneklésünket ismeri, alig tudja elképzelni az ilyen négyszólamú, több száz és mindenfajta életkorhoz tartozó ember által énekel zoltározásnak a méltóságát és erejét.” Hogy itt arról a Goudimel-praxisról van szó, melyből a mi Maróthink is meríteni próbált, az minden kétségen felül áll.³

Jóval később, 1857 januárjában írta Antalfi János a „Sárospataki Füzetek” első évfolyamában közzétett levelét a templomi éneklésről. A levél Zürichben kelt. Írója elmondja, hogy az egész kantonban mindenütt — tehát a falvakban is — négyszólamú gyülekezeti énekléssel találkozott. Mindenki énekeskönyvvel — négyszólamúval — megy a templomba és mindenki hangjegyismerő. A gyülekezet orgona nélkül is négy hangra énekel; az orgonakiséret — pl. a Frau-Münsterben — csak a szépségét fokozza. Hogy vált ez lehetségessé Zürich kantonban? Annak idején a zürichi zsinat elhatározta a négyszólamú éneklés bevezetését. Lelkesek és tanítók kezdték a gyülekezet tagjaival a vegyeskari próbákat, de a hölgyek egy részének a hiúságát sértette, hogy mind csak kísérőszóla-

¹ Goudimel feldolgozásaiban kivétel a 28, 30, 34, 35, 40, 43, 61, 77, 81, 117, 129. és a 146. zoltár; ezeknek cantus firmusa — fődallama a discant-szólamban helyezkedik el.

² A XVI. századi városok polgári műveltségének az éneklés és a magasfokú éneklő készség szerves tartozéka volt.

³ Idézi Szabolcsi B.: *A 18. század magyar kollégiumi zenéje*, Bp. 1930. 54. l.

mot (diszkántot, vagy altot) és egy sem tenort énekelhet és emiatt sok helyen újra vissza kellett térni az egyszólamú gyakorlathoz.⁴

A vezetők belátták, hogy ha sikerre akarják vinni a négyszólamú gyülekezeti éneklés ügyét, előbb új nemzedéket, sőt új tanítókat kell erre a célra nevelni. A gyermekekkel kezdtek; a konfirmációi fogadalomhoz pedig azt is hozták kapcsolást, hogy életük fogytáig minden vasárnap a két istentisztelet után egy-egy órással gyülekezeti karéneklést gyakorolnak. Nemsokára ez a nemzedék jutott számbeli túlsúlyra; később 6—10 helység ifjai is egyesültek, hogy nyári vasárnapokon énekes hangversenyeket tartsanak. Az ilyen közös éneklésekben néha hatszázan, sőt ezren is részt vettek. A műsor kezdetben kizárólag templomi énekekből állott, ezekhez később — mint Antalfi írja — „nemzeti dalok” is járultak.⁵

A svájci példából tehát azt látjuk, hogy az orgona szerepének különleges kiemelése, vagy a nehéz kivitelű, tehát különleges felkészültséget, hivatásos előadókat követelő műfajok és művek hiányában sem kellett magának a gyülekezeti éneklésnek sem elsorvadni, sem alacsony színvonalra süllyedni. Sőt éppen az a körülmény, hogy az istentisztelet zenei és énekbeli részét teljesen magára az éneklő gyülekezetre alapozták, egyenesen megkövetelte, hogy az éneklést magát egészségessé, erőteljessé és méltóságossá tegyék. Ebben a tekintetben nincs is lényeges különbség a többi nyugat-európai református egyházak régi gyakorlata között sem.

Hogy a magyar református egyház történelmében nem ez következett be, az igen sajnálatos ugyan, de sajátos viszonyainkkal megmagyarázható. A legelső református tájékozódású teológusok és az általuk vezetett XVI. századi zsinatok végzései, a hitvallások cikkelyei a zene és az ének tekintetében nem foglalnak el ugyan annyira negatív álláspontot, mint Zwingli, az egyébként zeneileg képzett, sőt énekszerző zürichi reformátor,⁶ egészen véve azonban az orgonának nem hívei, sőt úgy látszik, hogy az összhangzatos éneklésnek, végül, mint XVI. századi, csak szövegeket tartalmazó énekeskönyveink mutatják, még csak a hangejgyírásnak sem barátai.⁷ Pedig a zenei írásbeliségnek, mint azt XV—XVI. századi kéziratos hangjegyes emlékeink⁸ mutatják, voltak elégséges előzményei és a legkorábbi liturgikus könyvek, a protestáns graduálok, kezdetben egészen jó, a XVII. században azután egyre romló zenei helyesírással hangjegyekbe is foglalták a szertartási énekek gregorián dallamait. De persze, ők is csak ezt az átvett anyagot írták le; arra már nem gondoltak, hogy koruk új hangú átvett,

⁴ I. h. 1857—58., 453—59. l. — Itt is a XVI. századi tenorpraxis késői folytatásáról van szó.

⁵ I. h. 456—57. l. Leírja egy Riesbach-ban tartott hangverseny menetét, majd beszámol a zürichi énekkarokról: „öröm volt látni és hallani ez angyali szép hölgyeket, mily jó kedvvel bocsáták le ajkaikon a vallásos énekek és nemzeti dalok hangjait” és felteszi a kérdést: „hát a mi nőneveldeink?”

⁶ Vö. Rietschel—Gräff: *Lehrbuch der Liturgik*, Göttingen 1951, 355., 415. l. Zwingli liturgiájában sem a szertartási, sem a gyülekezeti ének nem szerepelt. A svájci reformátusok 1952-ben megjelent énekeskönyvében 344. sz. a találjuk a „Herr, nun selbst den Wagen halt” kezd. éneket, melynek mind szövege, mind dallama Zwinglitől (1529) származik.

⁷ Huszár Gál (1574) is kevés kivétellel csak azt kótázta le énekeskönyvében, ami a gregorián dallamkészletből származó örökség.

⁸ Szalkay László érsek zenei jegyzetei (1490) monostor-iskolai diák korából (kiadta Bartha Dénes, 1934), Radó Polikárp hymnológiai repertoriumának (Bp. 1945) 146 középkori latin szövegű hangjegyes dallamforrása.

vagy eredeti magyar dallamait hasonló teljességgel írásba foglalják.⁹ Mikor pedig a XVI. század „első szerzetének” lángja kezdett kihűlni és az első reformátor-nemzedéknek jórészt még a szerzetesi iskolákban fölszedett zenei tanultságát nem folytatta sem a régi, sem — amire pedig még nagyobb szükség lett volna — az új igényeknek megfelelő zenei készségű nemzedék: a gyülekezetekben használatos dallamok a népdalhoz, vagy a mozgalmi dalhoz hasonló élet-szerűségüket lassacskán elveszítették és fokozatosan kialakult az egyes helyeken máig is életben lévő szárazkántori gyakorlat. Ennek a lényege az volt, hogy a kántor „rázendített” a dallamra, melyet úgy-ahogy az iskolás gyermekek is segítettek a medrében tartani. A gyülekezet, mennél nagyobb volt, annál inkább elnyújtotta az éneket, melynek a kántor csak a sorvégző hangját vette át és azt nyújtotta, amíg csak bírta. Hozzájárult ehhez még a szöveg verssorainak diktálása. Mindezt bárminek nevezhetjük, csak lélekemelőnek nem. Id. Révész Imre megemlékezik arról, hogy a XVIII. század első felében sok helyütt elfeledték, vagy „összezavarták az énekek zengeteit s általában az éneklésbeli zavar és botrány oly nagy volt, hogy ennek eltávolítása végett pl. Debrecenben, a nagy ünnepeken kívül, egyéb napokon nem is volt szabad énekelni a templomokban.”¹⁰

Fáy András 1842-ben ezt írja az éneklés terén mutatkozó zűrzavarról: „Nemmelly zoltárban csak egy-két vers az énekelhető. A' mester, kántor e'miatt szokdel az éneklendő versekkel; a' nép, kivált orgonás helyeken, ha csak fülsértő dicitálás nem pótolja ki a' hiányt, nem tudja mellyik vers énekeltetik”.¹¹

Hogy ez már a XVII. század óta így volt, arról jeles és hiteles tanú szól *Geleji Katona* Istvánnak, az Óreg Graduál püspök-szerkesztőjének személyében. Előszavában ezt mondja az éneklés hibáiról: „Az mi Deákinknak pedig ha többet nem-is, de annyit szükségesképpen kívántatnék az Musikához érteniek, hogy az kotákból vagy clavisokból, az lineákhoz képest ottan meg tudhatnák magoktól-is akar melly Psalmusnak, Prosának, Antiphonának és egyéb caeremoniáknak notájokat, hogy így az mondásban, mind egy huron pendülne az szavok s-ne huznák vonnák ide, s-tova, az mint szokták... Melly egy részént az Cantoroknak ha nem tudatlanságotól-is, de restségektől vagyon, hogy a' Templumon kívül, az Scholában, az Deákságot és gyermekséget az éneklésben nem gyakorolylyák... az notákra meg nem taníttják, hanem az Chorusban tsak néki kezdik s-azonban az Deákság utánnok zendülvén... az szájokból ki vonszák, melly

⁹ A protestáns graduálok — Huszár Gál énekeskönyvének hangjegyes első része is közéjük számítható — kívül csak szöveges-nótajelzéses gyűjtemények vannak. Olyan, jelentékeny mennyiségű külföldi eredetű és dallamú éneket tartalmazó gyűjtemények is, mint Szilvásujfalvi Imre 1596—99. között megjelent és csak töredékben fennmaradt énekeskönyve, csupán szövegeket tartalmaznak.

¹⁰ *A magyarországi ref. egyház közönséges énekes könyvéről*, Debrecen 1866. 10. l. Persze, a híres-nevezetes kollégiumi városban okosabb és helyesebb lett volna eltámasztás helyett fokozottan tanítani és jó példák bemutatásával irányítani az éneklést, ahogyan Maróthy György próbálta volna 1740 körül tervezett „Musicum Collegium”-ának felállításával.

¹¹ *Ora-Mutató*, Pest 1842, 58. l. Megjegyzése főként az ún. „csillagozott” zoltár-versekre vonatkozik. Majd így folytatja: „Hányszor nem esik meg, hogy a' mester ritkábban előforduló zoltárt tévén ki, a' nép' nagy része nem tudja annak melódiáját, 's így dadai énekként keringenek a' hamis hangok az egyházban.” Következtetéseiben azonban ő is téved, mert nem több és jobb énektanulást, hanem a meglévő dallamanyag redukálását tartja az orvoslás helyes módjának, ágostai testvéreink példája szerint, kik „egyszerűsítik, néhány ismeretes melódiára vonják össze énekeiket, és alkalmakhoz, korhoz, század' haladásához és e' mellett is egyszerű népfoglalomhoz alkalmazzák azoknak szövegeit” (uo.).

miatt gyakorta igen dísztelen, és a'halgatok előtt kedvetlen éneklést tésznek. Erre nézve avagy el kellene inkább az kotás énekeket hagyni s-tsak egy tonuson járó köz notájukkal élni...¹² avagy az Cantorok felől kellene nagyobb gondviselesnek lenni... de mit mondjak? ha olly izetlen akaratos emberek vagynak közöttök, hogy nem ér az emberséges ember véget vélek, hanem ottan szembe szöknek véle ha szólni kezd nékiek: az ki nem ollyan ne vegye az jámbor magára."

Mindezekből világos, hogy lehetséges a református egyházban orgona nélkül is, akár egyszólamú, akár összhangzatos gyülekezeti éneklést meghonosítani és magas színvonalon tartani, ennek előfeltétele azonban vagy a zenei írásbeliségnek az a foka és általános elterjedtsége, mely nyugati hittestvéreink körében már a XVI. században fennállott és részben ma is fennáll, vagy — egyszólamú gyakorlat esetében — a dallamok éneklésének az az életteljes lüktetésű (ritmikus) módja, mely a csoportosan énekelt népdalok előadásában megvalósul és helyes tanítással bármilyen, zeneileg nem írástudó gyülekezet éneklésében is megvalósítható. Ez utóbbi nálunk azért nem valósulhatott meg, mert kifejlődését a soronkénti diktálás és az elnyújtott szárazkántori éneklési modor eleve lehetetlenné tette.

Az orgona aránylag későn nyert polgárjogot a magyar református istentiszteletben. Pedig nem volt ismeretlen hazánkban már a reformációt megelőző időkben sem. A fennmaradt gyér adatok szerint Pécssett 1437-ben tűnik fel, majd Hunyadi János 1452-ben orgona beszerzésére költséget utalványoz a felsőbányai egyháznak. Mátyás király budai várában állítólag 4000 (!), ezüstözött sípval rendelkező orgona állott; a visegrádi udvari kápolna ezüstsípú orgonájáról Oláh Miklós tesz említést. Ismerjük Mátyás és II. Ulászló olasz és német udvari orgonistáinak nevét; tudjuk, hogy a pozsonyi királyi orgonista kanonoki javadal-mazásban részesült. A városok közül Székesfehérvárnak, Lőcsének már a XV. század első felében, 1500 táján pedig Esztergom és Eger székesegyházainak is volt orgonája. A kisszebeni orgonát 1502-ben, a bártfai Szent Mihály templomét 1517-ben említik; Körmöcbányán az orgonisták 1464 óta szerepelnek a város számadásaiban. Tinódi említést tesz a korabeli erdélyi orgonákról; Dávid Ferenc azonban 1567-ben említi, hogy a reformáció az orgona használatának kizárásával járt.¹³ Ugyanabban az évben a debreceni zsinat határozatainak XVII. cikke-lye ezt mondja: „Az Antikrisztus táncoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig a képekkel együtt kihányjuk, mivel azoknak semmi hasznok nincsen az egyházban, sőt jelei és alkalmi a bálványozásnak.”¹⁴

Különös heveséggel kel ki az orgona használata ellen Geleji Katona István az Öreg Graduál előszavában (1636): „hogy ha az Uj Testamentomi Ecclesia hét száz esztendőök alatt¹⁵ ... az Orgonáknak bögések és az hegedűknek vintzogások nélkül el lehetett, mostan immár annál inkább el lehet. Jób volna azért azokat a' nagy tömlőjű furollyákat, és sok süvöltőjű fúvókat, a'hol vagynak-is, a' templumokból ki hányni és a' kovátsok műhelyében adni. Azok talám még-is menthetőbbek az kik a' régieket meg tartják, hogy az meg avult rosz szokáson kap-

¹² „Kótás” éneken a gregorián liturgikus dallamokat érti, „köz notáju”-nak pedig a népdalszerű, strófás népekedallamokat mondja.

¹³ Ez a lutheránusokra aligha, inkább csak a reformátusokra és az unitáriu-sokra vonatkozhatik.

¹⁴ Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református. zsinatok végzései*, Bp. 1881. 574. l.

¹⁵ Önnét számítja az orgona egyházi használatának kezdetét.

doso együgyü kösséget... fel ne zajditsák, de az kik ujjakat tsináltatnak, egy átallyában menthetetlenek...” Szerinte az orgona és általában minden hangszer az embert csak „fajtalanságra és testi vitzkándozásra pesdíti”, ezeket csak azok kívánják „az kik a’ kortsoma között s-az templum között külömbséget nem tesznek”; az orgonisták „lelki Syrenesek”, „a’ Pápa részegítő borának árulói” stb. Végső konklúziója: az orgonákat a templomokból ki kellene hányni, mert „azok nem egyebek, hanem az Papistaságnak neminémű maradványi.”

Feltételezhető mégis, hogy a református Erdélyben, ha nincs is róla konkrét adatunk, maradhatott olyan templom, ahonnét nem hányták ki a meglévő orgonát és a német, török vagy tatár martalócok sem pusztították el azt. A XVII. század folyamán a puritánizmus térhódítása zenei tekintetben főleg a genfi zsol-tárok népszerűsítését hozta magával, tehát, ha talán nem is folytatta az orgonával szembeni türelmetlen és ellenséges magatartást, a hangszer felkarolását sem szorgalmazta. Jelenlegi tudomásunk szerint először Nagyenyeden, a XVII. század végén vezették be az orgona tanítását az éneklés helyesbítése céljából.¹⁶ Azt is tudjuk, hogy a XVIII. század második felében már a kolozsvári kollégiumnak is van orgonája; itt 1776-tól 1802-ig hét orgonista nevét jegyezték fel.¹⁷ A marosvásárhelyi kollégium orgonájáról 1697 óta vannak adatok.¹⁸ Sárospatakon Apáthy János működése alatt (1829—51) kezdődik a zongora- és orgonatanítás. Ennek kezdetén a hangszert tanuló énekkari tagok nagyrésze a zongorát csak hírből ismerte és a modern hangjegyek és elméleti tudnivalók megismertetése sok nehézséggel járt. Ennek ellenére a Patakon képzett orgonisták „a legelső orgonászok nemcsak egyházkerületünkben, hanem általában a magyarhoni ref. felekezeteknél; s ez idő óta kezdettek az orgonák nagyobb számmal keletkezni prot. ref. egyházainkban, hova többnyire Sárospatakról vittek orgonászokat.”¹⁹ Ezeket a kezdeményezéseket a XIX. században más kollégiumok is követték. Az erdélyi egyházkerület 1854-ben elhatározta a theol. akadémia mellett felállított iskola-mesteri képezdében az orgonista-kántorképzés bevezetését.

Az orgonák templomi használata ellen időközben még nem egy ellenvetés hangzott el. Ezek az ellenvetések már nem a régi dogmatikai érveket hozzák fel, hanem inkább gyakorlati és anyagi kifogásokkal élnek. Így pl. Bod Péter a „Szmirnai Szent Polikárpus”-ban (1766) *Borosnyai Lukács* János erdélyi püspöksége idejéről (1749—60) egyebek között ezeket említi: „Az Éneklésnek Mestersége jobb rendbe állván a’ Kollégiomokban, mellynek fő elő mozdítója volt Maróti György a’ Debretzeni Professor; nem sokára az Isteni-tiszteletbe némelly Ekklésiákba bé-tsúsának az Orgonák-is, ennek a’ Püspöknek idejében. A’ ki azt ugyan heljben nem hagyta; de hogy akadályoztatná, még azt-is nem látta.” Szerinte nem maga az orgona rossz, csak használata jár káros következményekkel: „a’ tudatlan Nép, a’ melly az előtt énekelgetett az értelmesen Éneklő-Mester után; most már az Orgona’ zengésében nem tudja mit énekelnek; ’s tsak a’ száját tátja az Orgona’ zengésére.” Másik kifogása, hogy a közös költségen épített orgonák

¹⁶ „Pro cantu exactione” — P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 120. l. — A gyulafehérvári főtemplomban Bethlen Gábor orgonát állíttatott fel. Ez az orgonát a fejedelem halála után eltávolították. Lásd Pokoly József, *Az erdélyi ref. egyház története*, Bp. 1904. II. 84—5. l., Szeffü Gyula, *Bethlen Gábor*, Bp. 1929. 206. l.

¹⁷ Török István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, Kvár 1905. III. 289. l.

¹⁸ Koncz József, *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*; M.-vásárhely 1889. 590. l.

¹⁹ Orbán József, *A sárospataki énekkar története*, 1882, 78. l.

az egyház más, fontosabb szükségleteitől vonják el a pénzt; továbbá, hogy az orgona behozatala a generális zsinat megkerülésével, mintegy lopva történt; végül az orgonista fizetését illetően, hogy egyik-másik egyházközség annyira szegény, hogy oskolamesterének tisztességes eltartását sem képes biztosítani: először tehát fundust kéne teremteni a mester (orgonista) ellátására és csak azután lenne megengedhető az orgona felállítása.

Ezekben az érvekben van valamelyes igazság; mégis úgy véljük, hogy a valóban fennálló gyakorlati nehézségekkel legalábbis egyforma mértékben ott van mögöttük valami a régi elvi idegenkedésből is. Az 1761-i generális zsinaton már szerepeltek is az idevonatkozó panaszok.²⁰ Időközben felállítják Sepsiszentgyörgyön az első új református templomi orgonát (1753). A zsinat 1761-ben megpróbál gátat vetni a hangszer terjedésének azzal, hogy az orgona felállítását csak a hallgatók költségére engedélyezi, a püspök pedig 1771-ben is panaszkodik az orgona térhódítása miatt.²¹ A fejlődést azonban már nem lehet megállítani.

Hiába van meg azonban a templomi hangszer, ha nincs alkalmas kezelője: „ezeredi rossz trombitás a' musika-mester, ólom újjú orgonista a' zongora-tanító”.²² Hiába állították be a debreceni Kistemplomba is a széphanjú orgonát, ha a híres-nevezetes Kollégiumban nincs aki korszerű módon tovább tudná fejleszteni a nagy *Maróthi* örökségét és a nagyszámú diákságból iskolai tanítás idején a helybeli éneklés megjavítására, kibocsátásuk után pedig az ország ekklezsiáinak szolgálatára alkalmas vezetőket tudna felkészíteni. Egy fecske nem csinál nyarat: *Apáthy* János tanító munkásságának eredményei sem voltak elégségesek ahhoz, hogy nyomukban általánossá váljék az orgonálás és az éneklés színvonalának kívánt emelkedése. *Antalfi* János idézett zürichi levelében összehasonlítással megemlékezik az akkori hazai állapotokról is. Elmondja, hogy az orgona visszahozatala a magyar református templomokba nem vált tiszta nyereséggé az istentisztelet ékes voltának szempontjából. A nép rosszul énekel, mert rosszul is tanítják, az orgonista nagy kínnal, gyakran hibásan és mindenestrevontatott tempóban betanul 4—6 éneket; három évig ezzel kínozza a népet, azután elmegy és más, még rosszabb jön utána. A nép dicsekszik az orgonával, de nem fizeti meg a jó orgonistát, csak bírálja a rosszat. Vagy esetleg nagyon is „ügyes” az orgonista: cifra elő- és utójátékokat játszik,²³ de játéka nem építi, inkább megbotránkoztatja a gyülekezetet. Orgonára csak ott volna szükség, ahol a gyülekezet jól fizetett és csakis az egyházi zenével foglalkozó orgonistát tud tartani. Másutt elég volna istentiszteletünk emelésére a négyszólamú gyülekezeti éneklés meghonosítása.²⁴ — *Antalfi* itt nem számol azzal, hogy a négyszólamú éneklés elsősorban a magyar népi zenei érzék monodikus természetétől idegen, de ha nem úgy volna, akkor is egy sereg igen jól képzett vezető és legalábbis a zürichi példához hasonló intenzitású és tartamú előkészítés kellett volna hozzá. Abban azonban igaza van, hogy tudatlan orgonista, vagy helytelen gyakorlat

²⁰ Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, N.-Enyed 1766, 207—9. l.

²¹ Pokoly, *i. m.* V. 1905. 100. l.

²² Fáy A., *i. m.* 75. l. A református iskolákról mondott lesújtó ítélete, de még inkább az annak alapjául szolgáló helyzetrajza élesen elénk állítják azt az anyagi és szellemi tengődést, melyben iskoláink nagy része ebben a korban a református értelmiséget és az egyház szolgáit: lelkészeit és tanítóit (lásd uo. 119—20. l.) szolgálóakra felkészítette.

²³ I. h. 454. l. — Még századunk elején sem volt ritka az olyan orgonista, aki előjátékkal a „Cserebogár” vagy a „Csak egy kislány”, vagy más népies műdal felett improvizált cigányos modorban.

²⁴ I. h. 454—5. l.

esetében az orgona használata semmi haszonnal nem jár; sőt a gyülekezeti éneklés további romlását segítheti elő.

Ellenzői voltak azonkívül az orgona behozatalának egyes nagy gyülekezetek orgonálni nem tudó kántorai is, akik állásukat, jövedelmüket, tekintélyüket féltették az újítás bevezetésétől, amire Nagykőrös, Debrecen és más helyek példáját említi Márton Barna.²⁵ Kezdetben külföldi származású, vagy ott tanult, illetve onnét hazakerült olyan-amilyen muzsikuskok látják el az orgona melletti szolgálatot, mint „kitanult mesterek”, mellettük pedig „segédek” igyekeznek kitanulni úgy-ahogy a hangszer „kezelésének” fogásait. Később egyes lelkes fiatalemberek Bécsbe mennek rendszeres tanulás végett és hazakerülve megpróbálják kézbe venni az egyházzene, kivált az orgonajáték tanítását. Ilyen volt Apáthy János és az első magyar református korálkönyv készítője, az első alapos és komoly képzettségű magyar református orgonista, Szotyori Nagy Károly is.

Szotyori Nagy Károly székely eredetű családból született 1821-ben. Atyja, Sz. Nagy Mihály, rév-komáromi, 1838 óta debreceni kántor volt. Korán feltűnt zenei tehetségével. Külföldi tanulmányait 1841—45 között Bécsben, Drezdában, Lipszében végezte, ahol jeles orgonisták voltak tanárai.²⁶ Hazatérve, Debrecenben lett atyja utóda a kántori tisztségben, egyben a Kollégium zenetanáraként is működött. 1848-ban jelent meg kezéből az első magyar református korálkönyv, melynek címe: „Templomi Karénekeskönyv Erdély Országi Evang. Reformátusok számára, melyben a' Kolozsvárott 1838-ban megújítva kiadott Énekeskönyvbeli, 's nagyobb részben Magyar Országban is használatban levő Énekek Négyes hangszóra, vagy Orgonára avagy Zongorára közbejátékokkal együtt egyaránt használhatólag kidolgoztattak SZOTYORI NAGY KÁROLY debreczeni reform. Orgonista és Kántor, a' helybeli Főiskolában Énektanító és a' Bécsi Férfi énekegyelet rendes tagja által. DEBRECZENBEN. A' szerző tulajdona. Nyom. Frank J. M. Pesten. 1848.”²⁷

A fedőlap belső oldalán álló előszó néhány fontosabb megállapítása: „A két magyar hazában, különösen hitsorsosink között, bárha iskoláinkban az éneklés mindig gyakoroltatott, alig található Kántor és Organista, ki hivatalának igazán megfelelni tudna. Ennek oka nem annyira magokban... mint inkább az őket képezhető eszközök 's módok hiányában fekszik. Nincs éneklésre, nincs orgonázásra tanító könyvünk... képző intézetünk, nincsenek énekeink Orgonára kidolgozva... az anyaországi énekeskönyv kulcsai és kótái avultak... Kántoraink 's Organistáink leginkább csak a' jó ízléssel ellentétben álló naturalisták, kiknek egész tudományuk csak néhány énekek gépi eléneklésébe 's játszásába szorult össze; nem csuda, hogy lelki pásztoraink nem merik Kántor- 's Organistáinknak

²⁵ Márton Barna, *Karénekeskönyveink történeti ismertetése*. Zeneközlöny, XIII. évf. 1939. 71—79. l.

²⁶ Orgonálást Andreas Bibl-től, a Stephanskirche főorgonásától, zeneszerzést Simon Sechter udvari elsőorgonista, konzervatóriumi tanártól, zongorát Josef Fischhof-tól tanul Bécsben; tanárai voltak még Drezdában Joh. Schneider szász királyi orgonista, Dr. A. E. Marx egyetemi zeneigazgató és professzor, Lipszében Dr. Moritz Hauptmann, a Thomasschule kántora (tehát a nagy Bach hivatali utóda) és Carl Zöllner zenetanár, Potsdamban J. C. Schärtlich, királyi zeneigazgató és udvari orgonista, Prágában J. F. Kittl, a zenekonzervatórium igazgatója, stb. Sajátságos, hogy ennyi nevezetes mester együttvéve sem volt elég arra, hogy a kétségkívül igen jó tehetséggel megáldott magyar tanítványt igényesebb egyházzenei kezdeményezésekre inspirálja.

²⁷ Könyvmatros úton előállított vékony kis füzet. Tartalma: fedőlap (belső oldalán előszóval), 1 számozatlan levél, rajta pontokba foglalt Rövid Bevezetés (utasítások a játékmódra nézve és a billentyűzet ismertetése), majd 1—16 számozott, az énekek le-téiteit oldalanként 7—7 sűrű kettős vonalrendszerben tartalmazó litografált oldal.

elébe írni a hitszónoklatukhoz legjobban illhető verseket, mint az kül országokban szokás.” — Elmondja továbbá, hogy ezen a hiányon próbált segíteni az 1838-i erdélyi énekeskönyv²³ és a tiszántúli egyházkerület által 1845-ben az iskolai énektanítás számára kiadott „Énekhangzatos könyvecske” c. munkája. Szerző szerencsés volt „magát külfországon is képezhetni”; jelen könyvét a kevesebb dallamot tartalmazó, kevesebb költséggel járó (!), származási helyéről való énekeskönyv dallamainak szenteli, de igéri, hogy a magyarországi énekeskönyvhöz való korálkönyvet, valamint szükséges zenepedagógiai műveket is fog készíteni.

A hangjegyes részt megelőző számozatlan levélen elméleti bevezetéssel szolgál és a hangszer klaviatúráját ismerteti. E rész 6. sz. jegyzetében szól a művében bevezetett és hosszú időre általánossá vált sorközjátékokról: „Mínthogy az Interludiumok egyszerűek a' nép legkönnyebben hozzá szokik az éneksorok kezdő hangjaihoz, mindazonáltal ajánlandó a' Kántoroknak: a) Eleinte hanggal is segíteni legalább a' kezdő hangokban; b) Az interludiumok pedál nélkül játszattassanak”. — A dallamok az alapul vett énekeskönyv zenei közlésmódjának megfelelő, furcsa és helyenként természetellenes, erőltetett ritmizálással, de mégis ritmikus alakban vannak feldolgozva.

Ez az első korálkönyv nem szerencsés időben jelent meg (előszava 1848. november 7-én kelt) és a bekövetkezett tragikus események elterjedését minden bizonnyal erősen hátráltatták. Időközben, mint már említettük, az erdélyi egyházi főkonzisztórium 1854-ben elhatározta a kolozsvári Theologicum Seminarium mellett a református „iskolamesteri képezde” felállítását és benne az orgonista kántorképzés megszervezését. Rendkívül tanulságos ebből a korból *Bothos* István kolozsvári „nyugalmazott hivatalnok és műkedvelő” 1856-ban megjelent *hangjegyek nélküli* orgonaiskolája és korálkönyve, melyről részletesebben kell szólnunk. Elsőben ismertetjük a mű előszavában foglalt, igen sikerült helyzetrajzot, azután pedig szintén részletesebben kell foglalkoznunk a szerző minden jószándéka ellenére teljesen céljátévesztett és haszontalan művel magával is.

Az előszó abból indul ki, hogy a rendszerint egybekapcsolt iskolatanítói és kántori szolgálat annyira nyomorúságos és lenézett a mi hazánkban, hogy nem csuda, ha jobb képzettségű és képességű emberek csak ritka esetben hajlandók magukat erre a pályára feláldozni. Az újonnan felállított kolozsvári képezdébe igen vegyes, sőt gyöngé emberanyag kerül: „Béjőnek ide az intézetbe az ország különböző részeiből (nem is egy időben, de az év különböző részeiben) számos különböző életkorú, felfogású és igyekezetű, többnyire merőben zeneismeret nélküli élemedett emberek, kik együtt, egy időben tanulván minden kiszabott tanulmányokat: hegedút, éneket, zongorát, kézművet, sat., mind elfoglaltatások, mind szabad idejük nem egy időre esik; e mellett temetésekre is rendszerint ők járnak, részint hogy a temetési énekekben gyakorlódjanak, részint hogy segítve legyenek. Az orgona tanulásra kötelezetten kitűzött idő hetenként csak 3 óra; ezen kitűzött 3 órán (mely a temetések idejével gyakran egybevág) egyszerre, egy tanítótól, egy *zongorán* együtt tanulván *orgonálni*: mi idő jut egynek a tanulásra és maga gyakorlására? Némelyiknek egy negyed-, másnak félév múlva, vagy később már állomása nyílik (!), melyre ki kell menni; másik, állomását oda hagyva, saját költségén jön bé több kevesebb, de mindenesetre rövid időre, csak azért, hogy orgonálni tanuljon. Ilyen körülmények között ki tudna módot találni, hogy mindenikre kihatólag csak valami sikerrel is taníthasson? Ha hangjegyek

²⁴ Ebben téved; figyelmét bizonyára elkerülte az a körülmény, hogy a magyar református énekeskönyvek között dallamok tekintetében ez a legszegényesebb szerkesztmény.

szerint taníttatnak: látva a tanulók annak — ily rövid idő alatt s ily rendszer szerint — rájok nézve sikeritelenségét, semmibe veszik az egész oktatást, gondolván, hogy nem scala-t hanem éneket akarnak ők tanulni; már a kóta-ismeret és scala szükségességének megértetése is izzó küzdelembe kerül, s végre is minden oktatás eredménye csakis az idő siker nélküli eltelése.”

Itt érkezik el a maga különös módszerének, az ún. „lúkótá”-nak ismertetéséhez és indokolásához. Erről a következőket mondja: „Mi volt hát az a menedék, melyhez a szegény tanuló halálos tilalom esetében is — mint könnyebb módhoz folyamodott? Ez a menedék a *Spetha* modorában szerkesztett s gúnyos névvel illetve ún. *Lúkótában* volt.²⁰ ... ebből tanultak el — sokszor igen vad fogásokkal — orgonálgatni, a nélkül, hogy előlegesen legkisebb hangismeretet, avagy csak egy scalát megtanultak volna. Én ismerem többeket, kik 1—2 hét ily móddal tanulóval léptek ki állomásaikra; s hallottan falusi templomban oly éneklést és orgonálást is, hogy nem látván a kitett éneket (ti. annak sorszámát), egész vers alatt nem tudtam ráismerni az énekre.”

„E jelen körülmények között azért nem lehetne most egyelőre más módot találni, mint e kótázatot módosítva, jelen alakban a tanulók kezébe adni. Ezen kótázatot tehát okvetetlenül azt a módot kelle követni, hogy ... mindenekben hasonlítson a már megszokott ... ily nemü *kótázathoz*; miokon mostan csak a főhetes és hatos öszhangzatok adattak a régihez; más előforduló öszhangzatok csak a régiben ismeretes nevű fogásokkal irattak ki ... hogy így lehetőleg kevés nehézség fordulván elő benne, ne irtózzanak vissza a tanulók, hanem a hangnemeket és hangmódokat megtanulván, a templomi énekeket is e szerint minél könnyebben bétanulhassák, — s egyszersmind a kiszabott közbe- és utójátékok bétanulásával a szabad kény szerinti rendetlen hibás czifrázatoknak vége vettetőn, az *orgonálásban* az intézet további fejlődéseig is oly nevezetes módosítás hozzattassék létre, a mi a többre törekvésre is alapul szolgáljon.”

„Mondhatná talán egy avatott zeneismerő: Jobb lett volna mégis az öszhangzatokat egyes kóttákkal és muzsikai közalap szerinti számokkal, vagy ha így leírt betűkkel is, de mindenesetre bévett valóságos muzsikai nevéken jelölni ki. Ez ellenvetésre ki kell nyilatkozzatnom: hogy az a t. zeneismerő nem eléggé ismeri népünknek — kivált hitfelekezetünkön — a zenérei kevés hajlamát, s nem ismeri általában, itt mind elé nem sorolható bajainkat ... Népünknek a zenérei ezen hajlamtalansága, sőt idegensége — egyebeken kívül úgyszólván — reformált hitvallásunkban alapul ... a reformatio a keresztyén vallást a maga eredeti tisztaságára törekedvén visszavinni ... minden külső czérémóniákat elvetett, s így a zenét is tette az istentiszteletből kihagyta ... későbbben is az orgonának és zenének béhozatala templomainkba botránynak tartatott ... Még ezelőtt egy évszázaddal s később is botránny lett volna templomainkban az orgonának megszólalása, vagy csak egy muzsikával vegyes harmóniának elénekélése; sőt alig több mint csak egy pár évtizedre visszagondolva, tudnék felemlíteni egyházaink közül virágzó népes városi közönséget, melynek nagy része a Haydn remekművéből a Teremtésből teljes zenekar kíséretében nagy erővel s

²⁰ Bothos művének teljes címe: *Az Orgonálás mesterségének gyakorlati megtanulására vezető Népszerű Utasítás és a Kolozsvártt 1838-ban megújítva kiadott evang. reform. Énekeskönyvbéli Dicséretetek és Zsoltárok közbe- és Utójátékokkal ezen mód szerint letéve*. Kiadta M. B. I. Kolozsvártt, az evang. reform. főtanoda betűivel. MDCCCLVI. — A „lúkótá”-ra vonatkozó lábjegyzete (V. lap) ezt mondja: „Ez csupán csak teljes-hármas öszhangzatokban kiírt betűkkel, számokkal, és eredetileg úgy volt szerkesztve, hogy a melodia az öt feljülhaladó altus által fedeztetett.” Maga a „*Spetha*” elnevezés *Spethe* Andreas német humanistára utal.

pontossággal elénekelt szép karénekekben is — a zene-kíséret miatt — megbotránkozott.”

„Csak alig érintve említem fel: mily más állása volt és van a dolgoknak e részben az ev. luth. atyánkfiaiánál! Náluk ugyanis a kántorok, organisták, tanítók és a népből vállalkozók közreműködésével — még faluhelyeken is — megillető egyházi zenét hallani nem tartozik a ritkaságok közé. Mikor jön el az idő, hogy templomainkban mi is hasonló módon, az áhitatra gerjesztő egyházi zene-magasztos gyönyörét élvezhessük?!”

Szól még arról az ellenvetésről, hogy az orgona behozatala árt a gyülekezet éneklésének és éneklő kedvének s a vallásos buzgóságnak. Rámutat, hogy pl. a római katolikusoknál éppen az ellenkezőjét lehet ennek megfigyelni. „Vallásos kegyelet parancsolta kötelessége vala tehát státusunknak arról intézkedni, hogy akik... Isten dicsőségére szentelt e hangszerrel is kezélik, annyira képeztessenek, hogy az isteni Dicséreteket és Zsoltárokat egyszerűen bár, de oly móddal énekeljék és orgonálják, hogy az értelmesbek fülét se sértsék, de lehetőleg kielégítsék.”

Műve létrejöttének körülményeiről elmondja, hogy őt senki fel nem kérte „ezen áldozattételre”; belső kényszernek engedve, önként készítette, reménnyel és aggodalommal nyújtja át most azt: „*azon reménnyel*, hogy nemsokára rendes kóttakkal, orgonáinkhoz alkalmazottan,³⁰ könnyebb modorban mint a Nagy Károlyé — s talán *közköltéségen kinyomatva* adhatom át ezt a tanulók kezébe, a mikor is mindenki hajlama, felfogása s képzettsége szerint, ezt vagy amazt használhatja... *aggodalommal*: hátha körülményink jobbra változása csak lassan közeledve, még hosszas ideig mind ez fog szükségben segítő eszköz maradni?!”

Maga a tankönyv (Rövid bevezetés és utasítás a Tonusok és e Kóttázat ismeretetésére) a mű IX—XLIV. lapjait foglalja el. Szól a zenei hangokról, a hangközökről, megfordításaikról, minőségükről, a dur és moll hangsorokról, a hármashangzatokról és a domináns szeptimakkordról, azok megfordításairól, az alterációkról és modulációkról (ezeket „kerülés”-nek nevezi), az egyes hangoknak és az azokra épített hangzatoknak a hangnemben elfoglalt funkciójáról (tonika-domináns, stb.) és fokszámáról, valamint dur, ill. moll jellegéről, stb. Mindezeknek elmondása és az összes kereszt- és bé-előjegyzésű hangsorokra való alkalmazása közben bemutatja módszerét, melynek lényege az, hogy két egymás alatti sorban alól nagybetűkkel a basszushangokat és hozzájuk kapcsolt számokkal a föléjük épülő akkordok jellegét adja meg a balkéz számára, a felső sorban pedig a dallam hangjait közli kis betűkkel a jobbkez számára.

Ennek a módszernek első, azonnal szembeötlő nehézsége az, hogy a szólamok nem oszlanak meg ésszerűen a két kéz között és, mivel az ujjrendre vonatkozó utasítások és gyakorlatok teljesen hiányoznak, a hangok és hangzatok kötéséről szó sem lehet. További nehézség, hogy a kitzűzött célt teljesen eltéveszti; hiszen ahelyett, hogy a rendes hangjegyek és az azokról való folyamatos olvasás és játékkészség megtanításának nehézségeit megtakarítsa, azoknál sokkal bonyolultabb, elvontabb, az előszóban jellemzett készséggel rendelkező tanítványok képességeit feltétlenül meghaladó módszert választ. Módszeréből hiányzik a hangjegyek olvasásával együtt járó szemléletességi elem, ami még nehezebbé teszi az ujjak ügyességének fejlesztését is. A fejtegetéseinek megértéséhez szükséges zeneelméleti kívánalmak, mint a fentiekből láttuk, messze meghaladják

³⁰ Említi még, hogy „alig egynehány Pedale-val ellátott, de többnyire összevont octavájú kisdedszerű orgonák vannak a mi Ekklesiáinkban”. Az idézett részek az előszó V—VIII. lapjairól valók.

azt a fokot, ami szorgalmas gyakorlást feltételezve, az akkori templomi ének-kíséreték játszásához szükséges technikai készség megszerzéséhez csekély zenei műveltségű tanulók által is viszonylag hamar elérhető.³¹

Úgy látszik, maga a „lúkóta” volt az akkori dilettáns közfelfogásban az a varázslatos, szinte babonás fogalom, amelynek ígézetétől a tudatlanok és kevés tanulással — tegyük hozzá: kevés értelemmel — gyors eredményre áhítozók nem tudtak szabadulni. Maga az elnevezés, hogy „*Spetha modorában szerkesztett Lúkóta*” téves, mert Spethe-nek ehhez a modorhoz semmi köze. Ő, mint köztudomású, a genfi zsolnárszövegeket öltöztette latin nyelvű metrikus verses formába. Zsolnárait a református kollégiumokban már meglehetősen korán³² és — mint egyebek között éppen az idézett elnevezés mutatja — igen hosszú ideig használták a latin nyelvű éneklés gyakorlására. A Spethe-zsolnároknak nemcsak egy-, hanem négyszólamú kiadásai is voltak; ezekben ugyanazok a *Goudimel*-féle tenorpraxis-letétek vannak, amelyeket *Maróthi* György harmoniás zsolnárából ismerünk és amelyekről *Antalfi* János idézett közlései szólnak. Inkább azt gyaníthatjuk, hogy ez a „lúkótázás” valami olyasféle kísérlet lehetett, amivel a *Goudimel*-letétek harmoniáit próbálták betűkben megrögzíteni: afféle kores, parlagi és késői tabulatúra. Hiszen a lant- és orgonatabulatúra a XVII. században nálunk is meglehetősen ismert és használatos feljegyzésmód volt. Ebből maradhatott vissza a betűírásnak az a nehézkes, primitív késői formája, amihez a XIX. század közepén is annyira ragaszkodtak egyes maradi és tudatlan emberek, hogy a zeneileg meglehetősen tanult *Bothos* számukra egy új, megreformált „lúkóta”-iskolát próbált szerkeszteni. Munkája végeredményben arra lehetett jó, hogy nehézsége következtében a lúkóta fanatikus híveit is elriasztotta ettől a módszertől, mert be kellett látniok, hogy ennél a rendes hangjegyek szerinti tanulás sokkalta könnyebb.³³

Bothos különös munkájának legértékesebb része, mint láttuk, az előszó, mely bepillantást nyújt az 1854-ben felállított kolozsvári „képezdében” folyt kántorképzés nyomorúságos állapotába. Maga a tulajdonképpeni mű, akár mint tankönyv-, akár mint korál-könyv kísérlet, nem egyéb mint elrettentő példa, legfeljebb mosolyra indító kuriózum.

A sorra következő, tulajdonképpen az első magyarországi korálkönyv *Szotyori Nagy Károly* „*Templomi és Halotti Karénekeskönyv*”-e³⁴ 1859-ben Debreczenben

³¹ Lásd az 1959. évi *Református Korálkönyv* előszavát!

³² Lásd Szabolcsi, *í. m.* 18—20. l. Szilágyi Benjámín István adatát és Csomasz Tóth, *Az eperjesi graduál* II., *Zenetud. Tanulmányok* VI. Bp. 1957, 206—7. l.

³³ Pl. a modulációkról szóló útmutatását (XXXV—XXXVI. l.) ilyen „egyszerű” szavakkal vezeti be: „Akármely megütött hanghoz fogjon a tanuló nagy tertiát, quintát, octavát (itt egy jobbfelé mutató kéz rajza áll), ezen octavát a legfelső hangnak egy nagy secundávali leszállításával változtassa septimen accorddá, ekkor a Bassussal felfelé quartát lépve szálljon reá azon megütött főhang nagy tertiájára, innen a Bassussal lefele quintát szállva, fogjon azon hangtól sext accordot, a Bassus egy nagy secundával feljebb lépve, fogjon hozzá azon Dur octavát, melynek az a Bassus Dominans hangja lenne, — a Bassus azon hangon újból megmaradva, fogjon hozzá nagy tertiát alatt megseptimázva... és így tovább vég nélkül. A hosszú sorozat *Bothos*-féle képletekben kifejezett kezdete ilyenformán fest: A. — A3maj. — A5 maj. — A8maj. — A7. — D3maj. — G6. — D8maj. — A37. — D8maj. — D7. — G3maj. — C6. — G8maj. — D37. — G8. — G7fenn — stb. Hasonlóan jelzi a „kerülés”-nek nevezett modulációkat a moll hangnemekben (XXXVIII. l.), ezeket követik a „lejegyzett fogások, vagy kótázat” gyakorlati használatára vonatkozó további utasítások.

³⁴ *Templomi és halotti Karénekeskönyv magyarországi reformátusok számára.* Szerző és alkalmazta Szotyori Nagy Károly, debreczeni ref. kántor-organista és főiskolai zenetanár, sat. Öt Részben. (Debreczenben, 1859.)

cenben jelent meg. Ez is meglehetősen terjedelmű előszót tartalmaz, melynek értékét egyáltalán nem fokozzák a szerző volt osztrák és német tanáraitól, valamint *Thern* Károly és *Bognár* Ignác pesti zenetanároktól kapott és nyilván öntömjénező céllal — esetleg azonban csak a gáncsoskodó kritika előzetes kivédésére — közölt elismerő- és ajánlósorok. Maga az előszó abból indul ki, hogy a hazai református egyház zenei elmaradottsága következtében alig van gyülekezet, ahol a hívek, sőt maguk a kántorok is tisztában volnának az énekek helyes dallamával. „Ezen fogyatkozásoknak egyenes oka az, hogy a magyar nemzet fennállása óta soha egyházi énekei s nemzeti dalai művelésére kellő gond nem fordított, ckaik tehát részint az ének- és zeneképző intézetek hiányában, s a zenének iskolailag rendes tudományként nem tanításában, részint célszerű s alkalmas kézikönyvek nem létében találandó fel.” — Elmondja azután, hogy mindezt ő már régen felismerte és külföldön szerzett művészi ismereteinél fogva minden igyekezetével azon volt, hogy a hiányok megszüntetését munkálja. Ezt követően polémizálni kezd azokkal, kik, mint mondja, „szent igyekezetem utába akadályokat gördíteni igyekeztek, kik ferde felfogástól vezetettve, a mai korban oly szép virágzásnak örvendő zeneművészetet, az óvilági setétség országába erőlködtek visszavetni”.

Az előszónak ebben a polémikus részében először *Bothos* István könyvét marasztalja el, azután *Ivánka* Sámuel sárospataki zenetanár ellen fordul, aki *Szotyori Nagy* iskolai használatra kiadott „Énekhangzatos könyv” c. (Debrecen, 1846) munkáját bírálat tárgyává tette. Ivánkáról azt mondja, hogy könyvét szakavatatlan tollal támadta meg, kimondván, hogy „miután e könyv vezérlete mellett sem az iskolai, sem a templomi éneklés nem tökélyesíthető, sem általa örök becsü dallamaink meg nem őrizhetők: ez okoknál fogva azt törvényesen bevett és megállapított kézi, vagy iskolai tankönyvnek tartani nem lehet, nem kell és nem szabad.” Itt azután — nem helyesen — egy kalap alá veszi *Bothost* és *Ivánkát*, kik — szerinte — „valóban sajnálatra méltó eszmével bírnak, azon igyekezvén, hogy a XIX-ik század második felében... miként varázsolhatnák elő a XV-ik, XVI-ik és XVII-ik századbeli setétség országát a magok A. B. C.-szerű — elavult kulcsu — és görög tonart-szerű *methodusaikkal*: — én azonban nem csüggedve ez ó-világi modorú megtámadtatások miatt, az új zene szabályai szerint kívánom folytatni munkálataimat; még pedig hogy ama penészes és molyos eszmékkel bírók, s ferde felfogásuak meg legyenek győződve arról, hogy azon út, melyen én elindultam... valóban minden rögeszmétől ment, — jelen kiadott új munkáimat megvizsgáltattam valódi művészekkel, kik a világ leg-híreseb zenetudósai, és épen az egyházi zenészet legfőbb apostolai közt foglalnak helyet, kik nemcsak szájhősök (!) s nem csak bírálni, vizsgálni, ítélni, hanem dolgozni is tudnak.”

Ez után a nem csekély önértéztől dagadó rész után következik a hét német³⁵ és két magyar tanártól származó kilenc ajánló levél. Az előszó zárórészében megemlíti azokat a német zenetudósokat,³⁶ akikhez munkájának kidolgozásában kiváltképpen alkalmazkodott, végül buzdítja pályatársait, hogy igyekezzenek „az egyházi és nemzeti zeneművészetet a többi reál tudományok sorába emeltetni”, hogy az ének és zene iskoláinkban a többi tárgyakkal egyenrangúvá tétessék, hogy zenei iskolák létesüljenek, „honnan aztán hív apostolokként ter-

³⁵ Sz. Nagy volt tanárai; nevük felsorolását l. előbb!

³⁶ „Követtem munkám dolgozásában *Schneider* Fridrik, *Schneider* János, *Becker* C. F., *Schärtlich* és *Dr. Volkmar* s több zenetudósokat.”

jedjenek szét ... a zeneképes tanítók” és ne legyen intézet, ahonnét kántor, tanító és rektor zenei bizonyítvány nélkül távozhasson.

Az *Ivánka* Sámuellel szemben használt hangnemet teljesen igazságtalannak kell minősítenünk. Való igaz, hogy *Szotyori Nagy* énektankönyvét *Ivánka* nem részesítette kedvező bírálatban, de bírálatában nem vonta kétségbe *Sz. Nagy* zenei képességeit vagy képzettségét, mint ahogy ezt *Sz. Nagy* előszavában olvassuk. *Ivánka* valóban — elvi meggyőződésből! — egész életében a zsoltárdallamok modális tisztaságának védelmezője volt és ebben nem holmi „penészes és molyos” eszme áldozatává vált, hanem lényegében megelőzte azt a kort, melyben élt. Az a kor, kivált a XIX. századközepi német iskola közfelfogásának megfelelően „modern”, voltaképpen azonban csak felületes és történelmietlen volt.³⁷ *Ivánkát* kora nem értette meg; mi *Szotyori Nagy* Károllyal szemben egy évszázad múltával mégis neki adunk igazat, a vele szemben felvonultatott összes német zenei „öregágyúk” ellenére is.

Szotyori Nagy Károly korálkönyve egyébként szorgalmas, komoly tanultságú, jó mesterember munkája. Öt részre oszlik, a következő beosztás szerint:

I. 94 progresszív elrendezésű preludium, többnyire egykorú német szerzőktől, de jónéhány saját szerzésű darab is van köztük.

II. 166 Karének (templomi koráldallam) és Néphymnus, négyes hangzatra, orgonára vagy zongorára, közbejártékokkal egyiránt használhatólag feltéve. — Az akkori énekeskönyv dallamai: 124 zsoltár, 5 invokáció, 35 dicséret, valamint a 144. és 146. dicséret *Szotyori Nagy*-szerzette dallamának, végül a „Gott erhalte”-nak összhangosítása.

III. 30 közönséges halotti ének négyes hangzatra. — A debreceni halottaskönyv 1819-i revíziójában megmaradt 28 dallam, azonkívül az 1842. évi pápai halottaskönyv 22. (Imé jó az ítélet) és 68. (E múlandó világban) sz. éneke.

IV. 26 templomi és halotti nagybbszerű karének kétnemű énekkarra. — Vegyes-, részben férfikarra készített, vagy átírt darabok, többnyire kisebb jelentőségű XIX. századi német szerzőktől, részben *Sz. Nagy* Károlytól.

V. Orgona és zongora iskola. — Ez az eredeti koncepció szerint tartozott csak a műhöz; a későbbi kiadásokban csak az I—IV. részeket találjuk együtt; a IV. rész négy férfikari darabbal,³⁸ valamint sok, az eredeti letétekben alterált hangokat tartalmazó zsoltár-dallamsor diatonikus alakjának összhangosításával, végül az eredetileg moll értelmezéssel harmonizált XXXVII. zsoltár dór- és az eredetileg dór felfogásban összhangosított XLVI. zsoltár mixolyd (tehát helyesbített) teljes letétjével bővült. Érthetetlen módon az eredeti letétben a mixolyd hangnemű CXLV. zsoltár dallamát a moll (eól) hangnemnek megfelelő előjegyzéssel lája el; ennek következtében a dallam 3. és 6. fokú hangjait, valamint a

³⁷ *Ivánka* Sámuel (1826—1884) szegénysége miatt főiskolai pályáját már 17 éves korában kénytelen volt megszakítani, zenei készségét és tudományos ismereteit jó-részt magánúton szerezte meg. Annál nagyobb tehát annak a jelentősége, hogy önképzés útján, a kor divatos felfogásával szemben el tudott jutni az egyházzene modális hagyományainak felismerésére és értékelésére. Emiatt voltak kemény küzdelmei és keserőségei a törekvéseit meg nem értő egyházi közvélemény részéről. 1843 óta öt helyen volt tanító, majd kántor; 1860-ban Sárospatakra került főiskolai ének- és zenetanárnak. Önállóan megjelent munkáinak, nagyobb dolgozatainak és kéziratban maradt műveinek — utóbbiak közt egy Choral könyv felsőbb 5—6. oszt. népiskolák részére — az együttes száma meghaladja a negyvenet. A református egyházzenei nevelés megjavítására irányuló ismételt felhívásai úgyszólván teljesen eredménytelenek maradtak.

³⁸ Hymnusz, Szózat, azonkívül a 72. zsoltár 1. és a 61. zsoltár 5. verse *Sz. Nagy* dallamával és összhangosításában.

kísérőszólamokban ennek megfelelő hangokat esetről esetre külön módosítójellel kénytelen ellátni. Ez olyan — mondhatni — elemi tévedés, amelyből könnyű megállapítani, hogy a zsoltárdallamok hangnemi felfogását illetően nem Sz. Nagy Károlynak, hanem a becsmérelt Ivánka Sámuelnek volt nagyobb igaza és egyházzenei műveltsége.

A munka megjelenésekor kiváltott hatását illetően Márton Barna említi,³⁹ hogy Schmiéd Péter pécsi zenetanár állítólag a káptalannak e szavakkal mutatta be Szotyori Nagy művét: „Íme! Nagyságos Urak! — a reformátusok 50 évvel megelőztek bennünket!” — Ez a kijelentés, ha valóban megtörtént, mai, történeti mértékünk szerint a reformátusokra sem hízelgő, a nagymultú katolikus egyházzene terén hazánkban a XIX. század közepén uralkodott ízlést pedig távolról sem előnyös színben mutatja.

Szotyori Nagy Károly nevezetes és nagy hatású korálkönyvének legfőbb hibája az, hogy, kivált a zsoltárok tekintetében, szentesítette nem csupán a durmoll harmoniai felfogást, hanem a dallamromlásokat is. Az eredeti közlések illetően formájának elterjedése után már késő volt a negyedik kiadás függelékében korrigálni a vétségeket; de melyik kántortól lehetett volna elvárni, hogy az eltérő soroknál egyre-másra hátralapozzon? A javításokat a megfelelő helyekre beragasztani sem lehetett volna, hiszen azok a lapok mindkét oldalára lévén nyomva, a páratlan lapok eltéréseinek ilyen beragasztása esetén a páros lapokon levők veszendőbe mentek volna. A tessék-lássék orvosság tehát megvolt ugyan, csak éppen nem lehetett a betegnek beadni.

Ennek ellenére készséggel elismerjük, hogy a Szotyori-féle korálkönyv a szerző felfogás- és ízlésbeli, jórészt nemzedéki megkötöttségeit figyelembe véve, nem tekinthető elhibázottnak, sőt mértéktartó, komoly harmoniai hosszú időre az utána következő más korálkönyvek jórészének is fölébe helyezik. Még az elvileg semmivel sem igazolható sorközjátékai is aránylag komolyak, szolid kivitelűek.

Szotyori Nagy Károly könyvének megjelenéséig az istentiszteleti orgonajátékokra előkészítő oktatás, ami magukat az énekdallamok összhangosításait illeti, egyes tanárok vagy más zenészek letéteinek kéziratos másolásával ment végbe. Ilyen kéziratos letétek többek közt Ivánka Sámueltól, Oláh Károly nagykőrösi zenetanártól és Egressy Bénitől maradtak fenn. Legrégibb közülük az Egressyé; ennek leírása az utolsó beírt lapján álló dátum szerint 1851. augusztus 21-én fejeződött be.⁴⁰ Nem tartalmazza az akkori énekeskönyv összes dallamait: a 125 zsoltárdallamból csak 51, a 40 invokáció- ill. dicséret dallamból pedig mindössze 29, tehát 165-ből 80, vagyis az anyagnak nem egészen a fele van meg benne, tehát a gyakorlat szűkítésének, a dallambeli szegényedésnek az útját egyengeti. Néhány esetben elő-, ill. utójátékot is csatol a dallamhoz. A dallamok kiegyenlített fél-hangjegyekkel, 2/2 ütemekbe vannak osztva, de helyenként az újabb erdélyi énekeskönyvekre emlékeztető, két negyedhangra osztott hajlításokat is találunk bennük. A dór és mixolyd dallamok többnyire — bár nem mindig — moll, ill. dúr előjegyzést kapnak; az 1921-i szerkesztésű énekeskönyvekbeli diézisek (Fi, Si) azonban még csak igen ritkán fordulnak elő. A jobbkéz többnyire

³⁹ I. h. 74. l.

⁴⁰ Szent Dávid Zsoltári, Éneklést Kezdő Melodiák és Dicséretetek, miként a' Helvét vallású Magyar egyházban éneklék. Szerkesztette Egressy Beni, javította és Orgonára alkalmazta Doppler Károly, a' nemzeti színház második Karnagya. Ráday Könyvtár kézirattára, jelzete O,25 sz.

három, a bal egy hangot, ill. oktávot fog. A sorközjátékok nyolcadkótakkal vannak jelezve; többnyire futamszerűek, közhelyszerűek és cigányosak.

A következő kiadvány Szügyi József békési kántor 1887-ben megjelent korálkönyve volt.⁴¹ Anyagában a magyarországi, az erdélyi énekeskönyvet, a debreceni és pápai halottast, sőt *Ivánka* Sámuel Temetési Énektár-át (Sárospatak, 1866) is figyelembe veszi, de nem tartalmazza azoknak valamennyi dallamát; így például 39, szerinte „teljesen használaton kívül álló” zsoltárdallamot⁴² elhagy. Ennek megfelelően 1—125. sz. alatt adja a magyarországi zsoltár- és dicséret-dallamokat, 126—145-ig a magyarországiiban nem szereplő erdélyi énekeket, 146—149. sz. alatt az előző részből kihagyott XXXVII. zsoltárt, az „Erős vár a mi Istenünk”, a „Jer, dicsérjük Istent” kezdetű lutheránus énekeket,⁴³ végül „Régi ének” elnevezéssel a „Nun danket all und bringet Ehr” német korálnak a Maróthi-függelékéből ismert „Minden teremtett állatok” kezdetű magyar verzióját.⁴⁴ Ezután következik 150—180. sz. a 31 temetési ének, majd 72 moduláció, végül „A zsoltárdallamok elavult alakjai” címmel ugyanúgy, mint Szotyorinál láttuk, a gyakorlatban elrontott zsoltárdallam-sorok régi, tisztább formája. Sajnos, ebben a formában — elszakítva az illető dallamoktól — ezek a tessék-lássék közlések sem lehettek alkalmasak a zsoltárdallamok helyreállítására.

A dallamsorokat számozza, köztük közjátékokat alkalmaz. Az előszót követően ismertetést ad az egyházi hangsorokról, a régi ref. énekeskönyvek hangjegyről, sőt a fő dallamrombolásokról is; ezeket azonban egyszerűen csak eltéréseknek nevezi és a gyakorlat számára elfogadja. Összhangosításai változatosak, hangulatosak, de nem egyházasak, annak ellenére sem, hogy a dallamoknál minden esetben megnevezi az egyházi hangnemet, amelyhez tartoznak. Könyve megjelenésekor sok kritikát kapott, de a gyakorlatban — talán éppen a korizléshez igazodó harmoniái miatt — egyre népszerűbbé vált és a századforduló körül már komoly versenytársává vált Szotyori korálkönyvének. Népszerűsége századunk első két évtizedében még fokozódott, úgyhogy fokozatosan az ország leggyakrabban használt református korálkönyvévé vált.

Szügyi ezt a korálkönyvet átdolgozta, illetőleg az 1921. évi énekeskönyv új anyagával bővítve, új elrendezéssel és sorszámozással, részben a letétek módosításával ismét kiadta 1922-ben.⁴⁵ Az új kiadás az énekeskönyv 164 dallamát (94 zsoltár, 50 dicséret, 20 halottas ének) eggyel — a 100. dicsérethez készített saját dallamával — megtoldja, de a „hossánna”-énekeket nem tartalmazza, mert azok eredeti forrásukban összehangosítva megtalálhatók. Előszavában elmondja, hogy az összehangosításnál „egyháziasságra és egyszerűsége” törekedett, de vigyázott arra, hogy kidolgozása száraz és unalmas ne legyen; néhány késleltetéstől és szolamcsusztatástól eltekintve mindig tiszta harmoniákat használt, feltűnőbb hangzatokkal csak „cum grano salis” élt. Művét négyszolamúlag harmonizált sorközjátékokkal is ellátta. Megemlékezik róla, hogy „újabbán erős áramlat in-

⁴¹ *Négyhangú Magyar ev. ref. Chorálkönyv az az a magyarországi és erdélyi ev. ref. keresztyén gyülekezetek által használt templomi és temetési ének-dallamok gyűjteménye.* Orgonára és négyszolamú vegyes énekkarra alkalmazta... Szügyi József, a békési ev. ref. egyház orgonista kántora s gymn. ének- és zenetanár.

⁴² Ezek: a 2, 4, 7, 11, 12, 13, 14, 21, 37, 41, 44, 45, 47, 48; 49; 52; 54; 55; 58; 59; 83, 85, 87, 93, 94, 99, 101, 107, 112, 114, 115, 120, 121, 123, 126, 129, 133, 136, 149. zsoltár.

⁴³ Az előbbi felett álló Lehmann J. G. és az utóbbi feletti Fischer M. G. név minden bizonnyal az átvett letétek szerzőire utal.

⁴⁴ Maróthi-függelék (1774) 384—5. l., *Énekeskönyv* (1948) 160. sz.

⁴⁵ *Orgonaénekes (sorközjátékokkal) a magyar reformátusok új énekeskönyvéhez*... Budapest, 1922.

dult meg nálunk a sorközjátékok ellen." Elismeri, hogy ez az állásfoglalás teljesen jogosult a gyorsabb menetű és határozott ritmusú éneklésnél, de a mi „leginkább egyenméretűleg haladó, mondjuk: korális éneklésünk szinte megkívánja a sorközjátékok alkalmazását, nemcsak esztétikai szempontból, (!) hanem a sorközi szüneteknél fogva is." Azzal érvel, hogy a sorközjáték segíti pontosan kimérni a sorok közötti szünet idejét és ez biztosítja az új sor egyszerre való kezdését.

Szügyinek ez a második korálkönyve távolról sem ért el olyan országos kedveltséget, mint amilyennel az első dicsekedett. Időközben a sorközjátékok felett is eljárt az idő; a harmincas években már szinte keresni kellett az olyan kántort, aki azokhoz továbbra is ragaszkodott.

Borsay Samu erdélyi korálkönyve⁴⁶ következik a sorban. Ez Nagyenyeden, 1892-ben jelent meg. A dallamok formáját tekintve az erdélyi 1837. évi szerkesztésű énekeskönyvhöz igazodik; anyagának mennyiségét is ez a dallamokban legszegényebb énekeskönyvünk határozza meg. Énekeinek összes száma 58 (29 dicséret, 27 zsoltár, Himnusz, Szózat); ezekhez járul 50 elő- és utójáték. Ritmikus tekintetben mégis eltér az énekeskönyv eredeti alakjától. Ezt azzal indokolja az előszóban, hogy „mivel egyházi dallamainkat nem rhythmikusan, hanem egyenletes időmértékben éneklük, szükségesnek láttam a dallamokat egyforma félhangjegyre beosztani.”

Összhangosításai egyszerűek, könnyen játszhatók, de természetesen a harmoniakban nyomát sem találjuk a modális megoldásoknak. Köz- és utójátékai, mint az előszóban mondja, részben eredetiek, részben „kitűnő minták utánzatai.” Az 50 előjátékról azt mondja, hogy azokat „mind klasszikusok kitűnő szerzeményeiből”⁴⁷ szemelgette. A „finomabb egyházi zene” kedvelőinek ezenkívül még *Kapi Gyula* és *Szügyi József* elő- és utójátékait ajánlja. Elmondja, hogy letétjeit úgy szerkesztette, hogy azok vegyeskarral is előadhatók. Ajánlja az énekevezéreknek, hogy ahol a körülmények engedik, nemcsak városban, hanem falusi gyülekezetekben is, szervezzenek egyes „dalköröket”, mert kevés fáradsággal szép eredményeket lehetne elérni.

Figyelmezteti az orgonistákat, hogy „a közjátékokat szigorúan ütenyszerűleg kell játszani, különben üres czikornyává fajulnak... továbbá nem ajánlom senkinek, hogy értékesebb elő- és utójátékok helyett össze nem függő rögtönzésekkel álljon elő.” Nagyobb nyomaték kedvéért *Sattler* Henrik német zenetanárnak egy 1858-ban kelt nyilatkozatát idézi az *Urania* c. zenei szaklapból.

Borsay 1911-ben új, átdolgozott kiadásban jelentette meg korálkönyvét. *Márton* Barna ezt a második kiadást az elsónél sokkal értékesebbnek mondja.⁴⁸ Harmadik, legújabb kiadása már a *Nagy Károly* püspök szerkesztésében 1923-ban Kolozsvárt megjelent, ma is használatos erdélyi énekeskönyvhöz készült.⁴⁹ Ez az énekeskönyv és a hozzá készített korálkönyv már Erdélynek Romániába

⁴⁶ *Erdélyi ev. ref. Chorálkönyv*. Egyházi dallamok gyűjteménye négyszólamú tételben orgonára alkalmazva, közjátékokkal ellátva, 50 elő- és utójátékkal megtoldva... Szerkesztette *Borsay Samu*, Bethlen főiskolai és ev. ref. tanító-képzőintézeti ének- és zenetanár. Nagy-Enyed 1892. Előszavában az erdélyi énekeskönyvben 1838 óta benne levő „Gott erhalte”-ról ezt mondja: „Az énekes könyvbe fölvelt osztrák néphymnuszt szándékosan hagytam ki...”

⁴⁷ Az előjátékok szerzői között *F. Blügel*, *A. Gottschalk*, *C. S. Meister*, *H. Sattler*, *H. Rinck*, *Vogler* abbé és mások nevei szerepelnek; közülük egy sem tartozik az orgona igazi nagy klasszikusai közé.

⁴⁸ I. h. 75. l.

⁴⁹ Gyűlvészi B. szóbeli közlése szerint 1929-ben jelent meg.

történt bekebelezése után, természetesen nem válhatott a magyar hazában ismeretessé.

Nem teljes, de több vonatkozásban jelentős, a református kántori gyakorlatban fordulatot jelző volt 1900-ban *Hodossy Béla* 50 dallam letétjét tartalmazó gyűjteménye.⁵⁰ A leghasználtabb 32 zsoltár és 18 dicséret dallamát tartalmazza. Előjegyzései a zsoltároknál általában figyelemmel vannak a modusokra, de harmoniái egyáltalán nem modálisak, dór és eól dallamokban magasított vezérhanggal él, a dallamokban szívesen és sokszor felemeli a negyedik fokot. Egyébként azonban harmonizálása komoly, logikus és könnyű. Különös érdeme, hogy előszavában elsőnek nyilatkoztatja ki a sorközjátékokról: „közjátékokat nem adok, használatukat elítélem.” Nagyon sokan voltak már akkor is a jobb ízlésű kántorok között, akik a sorközjátékok használatát helytelennek, ízléstelennek tartották. Ezek *Hodossy* összehangosításaiban a maguk igazolását találták meg. A kis könyv, mivel nem volt teljes, a templomi használatban nem terjedhetett el, de annál kedveltebb volt az iskolák egyházi-ének tanításában.

Az időrendben ezután egy erdélyi kiadvány következik: *Veress Gábor* nagyenyedi tanítóképző intézeti zenetanár első korálkönyve,⁵¹ mely ugyanott, 1908-ban jelent meg. Tartalma: az akkori erdélyi énekeskönyv 27 dicséret-, 6 halottas- és 23 zsoltárdallama, ezenkívül a Himnusz és a Szózat, tehát összesen 58 ének. Előszavának — kelt 1907 május havában — néhány fontosabb pontját érdemes idéznünk:

„Daczára, hogy templomi énekeinket orgonára gondos átiratban több gyűjteményben megkaphatják orgonistáink, mégis némelyek még mindig úgy nevezett „durozással” (kiemelés az idézőtől) sértik és rontják az ízlést, a maradiság megszüntetését célozza e gyűjtemény is.”

Hogy ez a „dúrozás” miben állott, arról is *Bothos István* idézett munkájának egyik lábjegyzete⁵² világosít fel bennünket: „minden éneket Dur tonusból orgonáltak egy octava fogás szerint... így a tonusok bővebb ismeretének legkisebb utána gondolása nélkül 2—3 hét alatt az egész orgonálás mesterségét kitanulták.” Elképzelhetjük, micsoda zenei szörny lehetett pl. egy moll, vagy fríg dallam ilyen, elejétől végig oktávállású dúrhármashangzatokból álló előadásban!⁵³

Elmondja még előszavában *Veress*, hogy régi közóhaj az énekek ritmizálása, de ez alkalommal nem akart az énekügyi bizottság munkájának elébe vágni. Az összehangosítás munkájában fő szempontja volt az énekek könnyűsége, pedál nélkül is játszható volta és vegyeskari előadásra használhatósága. Végül ő is egészséges véleményt nyilvánít a sorközjátékok kérdésében: mellőzte őket, „mert nemcsak megbontják az éneklés egységét, de borzasztó ízléstelenségek kerülnek ki ennek révén némely orgonista keze alól.”

Amikor *Veress* korálkönyvének első kiadása talán nyomdában volt, már elkészült az erdélyi énekeskönyv revízióját munkáló bizottságnak az új kiadás elé

⁵⁰ *50 Templomi Ének ev. ref. kántorok, tanítónövendékek és középiskolai tanulók számára.* Orgonára, harmóniumra és vegyes énekkarra alkalmazta *Hodossy Béla* tanítóképző ének- és zenetanár. Bp. 1900.

⁵¹ *Ref. Chorálkönyv. Az erdélyrészi egyházi énekek gyűjteménye, tanítóképzők és kántorok számára.* Orgonára, vagy vegyeskarrá átírta *Veress Gábor* ref. tanítóképzői zenetanár. Nagyenyed 1908. — Második kiadása az új erdélyi énekeskönyvhöz uo. 1929.

⁵² I. h. XL. 1.

⁵³ Hallottuk már olyan változatát is, mint a dallamhoz egyszerűen vagy kétkezes oktávparhuzamban hozzáfogott (fehérbillentyűs) alsó terc, vagy kvintállású hármashangzatok sorozata, melyben a hangzat kvintjét mindig a dallamhang adja.

szánt előszava.⁵⁴ Ilyenformán Veressnek művét azonnal ki kellett egészítenie a revideált énekeskönyv új dallamaival. Ez a bővített kiadás ugyancsak Nagyenyeden jelent meg. Tartalmaz 29 dicséretet, 6 halottas, 20 új éneket (köztük a Himnuszt), 30 zsoltárt „magyaros” ritmizálásban,⁵⁵ végül pedig „Toldalék”-ban a Szózatot, tehát mindössze 86 éneket. Amíg ez a revideált énekeskönyv érvényben volt, tehát 1923-ig e szerint énekeltek az erdélyi gyülekezetekben.

Ugyancsak 1909-ben és ugyancsak Erdélyben, de nem az erdélyi, hanem a magyarországi énekeskönyv anyagára támaszkodva jelent meg *Sarudy Ottó* gyűjteménye.⁵⁶ Tartalma 3 invokáció, 62 zsoltár, 30 dicséret⁵⁷ és függelékben még további 5,⁵⁸ összesen 100 dallam; ebből az utóbbi öt darab az 1903. évi *Fejes István*-féle próbakiadásból.

Előszavában szerkesztési elveit pontokba foglalva adja elő; ezekből a fontosabbakat az alábbiakban idézzük:

1. „... a sok ének már önmagában is akadály a szép éneklésnek. A néptől a jelenlegi körülmények mellett lehetetlen követelnünk, hogy kifogástalanul tudjon pl. 166 dallamot... amelynek ritmusa, hangneme, dallamszerkezete... idegen.” A gyűjteményébe felvett mennyiséget még mindig soknak tartja; szerrinte az volna a kívánatos, „hogy 70—80 dallamnál egy gyülekezet se használjon többet.” — Ezzel a tételével nem tudunk egyetérteni, bár elismerjük, hogy a „jelenlegi körülmények”, vagyis az énekügy elhanyagoltsága a vezetők és a hívek alacsony zenei műveltsége ugyanúgy fennállanak, mint ahogy 1909-ben fennállottak. A gyakorlat mégis azt mutatja, hogy még a zeneileg tanulatlan gyülekezet is, egy kis gonddal, lelkeséggel és némi hozzáértéssel, száznál több dallamra is könnyen megtanítható, sőt szükséges, hogy a gyülekezeti éneklés gyakorlatában a hívek teherbírásának határain belül a lehető legnagyobb gazdagságra és változatosságra törekedjünk.

3. pontjában arról szól, hogy a dallamokon csak ott változtat, „ahol már meggyökeresedett szokás, vagy esztetikai elv parancsolta.” — Ebből ismét azt látjuk, hogy komoly tanultságú és korához képest jó ítéletű ember is áldozatul eshetik egy eleve elrontott gyakorlatnak. Amíg ugyanis a népzene iratlan, variáns-termésre beállított dűs és szabad vegetációjában minden változat egyforma érvényességűnek és teljes jogúnak tekintendő, komoly és fegyelmezett egyházi gyakorlatot teljes egyöntetűség nélkül nem lehet megvalósítani. A különböző helyi ferdítések és kanyarítások anarchiáját tehát *Sarudy* nemcsak hogy elnézte, hanem hozzá alkalmazkodott, sőt azt még általánosságban hangoztatott „esztétikai elv”-ként is hajlandó igazolni.

4. pontjában a *Veress Gábor* esetében már látott „magyaros” ritmizáló mozgalom hívének mutatja magát: „Legnehezebb volt az elhatározás a dallamok

⁵⁴ Az előszó keltezése: Kolozsvár, 1907. december 5.

⁵⁵ Ezt a ritmizálást látjuk *Fejes István*, *Gyűjtemény a magyarországi református egyház megújítandó énekeskönyvéhez* (Sárospatak, 1901) c. munkájában, az 1903. évi próbaénekeskönyvben és sok más egykorú dallamos kiadványban.

⁵⁶ *Református Templomi Énekek*. Orgonára, harmoniumra, illetőleg vegyes ének-karra átdolgozta *Sarudy Ottó* áll. tanítóképző-intézeti igazgató. Déva, évszám nélkül (előszava uo. 1909 július havában kelt).

⁵⁷ A 44. dicsérethez (Ó Szentlélek, hívek bölcs tanítója) a CX. zsoltár dallamát adja és jegyzetben ezt mondja: „e dallam első sora tökéletesen megegyezik a „Be szomorú ez az élet énnekem” kezd. népdal első sorával. Íme a zsoltárok hatásának egyik neve a népköltésre!” — Mi ezt az egyezést véletlennek, semmi esetre sem a zsoltárdallam hatásának látjuk.

⁵⁸ Ezek: Luther éneke, „Sirasd meg, sirasd meg”, „Búsán zúgnak a harangok”, „Örök Isten, merre, merre vagy” és a Himnusz.

ritmikai beosztására nézve... erős meggyőződés, hogy amíg énekeink szövegei ritmikai szempontból gyökeresen át nem dolgoztatnak, mi zenészek kevés haszonnal törekszünk dallamaink ritmikai lüktetésébe új életet önteni. *A szöveges zenében csak akkor érvényesülhet a ritmus a maga teljességében, hogyha a szöveg ritmusa a zeneivel megegyezik.*” Megjegyzi, hogy némelyik zsolttárdallam — szerinte pl. a XLII., XXV., CXXXV., CL. — különösen alkalmas a magyar ritmus szerint való átírásra; ezeket negyedekben összhangosította. E munkájáról így vélekedik: „Talán ez a csekélység is meg fogja vezetni egyéneink lelkében azt a gondolatot, erősíteni, hogy *templomi éneklésünk megjavításának az lesz a legbiztosabb eszköze, ha énekeinket zenében és versben is teljesen magyarrá tesszük.*”

5. Összhangosításáról azt mondja, hogy vallásos hangulatra, egyszerűsége és szabatoságra törekedett. Ilyen természetű munkákban „nagyobb mérvű polifonia” csak akkor lesz szerinte kívánatos, ha az éneklés színvonala emelkedik.

6. Sorközjátékokat nem írt, használatukat helyteleníti. Okfejtése minden eddiginél világosabb: a sorközjáték zeneileg idegen elem az ének testében, használata megtöri, megbontja a dallam egységét. Első magyar református zeneszűnként, aki nem harmadrangú külföldi kortárs-kitűnőségeket vonultat fel, Bachra hivatkozik, mondván, hogy a nagy mester sem érezte szükségét a sorközjátékoknak négyzólamú korálletétjeiben. Sőt még azt is mondja, hogy katolikus és evangélikus atyáinkfiai sem éltek a közjátékokkal, de itt téved, mert bizony a híres-nevezetes *Tárkányi—Zsaskovszkyban*⁵⁹ csakúgy ott találjuk a (sok esetben bizony nagyon is hevenyészett kivitelű) közjátékokat, mint akár *Egressy Béni* kéziratában, akár *Szotyori Nagy* és *Szügyi* nyomtatott korálkönyveiben.

Az előszó végére *Szotyori Nagy* Károlyhoz hasonlóan *Sarudy* is odaiktatja egykori tanára, *Major J. Gyula* budapesti polgári iskolai tanárképzői zenetanár kedvező véleményét és ajánló sorait. Munkáját minden ajánlás nélkül is komoly és jószándékú, az előzményekhez képest haladást és színvonalbeli emelkedést mutató dolgozatnak tekintjük, egy-két téves nézete ellenére is.

P. (*Psenyeczky*) *Nagy* Zoltán 1913-ban adta ki gyűjteményét,⁶⁰ mely „a ref. templomi énekek közül... mindazokat tartalmazza, melyek az ország valamelyik vidékén használatban vannak.” Ő is „egyszerűsége, szabatos szölamvezetésre” törekedett. A sorközjátékokat ő is mellőzi, mert „a vessorok közé erőszakolt hangcsoport megbontja az ének egységét és idegenül hangzik ki belőle még akkor is, ha az orgonista nem lépi túl futamokkal és trillákkal a jó ízlés határait.” A dallamok kiegyenlítését tovább folytatja abban az irányban, mely végül az 1921-es énekeskönyvbéli, mindig teljes ütemmel kezdődő, gépies *alla breve*-megoldáshoz vezetett. Ezt így próbálja indokolni: „a dallamok hiányos ütemeit s a fermátát megelőző egész értékű hangokat az évszázadok óta szokásos éneklési módnak megfelelően küszöböltem ki, úgy, hogy e gyűjteményben a hangjegy-jelzéssel nem áll ellentétben a gyakorlati kivitel.” Ez lényegében azt jelenti, hogy *P. Nagy* Zoltán, aki különben képzett muzsikus és zongoraművész is volt, munkájával a legromlottabb gyakorlathoz alkalmazkodott és azt foglalta írásba. Dallamalakjai, előjegyzései, harmoniai egészen szokványosak; a harmoniakban gyakran él alterált hangzatokkal, dúr-melódiákban különös előszeretettel alkal-

⁵⁹ *Katholikus Egyházi Énektár*... szerkeszté és kiadá *Tárkányi Béla* József... Ének-hangjegyekre tették *Zsaskovszky Ferencz* és *Zsaskovszky Endre*. Első kiadása Egerben, 1855-ben jelent meg.

⁶⁰ *Református Egyházi Énekek*. Templomi használatra átdolgozta *P. Nagy Zoltán* tanítóképző intézeti tanár, a debreceni zenekonzervatórium igazgatója. Bp. 1913.

mazza ő is a Fi-diéziseket és hasonló romlásokat. Dallamainak összes száma 87, ebből 59 zsoltár, 5 invokáció, 23 dicséret. Az orgonaletétekhez függelékül saját szerzeményeiből 10 egyházi férfikart csatolt.

Az első világháború ideje alatt, 1916-ban jelent meg a második magyar próbaénekeskönyv, melyet csak a lelkészi hivatalok, intézmények és szakértők részére készítettek. Ez lényegében már azt tartalmazta, ami később az 1921. évi kiadásban öltött végleges alakot.⁶¹ A világháború vége azonban ezt a kiadást néhány évre visszavetette. Megjelenése után mégis igen hamar, még ugyanabban az évben napvilágot látott a hozzá készült Korálkönyv is, melyet Varga József nagykőrösi tanítóképző intézeti tanár készített és elődjeihez hasonlóan saját kiadásában bocsátott közre.⁶² A könyv előszava 1921 szeptember havában kelt. A gyűjtemény az akkor megújított énekeskönyv összes dallamait (94 zsoltár, 50 dicséret, 20 temetési ének) tartalmazza az ún. „Hozsánnák” (13 ének) kivételével, tartalma tehát 164 letét. A közjátékokat Varga is elhagyja, de erről csak annyit mond, hogy mind a németeknél, mind „nálunk is egyre nagyobb tért hódít az interludiumoknak, mint sok visszaélésre alkalmat adó, fölösleges zenei elemnek a mellőzése.” Ellenben — a kezdő énekek kivételével — minden ének végére készített rövid strofa-közjátékokat. Sajnálataira takarékosági okokból le kellett mondania a stilszerű korárelőjátékokat illető tervének valóra váltásáról, de ígéri, hogy, ha Isten életének kedvez, később ezt a mulasztást külön füzetben pótolni fogja. Összhangosításában, mint mondja, „szabatosságra, a kísérő szólamok simaságára, választékos, kifejező összhangzatokra s általában arra” törekedett, „hogy az őserőtől duzzadó régi melódiák s az újak is, melyek nagy részében van lendület és erő... szint, szárnyalást kapjanak, anélkül, hogy sértenék a gyülekezeti ének fenszéges komolyságát.”

A Varga-korál hamarosan elterjedt és sok helyen, ahol az 1948-i szerkesztésű, mai napig is próbakiadásnak nevezett énekeskönyvet nem vezették be, most is használatban van. Érték tekintetében nem jobb és nem rosszabb elődeinél. Amit harmoniáiban a szerző „színesnek és szárnyaló”-nak vél, az bizony csak a romantikus összhang-kelléktárból kölcsönzött közhely. Használata csak a már meglevő zenei koncepciótlanságot és felhígultságot folytatta, sőt fokozta; azonban bármi más, ami akkor és abban a légkörben keletkezhetett, szintén csak ezt eredményezhette volna. Az akkori énekeskönyvben is figyelmen kívül hagyott egyházi hangnemekről Varga nem vesz tudomást, de hiszen azokat, mint láttuk, már Szotyori Nagy Károly óta divat volt penészesnek, molyosnak, a „sebétség országába” valóknak bélyegezni.

Az egyházzenei stílushagyománnyal nem számoló, sőt arról elfeledkezett kántori szemlélet szellemi tájékozódását a XIX. század derekának abból a második vonalbeli német gyakorlatából merítette, amely a korálfeldolgozás nagy és igényes előzményeivel szakítva, középszerű és semmitmondó preludiumok és egyéb művek tömegével árasztotta el a templomokat. Ezek a kompozíciók nem a népékdallamok felséges tematikájára épültek, hanem vagy egyszerű összhangzattani modulációs gyakorlatok, vagy csekély leleménnyel készült, olykor rétorikus nagyképűségű homofón-akkordikus leckedarabok voltak. Megfigyelhetjük ennek a stílusnak a térhódítását Szotyori Nagy Károlytól Borsay Samuig

⁶¹ Lásd Csomasz Tóth K.: *A ref. gyülekezeti éneklés*, Bp. 1950, 193. l.

⁶² *Korál-könyv a magyarországi egyetemes ref. egyház megújított énekeskönyvéhez. 164 egyházi ének.* Templomi használatra. Énekvezérek, ref. tanítóképző intézetek számára Orgonára vagy vegyes énekkarra kidolgozta: Varga József tanítóképző-int. zenetanár... Nagykőrös, é. n. — Az előszó kelte 1921 szeptember hó.

a korálkönyvekben is közölt, vagy önálló kiadványokban közkézen forgott előjátékok szerzőinek neveiben is. Ugyanebben a stílusban készültek e korszak hazai preludium-szerzőinek művei is.⁶³ Ennek megfelelően nincs azon semmi csodálni való, ha a korálkönyvekben levő énekek összhangosításának módja — bármennyire hangsúlyozzák a szerzők az egyháziasságra való törekvésüket — már csak azért sem lehetett igazán egyházas, mert az összhangosítók, minden kétségtelen jószándékuk ellenére, maguk sem voltak tisztában azzal, hogy voltaképpen mi is az egyházi stílus. Ha nem is teljes dilettantizmussal, de mindenesetre az igazi egyházzenei műveltség hiányával állunk itt szemben.

Ennek a folyamatnak záróköve, egyben pedig a megújhodást célzó viták és elvi harcok elindítója a Magyar Református Énekvezérek Egyesülete kiadásában 1932-ben megjelent „Magyar Református Kántorkönyv”⁶⁴ volt. Szerkesztője, Hodossy Béla, egyike volt egyházzene-ügyünk legtisztább szándékú, legbuzgóbb és akkoriban legtanultabb munkásainak. Munkásságának és mindenfajta tevékenységét meghatározó elvi álláspontjának kereteit azonban eleve szűkre szabta a kor, melyben élt és amelyből inspirációit és tárgyi felkészültségét merítette. Különösen foglalkoztatták a magyar zenei- és versritmus kérdései, melyeknek élete alkonyán sajnos nem eléggé ismert és méltányolt önálló könyvet is szentelt.⁶⁵ A református egyházi zene tekintetében álláspontja — úgy látjuk, egyben alapvető tévedése — az volt, hogy a genfi zsoltárok dallamait is át lehet, sőt át kell alakítanunk a Szenczi Molnár-szövegekből itt-ott kiütözö, néha azonban inkább csak erőszakoltan konstruálható magyar ritmikus alakzatok szerint.

Ma már általában megértjük, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű. A genfi zsoltárdallamoknak bármiféle ritmikus, vagy akár melodikus alakváltozása jogosult és elfogadásra alkalmas lenne, ha az a dallamok rögzített írásbeliségétől független, orális népzenei jellegű gyakorlatban egységesen kialakult volna és akár hiteles feljegyzésből, akár közvetlenül az élő gyakorlatból igazolható lenne. Nálunk azonban nem ez történt. A genfi zsoltárdallamokat — nagyrészt a soronkénti szövegdiiktálás és az elnyújtott szárazkántori gyakorlat folytán — dallambelileg a XVIII. század óta külföldi énekeskönyvekben is kimutatható alterációkat és vezérhang-főemeléseket leszámítva, nagyjából változatlanul,⁶⁶ tempó és ritmus tekintetében pedig igen lassan és minden ritmikus lüktetés teljes elmosódásával énekelték. Eredeti, népi kifejlődésű és a magyar nemzeti ritmus jegyében fogant hazai gyakorlat híján tehát nincs, nem is lehet más megoldás, mint annak a genfi ritmusnak az érvényre juttatása, amelyik a Psalterium Ungaricum

⁶³ Dicséretes kivétel a katolikus Kersch Ferenc esztergomi főszékesegyházi karnagy 1901-ben kiadott *Sursum Corda* c. gyűjteményének népekeket tartalmazó I. kötete; itt minden dallamhoz több (2—7 db-ig!), minden esetben a dallamból vett motívumokra komponált, általában könnyű és művészi preludiumot, ill. postludiumot találunk.

⁶⁴ *Magyar Református Kántorkönyv*. Cziriák Zoltán, Iványi Antal, vitéz Maklár Lajos és Szabó Gyula támogatásával szerkesztette Hodossy Béla nyug. tanítóképző intézeti igazgató, okl. zenetanár. Kiadja: a Magyar Református Énekvezérek Egyesülete. Bp. é. n. (1932)

⁶⁵ *A magyar nemzeti ritmus (a magyar vers és a magyar zene ritmusa)*, Sárospatak, 1940.

⁶⁶ Kivétel a 30. zsoltár, melynek mixolyd dallamát a hazai gyakorlat egységesen dúr-ra játszotta át; a 46., melynek szintén mixolyd dallama az orális gyakorlatban az ország több vidékén, kivált második felében (kis tercek fellépésével) dúrra módosult; a 138., melyet pápai szupplikáns koromban 1921-ben a Veszprém megyei Rédén magam is hallottam moll változatban énekelni; azonkívül néhány dór dallamban a hatodik fok szükségtelen leszállításai, melyeknek következtében (pl. a 37. zs.-ban) a dallam eól-hangnembe játszódik át (elmollosodik).

első kiadása (1607) óta minden kiadásban kötőkönyvekben szerepelt, amelynek jegyében *Maróthi* György első dallamkiadása (1740) és harmóniása (1743) is állott és amelynek figyelembevételére a XVIII—XIX. században genfi dallamokra készült dicséretszövegek javán kétségtelenül megállapítható.⁶⁷ Az az irányzat, mely a református egyházban *Arany* János és *Bartalus* István s folytatóik ily irányú munkásságához kapcsolódva már az 1903. évi próbaénekeskönyv dallammegoldásaiban is kialakította a maga magyaros és magyarosító sablonjait, eleve alkalmatlan volt arra, hogy gyülekezeti éneklésünk kérdését akár tartalmi, akár formai tekintetben komoly és maradandó értékű megoldásra juttassa. Fő korifeusai, a szintén jószándékú és szorgalmas *Kálmán* Farkastól elkezdve, egyrészt állandóan a magyarosságot, nemzetiséget hangoztatták, de soha sem vettek maguknak annyi fáradságot, hogy a valóságos magyar múltnak hangjegyes kiadványokban fennmaradt és hozzáférhető valóságos magyar örökségét napfényre hozzák, vagy akár csak maguk is megismerjék. Dallamszerzőik vagy „magyaros” színezetű eredeti dallamokat készítettek, vagy a régiségből találmányokra kiragadott egyes dallamokat „öltöztettek át”,⁶⁸ ebből állott minden tevékenységük. *Hodossy* Béla volt az egyetlen köztük, aki saját szerzemények helyett a már említett „50 Templomi Ének” új kiadásaként 1933-ban megjelent „Csendes Órák” c. gyűjteményébe, ha nem is a hagyomány legősibb, legmagyarabb rétegéből és nem a legjobb forrásokból, de mégis felvett jó tucatnyi régi magyar dalt is.⁶⁹

A Kántorkönyv előszava szól a letétek szerzőiről,⁷⁰ a kántori szolgálatról,

⁶⁷ Lásd Csomasz Tóth, *A ref. gyülekezeti éneklés*, 177—8. l.

⁶⁸ Előbbinek „klasszikus” példája a „Felleg borult az erdőre” kezd. népies dallal édestestvér „Térj magadhoz drága Sion” (Luttenberger Ágost), utóbbira nézve megemlíthetjük az „Egyedüli reményem” kezd. dicséret-dallamunkat, mely először Fejes I. *Gyűjteményében* (1901, dallam-rész, 55. l., 1. Új dallam) jelentkezik, „Sztáray (sic) után” jelzéssel; később pedig ismeretlen átkeresztelő jóvoltából Kálmán Farkas szerzeményeként szerepel. Maga a dallam ebben az alakban a „Herr Christ, der einig Gottsohn” kezd. német ének világi eredetű melódiájának mollosítása. Dúr-alakját megtaláljuk XVIII. századi kótás énekeskönyveinkben, de a moll-változatnak semmiféle régi feljegyzése nem ismerős. Azonkívül: Sztárai ismert szövegei közül egynek a versformája sem illik ehhez a dallamhoz. Vö. Csomasz Tóth, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp. 1958. 126. sz., jegyz. 515—6, 660. l. Énekeskönyvünkben az eredeti 388., a mollvariáns 276. sz. alatt található.

⁶⁹ Kár, hogy a „Siess keresztyén” dallamát (36) Mátray Gábor téves értelmezésében közli; 1933-ban már illetet volna ismernie Szabolcsi *Tinódi*-kiadását (1929); jónéhány régi katolikus dallamot közöl úgy-ahogy applikált új szöveggel (Boldogasszony anyánk — Nagy Isten, jó Atyánk, stb.); úgy hogy végeredményben a 36—52. sz. között álló 17 énekből a magyar reformációs hagyományhoz csak a 36., 38. és 41. sz.-t lehet hozzákapcsolni. Megdöbbentő az a nemtörődömség, restség, vagy tudománytalanság, amely ennek a nemzedéknek még a legkülönb tagjait is megakadályozta abban, hogy meginduljanak a magyar református egyházzenei hagyomány valóságos forrásvidéke felé!

⁷⁰ A letétek szerzőit felsorolja: Abod Imre, Arany Géza, Árokháty Béla, Árokszállás János, Cziriák Zoltán, Darabos Lajos, Egressy Béni, Erkel Ferenc, Gáspár János, Hatvani Lajos, Hidvégi Gábor, Hodossy Béla, Horváth Béla, Istók László, Iványi Antal, Kiss Antal, Dr. Kosáry János, Kovács Dezső, vitéz Maklár Lajos, Nagy Dezső, Nöthling Géza, Sarudy Ottó, Siklós Albert, Szabados Béla, Szabó Gyula, Tóth Lajos, Ugray József, Vikár Sándor. „Továbbá (összehasonlítás végett is) átvettünk a franciáknál, a németeknél és a skótoknál használatos korál-átírásokból.” — A valószínűen éppen kéznél levő külföldi forrásokból ötletszerűen átvett szemelvények általában nem a legmagasabb szinten képviselik hazájukat. Így pl. a LXXXI. zsoltár b) letétje — forrását Is. Picard, *Liver d'Orgue*, Paris-Nancy 1897 néven idézi — kb. az Egressy Béni 1851-i kéziratos letétjeinek a stílusát és színvonalát juttatja eszünkbe.

az orgonáról mint hangszerről, az orgona szerepéről, az énekek hangneméről. Ez utóbbiról így szól: „Zsoltár- és dicséretdallamaink nagy része régi egyházi hangnemben van írva. A kíséretet azonban nem szükséges tisztán régi egyházi hangnemben *szerkeszteni* meg. Az ily összhangosítás hallásunkra ma már *idegenül hat*.”⁷¹ — Az énekek tempóját egységnyi értékenként MM 60—72-ben jelöli meg. Az énekek használatára nézve ajánlja, hogy lehetőleg minden ének előforduljon; az énekek diktálásáról megállapítja, hogy az el nem tűrhető rossz szokás.

A Kántorkönyv megjelenése nagy vihart támasztott. *Árokháty* Béla, akiben alapos és színvonalas egyházzenei tanulmányai teljesen megvilágosították a zsol-tárprobléma egyetlen helyes megoldásának módját, kíméletlen kritikát írt *Hodossy* kiadványáról a Protestáns Szemlében. Kifogásolja a sokféle kézből származó letétek vegyes értékűségét, nagyrészüknél színvonaltalanságát, az egységes stílus hiányát és főleg azt, hogy a kiadvány szerkesztője és főmunkatársai elmulasztották az énekügy megreformálása tekintetében esedékes bátor kezdeményezés alkalmát. Ehelyett még az is megtörtént, hogy *Hodossy* a XVII. zsol-tár *Árokhátytól* való, genfi ritmusban készült feldolgozásának ritmusát a szerző megkérdése nélkül, önkényesen „megmagyarosította”. Megállapítja, hogy ének-ésünk egységének megteremtése és a modorosságok kiküszöbölése az 1921-es énekeskönyv zenei bázisán nem lehetséges. A Kántorkönyvet egészében elhibá-zott és szerencsétlen alkotásnak tartja és erős szavakkal bírálja a szerkesztő egyházzenei felkészültségét.⁷²

Hodossy a kritikára ugyancsak a Protestáns Szemlében válaszolt. Érvelése, főleg a zsol-tárak magyaros ritmizálásáról vallott felfogásának tudományos támadhatósága következtében nem eléggé meggyőző, de részvétet érdemel az az emberi magatartás, amelyet egy kevésbé védhető ügy mellett teljes jóhiszemű-séggel tanúsít.⁷³ A vita később még jobban kiszélesedett; abba — részben közvetítő, kiegyenlítő hatással — többen bekapcsolódtak.⁷⁴ Végeredményben haszon-nal járt, mert ez a vita és főképpen *Árokháty* Béla bátor, néha személyi vonatkozásban is kíméletlen, de főként elvi tekintetben következetes és meg nem alkuvó kiállása és az abban megmutatkozó nagy tárgyi felkészültsége irányította rá az egyházi közfigyelmet egyre fokozódó mértékben az énekeskönyv és az ének-zeneügy reformjának immár elodázhatatlan voltára.

A Kántorkönyv a reá váró nagy feladatokat tehát távolról sem oldotta meg, de felvetette magát a problémát, amely megoldásra vár. Azonkívül létrejöttének

⁷¹ Kiemelés az idézőtől; nem tudni, kinek a terhére írandók a szövegezés ma-gyartalanságai?

⁷² *Énekeskönyvünk, gyülekezeti éneklésünk és a Magyar Református Kántor-könyv*, Pr. Szemle, XLI. évf., 1932, 369—74. l.

⁷³ *A Magyar Ref. Kántorkönyv*, uo. 531—40. l. — Ezt követte *Árokháty* pontokba foglalt, súlyos érvelésű viszonzválasza, uo. 640—46. l.

⁷⁴ A vita további közleményei a Protestáns Szemlében: Lajtha László, *Egyház-zenei vitánk margójára*, 1933, 27—32. l. Rámutat a történeti revízió szükséges voltára és az énekeskönyvből kihagyott magyar dallamok problémájára. — Molnár Antal, *A magyar református kántorkönyv ankétjához*, 1933, 57—63. l. Elvben *Árokhátyval* rokon, de mérsékelt célzatú hozzászólás. — Zalánfy Aladár, *Az orgona, mint liturgikus hangszer*, 1933, 169—76. l. A kántorkönyvnek az orgonára vonatkozó megállapításai-val foglalkozik, de a vita más vonatkozásait nem érinti. — *Hodossy Béla, Többség, vagy igazság?* 1933, 273—80. l. Részint a magyar ritmusról, részint — Zalánfyval — az orgona diszpozíciójának kérdéséről vitáznak. — Az 1934. évfolyamban. Victor János szólalt meg utolsónak, *A ref. énekügyi vitához* címmel. Igyekszik az ellentéteket kiegyenlíteni, de mégis ének-ésünknek látja, hogy *Árokháty* „fölvverte a csöndet”, mely a beteg egyházi énekgyűben eddig uralkodott.

puszta tényével is néhány olyan figyelemre méltó eredményt hozott, amelyek mellett meg kell állanunk. Így például: a) korálrodalmunkban ez az első olyan mű, amely nem egy embernek a dolgozata és magánvállalkozása, hanem kollektív munka gyümölcseként, egy felelős testület gondozásában jött létre; b) ha nem is teljes sikerrel, de több szerző dolgozataiban szemmel láthatólag megnyilvánul az igényesebb harmonizálásra való törekvés, valamint a tematikus elő- és utójátékok néhol stílusos és sikeres megoldása.

Két munkáról kell még megemlékeznünk, mint amelyek a Kántorkönyv után esedékessé vált továbbhaladás jegyében állanak. Az egyik *Bodnár Lajos* Debrecenben 1937-ben megjelent „50 Református Egyházi Ének”⁷⁵ c. műve, melyben már az egyházi hangsorok követelte harmonizálásra való tudatos törekvéssel találkozunk: subtonális zárlat a dallam végén, kisterces V. fok dór-dallamokban, subtonális végződés mixolyd dallamban, stb. Rövid előszavában a szerző megjegyzi erről a stílusról, hogy „egyáltalán nem új, csak eddig ilyfajta művekben mellőzött volt.” Sajnos, a stílust nem alkalmazza teljes következetességgel.

A másik, még sokkal nagyobb jelentőségű egyéni mű *Árokháty Béla* *Psalteriuma*.⁷⁶ A mű elején tömör, tanulmánynak is beillő, az egyházi hangsorok és a genfi zsoltárritmus kérdéseivel foglalkozó bevezetést találunk. Magukat a dallamokat a templomi gyülekezetnek megfelelő hangfekvésben, nagyjából a XVI. század harmonizálási stílusának megfelelő összhangosításban, orgonaszerűen közli. Zsoltártételeivel szemben két ellenvetést lehet tenni: ritmus-értelmezés tekintetében nem tudott, vagy nem mert szakítani azzal a régiebb (de távolról sem eredeti) német iskolával, amely a polimetrikus zsoltárdallamokat mindenáron ütemekbe próbálja szorítani; harmoniai vonatkozásban pedig nem áll a teljes modalitás terén, ami nem csupán a kísérő szólamok sor- vagy dallamzárlatbeli subsemitoniumaiban, hanem magukban a dallamoknak hasonlóan felemelt, vezér- vagy váltóhangként értelmezett penultimáiban is megnyilvánul. Ez azonban a zenetudománynak ma is vitatott, nyílt kérdése, amelyben mi személy szerint, mint azt próbaénekeskönyvünk is mutatja, a mai holland és francia álláspont mellé sorakoztunk fel és személy szerint bizonyosak vagyunk abban, hogy *Árokháty Béla*, ha közöttünk élne, ma, korábbi álláspontjának módosításával, szintén velünk egy oldalon állna.

A két erdélyi előzmény⁷⁷ leszámítva, éppen száz esztendeje annak, hogy *Szotyori Nagy Károly* *Karénekeskönyvének* első kiadása megjelent. Egy évszázad nem nagy idő, kivált akkor, ha több századnyi megelőző idő mulasztásait, vagy hibáit kellett ezalatt kipótolni. Amint láttuk, az eltelt évszázad ezeket a mulasztásokat és hibákat nemhogy mindjárt kipótolta volna, hanem igen sokáig részben még újakkal is tetézte. Nem a külső, hanem a belső körülmények mostohasága, az egyházi muzsikában való műveltség és az egyházzenei ízlés hiányosságai és nem egyszer az egyházkormányzati tényezők érdeklődésének és támogató szeretetének hiánya tették annyira nehézkesé a haladást ennek az elmúlt száz esztendőnek a legnagyobb részében. A régi kollégiumi kántori felkészítés kezdetlegességei, majd a tanítóképző intézetek „magyar királyi” kántorképzése mellett nem lehetett teljes értékű, sem egyházi, sem egyházzenei szempontból

⁷⁵ 50 református egyházi ének templomi használatra. Orgonára írta Bodnár Lajos tanítóképző-intézeti tanár. Debrecen, é. n. — Az előszó 1937. február 1-én kelt.

⁷⁶ Árokháty Béla, *Psalterium (Organum comitans) A genfi zsoltárok dallamkincse Kálvin 1562-i zsoltároskönyve nyomán*. Orgonakönyv. Budapest, 1941.

⁷⁷ Szotyori Nagy 1848-ban Debrecenben, de az erdélyi énekeskönyvhöz megjelent, és Bothos Istvánnak Kolozsvárt 1856-ban kiadott munkái.

kívánatos eredményeket várni. Az eltelt száz esztendő tanulságainak fényében világosan meg kell látnunk, hogy abban, hogy a református egyház életének éppen ebben a korszakában igen sok gondolkodó és igényes magyar ember számára megszűnt érdekes lenni, az egyház szeretetszolgálatának és szociális lelkiismeretének megerőtlenedése mellett nem kis része van istentiszteletünk szárazzá, formátlanná és kifejezéstelenné válásának, ezen belül pedig gyülekezeti éneklésünk és templomi orgonálásunk megdöböntő, helyenként botránysos elhanyaglásának is. Ma pedig, mikor a zenei közműveltség hazánkban rohamlépésben fejlődik, hovatovább odajuthatunk, hogy az igényesebb felnőtteket és fiatalokat az éneklésünk ízléstelensége fogja végkép elterelni a templomtól. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy más felekezeteknek — kinek-kinek a néki adott felfogás és igény mértéke szerint — legfőbb összetartó erejét a bennük ható és építő ige mellett az éneken-zenében való közösségük biztosítja.

A magyar református egyház énekeskönyvének megújítása 1948-ban, *Szotyori Nagy Károly* első, Erdély részére készült korálkönyve megjelenésének centenáriuma évében vált valóra. Hogy azóta mennyi haszonnal és mennyi érzékkel, vagy anélkül élünk énekeinkkel, azt ki ki döntse el magában. A másik, idei száz esztendő évfordulóra megjelent a ref. egyház első, magas igényű egyházzenei célkitűzések jegyében készült hivatalos kiadású Korálkönyve. Hogy ebből a Korálkönyvből mennyi jó származhatik, arra nézve is áll az énekeskönyv előszavának végén tett megállapításunk: az elkövetkező gyakorlat méri majd meg egyrészt a Korálkönyvet, másrészt a vele élő, vagy nem élő nemzedéket is. Az elmúlt száz esztendőben pedig, minden tévedésen és botlásán túl, van egy nagy vigasztalás: amit Isten jónak szán, azt semmi emberi mesterkedés vagy gyarlóság sem tudja egészen elrontani.

Csomasz Tóth Kálmán.

A magyar református egyházak harangvirágserlegei

Hunyadi Mátyás kincstárában a szemtanúk leírása szerint közel 800 hólyagos serleg pompázott. Ezek nemcsak Mátyás műszeretetének kielégítését szolgálták, hanem egyszersem értékes ajándékoknak is bizonyultak politikai és diplomáciai célok megpecsételésére. Az egykori gazdag királyi kincstárból reánkmaradt öt hólyagos serleg közül a legnevezetesebb a most Bécsújhelyben lévő fedeles serleg, amelyet Mátyás király az 1462-ben menekült békealkudozásokkal kapcsolatban ajándékozott III. Frigyes császárnak.

Ez a bécsújhelyi serleg nem csupán nevezetes történeti személyekkel összefüggő események művészi dokumentuma, hanem ez a legrégebb, tehát legelső harangvirágserleg (Ackeley—Becher), s mint ilyen, úttörő jelentőségű az ötvösség történetében. Új irányt mutat, új életérzést fejez ki. Olyan divatot teremt, amelynek hatása alól az európai ötvösművészet évszázadokig nem tud és nem is akar szabadulni.

A bécsi Kunsthistorisches Museumnak az 1500—1520 körüli években készült hólyagos serlege Albrecht Dürer terve után készült, így igen figyelemreméltó, hogy a török veszély elől menekült és új hazát keresett magyar ötvöscsalád sarja fogalmazta meg a XVI. század eleji harangvirágserleg korszerű formáját és kivitelezési alakját.

A XVI. század első felében a harangvirágserlegnek az új igényekhez való simulása és a divathoz illeszkedésének további folyamata a nagy tervezők rajzai, mesterek mintalapjai hatása alatt megy végbe, amíg végre a század közepére a nürnbergi harangvirágserleg tetszetős formájában szilárdul meg. Ekkorra szerepe is lényegesen megváltozik, mert fejedelmi ajándékból vizsga tételre változik át. Először Nürnbergben, majd lassankint más városok ötvöscéheiben ily reneszánsz serleg készítésével bizonyították az ötvösséggel foglalkozni szándékozók jó felkészültségüket. A tanultság és a rátermetség bizonyítását szolgáló mestermű vált belőle.

A XVII. század a változatos és a sokfajta virágserleg készítésének százada a magyar ötvösségben. Mindaddig, amíg a törökök által Váradon megfojtott Vigkedvü Mihály debreceni főbíró testvére, vagy fia, Vigkedvü Pál 1676-ban nem ajándékozott egy augsburgi fedeles serleget a debreceni református nagytemplomnak. Ez a mű, amelyet hihetőleg Gregor Leider készített, korszakot jelentő befolyással volt a magyar ötvösművészet harangvirágserleg formájú műfajának további alakulására, fejlődésére és sorsára.

A magyar ötvösök e munkában ugyanis felismerték a céljaiknak megfelelő, az új divatnak, megváltozott ízlésnek korszerű formát. Főleg a „magyar kálvinista Róma”-nak nevezett Debrecenben élő ötvösök igazodtak formakészletük megújítása érdekében az akkor több változatban divatozó virágserlegek közül éppen ehhez az augsburgi típusú harangvirágserleghez. Példaképpül választották, azért, hogy az új tartalom és az új hang megszólaltatójaként a református magyar úrasztalok sajtáságos és speciális serlegét — tehát mint szakrális, liturgikus célra használt művészeti típust — beiktathassák a magyar ötvösség formavilágába.

A magyar ötvösöknek tekintettel kellett lenniük az akkori társadalmi helyzetre és az ebből eredő igények kielégítésére is. A debreceni ötvösök népükkel élték a felperzselt magyar vidék nyomorát és elmaradottságát. Ezért hivalkodó és cifra ötvösmű helyett jóformán csak a körvonalakra és az alapszerkezetre leredukált olyan serleget akartak adni a debreceni és a tiszatáji nép és hívők szolgálatára, amely egyszerűsége

gében puritán, tiszta és a szemnek kedves. De ugyanakkor fűtötte őket a becsvágy, hogy a megjelenítő eszközökkel oly művészi egységet, megoldást érjenek el, amelyek révén műveik magas és sajátos helyet foglaljanak el a magyar ötvösművészetben.

Az augsburgi típus magyar földre, magyar művészetbe történt átültetése meszerien sikerült. Száz évig munkálkodtak a debreceni ötvösök harangvirágtípusú serlegek készítésével. Ezek a szép alkotások nemcsak a magyar ötvösségtörténet szempontjából, hanem az európai ötvösművészet számára is fontosak, mert művészi egységükkel és részleteikkel szervesen beleilleszkednek az egyetemes, abszolút művészet keretébe.

A magyarrá átfogalmazott harangvirágserlegek a művészi célokon belül, a „magyar nemzeti vallás”-nak nevezett református hit, a korabeli nemzet jelentékeny részének nemzeti gondolatát is képviselték s örökítették meg művészileg.

Református egyházaink a birtokaikban lévő harangvirágserleg idomú úrasztal-poharaikból ötvenháromat küldtek fel az 1934-ben rendezett Országos Református Kiállításra. Bár művészettörténezeink felfigyeltek a szokatlanul gazdag és változatos nemzeti kultúrjavunkra, a második világháború előjeleként tornyosodó gondok és bajok nem tették lehetővé, hogy művészi és kulturális értékeiknek megfelelő és méltó ismertetést nyerjenek. Most végre, a Magyar Tudományos Akadémia idegen nyelvű művészettörténeti folyóiratában, az *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1959. évi VI. évfolyamában, a művészi műtárgyak képeinek közreadásával is, az európai fejlődés vonalába állítva bemutatásra kerültek a magyar református egyházaink harangvirágserleg idomú úrasztal-poharai. E tanulmány szerves kiegészítőjeként most közrebocsájtjuk e nevezetes ötvösművek katalógusszerű leírását és jegyzékét is. Főleg azzal a céllal, hogy a magyar hitélet e kegyes emlékeinek és a magyar ötvösművészet e jeles készítményeinek fokozottabb őrzésére és a jövőbeni korszak számára való megmentésére serkentse mindazokat, akiknek ezek gondozása jutott feladatukul.

*A magyar református egyházak által az 1934. évi Országos
Református Kiállításra felküldött harangvirágserleg idomú
úrasztal-poharak*

1. *Erdőbénye* (Zemplén megye, tokaji járás). Aranyozott ezüst. A fedeles harangvirágserlegek XVII. századi nürnbergi kiformalódásának jellemző és igazi típusából. Fedője tetején virágbokréta. Fedele belsejében 1647-es címerlappal.

Magassága 40,3 cm.

Magyar munka a XVII. sz. első feléből.

Elveszett eredeti nyelét a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején újjal pótolták.

2. *Jászberény*. Aranyozott ezüst. Köridomú, orsótagozatú talpán trébelt hat hólyag. A közöket poncolás tölti ki. Talpvégződésén fehérezüst leveles applikált dísz. Nyele háromfüles díszváza. Tetején fehérezüst lemezből nyírt leveles tagozat. Kelyhén alul hat kisebb, felül hat nagyobb lándzsalevélidomú hólyagos dísz, poncolt kitöltésekkel. Szájpereménél elől a

N * I * B * Sz * E *

véssett betűk jelzik, hogy a serleg a nemes jászberényi szent eklézsia használatára rendeltetett.

Magassága 22,2, szája 9,2, talpátmérője 9,2 centiméter.

Magyar munka a XVII. századból.

Alapformája a nürnbergi harangvirágserleg XVII. század elejei típusváltozatában gyökerezik.

3. *Ócsöd* (Békés megye, szarvasi járás). Részben aranyozott ezüst. Kör talpas Orsótagozatú talpán nyolc nagyobb, trébelt hólyag; közeiben apró kis hólyagok. Díszvázás nyelén alul négy sor hólyagos dísz, melyből a nyolcoldalas hasábra átmenő felső rész emelkedik ki. Oldalain leveles és íves vésett díszítések.

Talpán alul D:I: betűk vannak bevésve, amely talán a XVII. század első két évtizedében Debrecenben működött Debreceni János ötvösmesterre, mint a mű készítőjére utalnak.

Magassága 21,8, talpátmérője 9,6, szája 8,5 centiméter.

Magyar munka a XVII. század első feléből. Eredetileg világi célra készült. Egyes régi feljegyzések szerint 1712-ben ajándékozták az öcsödi egyháznak.

Javított, ónozott mű.

4. *Debrecen*. Aranyozott ezüst. Nyele és fedélbokkrétája fehérezüst. Körídomú boltozatos talpán hat nagyobb trébelt hólyagos dísz. A közöket poncolás ékíti. Talpvégződésén ezüstlemezből nyírt leveles tagozat. Öntöttműves, áttörtnyele háromtagozatú, leveles díszű. Tölcséres kelyhén alul két sor hólyag, fent hat nagyobb, lándzsalevélidomú, poncoltdíszű karéj. Hatosztású, széles peremű fedelének boltozatos részén hat hólyagos dísz közül vázás virágsokor nő ki.

Fedelén belül elhelyezett lemezen vésett felirat:

EZ * POHART
CONFERALTA
ISTE NES * INDU
LaTtYÁBOL
VIGKEDVÜe * PAL *
AZ * DEBRECzENI
ÖREG * TEMPLoM
HOZ * A D *
1676

Kelyhének pereménél az augsburgi ötvösműveket hitelesítő fenyőtobozos bélyeg és a GL monogrammos mesterjegy van beütve.

Magassága 38, talpátmérője 13 centiméter.

Augsburgi munka, azon mester műhelyéből, aki *Marc Rosenberg*-nek, a *Der Goldschmiedemerkzeichen* címen a Majna melletti Frankfurtban 1922-ben megjelent műve I. kötetében az 543. szám alatt van feltüntetve. Neve megfejtve még nincs, de valószínűleg azonos azzal a *Gregor Leider*-rel, aki 1673-ban hunyt el s aki a passauai püspöknek is dolgozott (*Anton Werner: Augsburgi Goldschmiede*. Augsburg, 1913. 81. lap.) A *Rosenberg* által feltüntetett GL mesternek, noha több műve maradt reánk, mégiscsak az Oroszországban volt s hihetőleg a Szovjetunióban még most is meglévő művei vannak lajstromozva. Így értesültünk arról, hogy tőle származik az az aranyozott, volutás nyelű tulipánpohár, amely 1885-ben az akkori szentpétervári P. A. Kotschubey-féle gyűjteményben volt. Ugyancsak ő készítette *Chr. Bantzer* augsburgi mesternek a moszkvai egykori „Rüstkammer”-ben volt serlegének a fedelét, (Katalog Filimonow Nr. 1111. 213. tábla), valamint azt a harangvirágserleget is, amelyet eredetileg a bethleni várbeli templomnak adományoztak s amelyet ma a tiszaezlári református egyház mint úrasztalpooharat őriz.

5. *Tiszaezlár* (Szabolcs megye, dadai alsó járás). Részben aranyozott ezüst. Körídomú talpának peremén vésett körök között felirat:

AZ * BETHLENI * VARBELI * TEMPLOMHOZ A No 1679

Boltozatos talpmezője hat részre osztott. Az alsó sor poncolt cápás hólyagokkal, a felső rész hat lándzsalevél idommal díszített. Hatosztású tölcséres kupáján alul két sor hólyagos dísz, fent pedig cápás poncolású lándzsalevelek.

Szájánál körbefutó vésett felirat:

N(agy): M(éltóságú): L(osonci). BARO BANFI MIHALY
CAMERIUS UR ÖZVEGYE GROF KEMENY THERESIA
ATTA A T(isza):ESZLÁRI REF(ormátus) EKKLESIANAK:
IO ISTENÉHEZ VALO BUZGO INDULATTYÁBOL A(nn)O 1800
Magassága 23,6, talpátmérője 10,9, szája 10,3 centiméter.

Kupája pereménél az augsburgi ötvöscéh hitelesítő jegye és a GL monogrammos mesterjegy van beütve.

Augsburg, XVII. század második fele. Az 1676-os évszámmal ellátott debreceni harangvirágserleg idomú úrasztalpothár mesterének a műve.

6. *Mezőtúr* (Jász-Nagykun-Szolnok megye). Aranyozott ezüst. Hatkarélyos, tagolt, boltozatos talppal. Talpának szárba menő végén vésett díszű leveles tagozat. Öntöttműves, áttört, baluszteres nyéllal. Magas kupáján alul három sor trébelt hólyagos dísz, hatkarélyos felső részében poncolt díszű lándzsalevelek.

Pereménél vésett felirat:

A TURI Reformata Eklesiáe 1684

Magassága 28,3, szája 8,4, talpátmérője 13,2 centiméter.

Ugyanazzal az SB monogrammos beütött mesterjeggyel van hitelesítve, mint amely a tiszaszőlősi református egyház azon kenyérszótányérján látható, amely Szell Mihály önkéntes adománya révén jutott az egyház birtokába. Ennek alapján a mezőtúri úrasztalpothára *Stephanus Büttösi* debreceni ötvös művének volna tekinthető. Minthogy azonban ez az ötvösmű nincs már többé eredeti állapotában, mert rongálódott szárát és talpát újítani kellett, az 1744-ben Debrecenben polgárjogot nyert ifjabb Büttösi István ötvös nyilvánvalólag csupán a kiegészítéseket készítette.

A mezőtúri úrasztalpothár tehát a *XVII. század második felében* készült magyar munka, amely mai, jelenlegi állapotában arról tanúskodik, hogy eredeti jellegéből már kivetkőzött. Talpa az úgynevezett kupájával nem egykorú, nyele is későbben került reá. Valószínűleg akkor, midőn az SB monogrammal jelzett ötvös a mű restaurálását végezte.

7. *Tizadob* (Szabolcs megye, dadai alsó járás). Részben aranyozott ezüst. Orsóidomú, tagozott talppal. Hármasszószerű baluszteres áttört apró csüngőkkel ellátott nyéllal. Hatkaréjos nagy kupáján alul három sorban trébelt hólyagok ékeskednek. Az alsó és felső hólyagsor ezüst, a középső sor hólyagai aranyozottak. A kupa felső részében cápásan poncolt lándzsalevél idomú karéjok.

Kupáján elől vésett felirat:

DOBI
ECLESIAE
1705

Magassága 25,6, talpátmérője 9,2, szája 9,4 cm. Talpán belül egybefont AP betűk vannak bevésve.

Feltehetően debreceeni munka az 1705. évből.

Az augsburgi típusból alakuló, magyar földön fejlődő és változó úrasztalpotharak egyik jellemző példánya.

Amennyiben tényleg Debrecenben készült, úgy mesterét a XVII. század közepe óta Debrecenben ötvösködő *Pesti* család András nevű tagjában sejtethjük

8. *Komádi* (Hajdú-Bihar megye, biharkeresztesi járás). Aranyozott ezüst. Kör-talpán hat trébelt hólyagos dísszel. Gömbidomú nodusát hármasszerű öv ékíti. Hatkaréjos kelyhe hólyagos. Pereménél vésett feliratban:

* SIKE MIHÁLY URAM BIROSÁGÁBAN KISZVÉLT
EZ POHÁR AZ KOMÁDI EC(c)LESIA számára 1713

Esztenőb(en).

Magassága 20, talpa 9, szája 8,3 centiméter. Talpán cimerpajzsba foglalt (és nem egybefont) PA betűkből álló monogrammos mesterjeggyel, amiből következőleg *ezt az ötvösművet Pesti András debreceni mester művének lehet talán tulajdonítani.*

9. *Sajóvamos* (Borsod megye, miskolci járás). Aranyozott ezüst. Köridomú, háromkaréjos tagolt talpának gyűrűs sávján kagylós és levélfonatos díszek. Boltozatos talpmezőjén poncolt alapon trébelt kagylós, levél és szalagfonatos kartusok díszlenek, az úgynevezett „jezsuita művészet” erős érvényesülésével. Körteidomú, tagozott nodusán alul recés tagozat, felül pedig kagylós és leveles díszek. Hatkaréjos kupáján alul három sor hólyag; lándzsaleveles felső részében egymással váltakozó, két mustrás — trébelt szalagos, leveles és kagylós — kartusok ékeskednek.

Tapán belül vésett felirat:

* Joh:Sz:Berzétei et Conth: Eliza Andrik Ottüler: H. C: addictae Ecclesiae S: Vámos A(nn)o 1720.

Ezek szerint Berzétei János ajándékozta ezt a serleget Eliza nevű feleségével együtt a sajevamosi gyülekezet templomának.

Valószínű, hogy a talp vésett feliratának harmadik száma 2-es és nem 5-ös, mert a díszítések stílusa a tiszta Louis XIV-et mutatják s különösen a „kupa” kartusainak ékítményei hasonlítanak May Mihály brassai ötvösnek a XVIII. század első évtizedeiben használt díszítményeivel.

Magassága 26,8, talpátmérője 13, szája 10,3 centiméter.

10. *Törökszentmiklós* (Jász-Nagykun megye, tiszai közép járás). Részben aranyozott ezüst. Körídomú talpának sávja hat hosszúkas hólyaggal díszített. Talpmezeje hat részre osztott. Baluszteres, áttört, hármastagozatú módusszal. Hólyagos lándzsás kupával.

Szájánál véste:

TÖRÖK SZ(ent): MIKLOSI ECCLESIA CSINÁLTATta
Ez POHART 1732

BIRO MAKAI ISTVÁN SERES MIHÁLY
SÜTŐ JANOS ES KOVATS GYÖRGY

Magassága 25,5, talpátmérője 9,6, szája 9,2 centiméter.

11. *Kunhegyes* (Jász-Nagykun-Szolnok megye, tiszai felső járás). Ezüst, részben aranyozott. Talpa és kupája hatkaréjos. Talpának három cikkelyében fonatos és leveles díszek. Öntöttműves balluszteres, áttört, hármassosztású nyéllal. Szájánál vésett felirat:

KÉSZÜLT E'Pohár 1732 BEN
A' KUNHEGYESI SZ(ent). EKL(ezsi)A

KÖLtségén. Most ugyan azon renováltatott Isten ditsőégére A(nn)o 1805 die 22 Januarii

Magassága 25, talpátmérője 11, kupaátmérője 10,3 centiméter.

Beütött SCS mesterjeggyel. Mestere tehát ugyanaz a *Csonka István* debreceni ötvös, aki 1745-ben a kenderesi református egyház számára is készített harangvirág-serleg idomú úrasztalpoarat.

12. *Kunmadaras* (Jász-Nagykun-Szolnok megye, tiszai felső járás). Aranyozott ezüst. Körídomú, boltozatos talpának hat részre osztott sávján trébelt nagy virágdíszek. Csonkakúp idomú talpvégződésén állólevélkoszorús tag. Gömbidomú nyelének derekán bordás heveder. Széles és nagy kelyhén alul hólyagos díszek, felső részében pedig lándzsalevél idomú cikkelyek, poncolt alapon vésett nagy virágszálakkal. Pereménél vésett felirat.

A Nagy Kunsági Madarasi N. lesség
Istenes Indulattyabul csináltatta azon Ref(ormatus)
SZ(en)t Ekklesia számára N(emes, vagy nemzetes, vagy
nagyságos). GAL MIHALY Ur V(ár)KAPitans
(á)g(á)b(a)n és N Garaguly György Ur(a)mek
idejében. A(nno) 1733 Die 22 Martii.

Magassága 25, talpátmérője 11,3, szája 10 centiméter.

M S (?) beütött mesterjeggyel.

13. *Dévaványa* (Jász-Nagykun-Szolnok megye, tiszai felső járás). Részben aranyozott ezüst. Körídomú talppereméből széles és nagy talpsáv domborodik, három hólyagos nagyobb disszel és fonatos, leveles és virágos ékítménnyel. Félgömbös talpvégződésén vésett és trébelt hólyagos levélindás és kartusos díszek. Nyele öntöttműves, díszváza idomú. Kupáján alul hólyagok, felső részében pedig vésett levelekkel ékített lándzsalevél karéjok díszlenek.

Pereménél vésett felirat:

D(éva): VANYAI:REFORMATA:ECCLESIA: AZ URNAK:
SZ VACSORAJANAK: TISZTESSEGESEBBEN: LEHETŐ:
KISZOLGALTATASARA:KESZITTETET:NEMZETES
DEKANY:GYÖRG : URAM : FEÖ BIROSAGABAN ANNO
1736

Talpperemén alul T. G. van vésve

Magassága 25,5, talpátmérője 10,2, kupaátmérete 9,3 centiméter.

Két különböző ötvösmű maradványainak, összeházasításából kialakított serlegnek hat a XVIII. század harmincas éveinek közepén is még mindig mutatkozó régi és új formaelemek és díszítő ornamentikák kavargása miatt.

14. *Bakonszeg* (Bihar megye, berettyóújfalusi járás). Részben aranyozott ezüst. Négykaréjos talpát poncolt alapon trébelt, fonatos leveles díszekkel ékített négy kartus díszíti. Körteidomú díszvázás modusa levelekkel ékített és hármassárkányfejbe végződő kartusos füllel van díszítve. Kelyhén alul hólyagok, felül pedig lándzsalevél idomú karélyok. A lándzsamezőkben poncolt alapon szőlőfürtös-leveles díszek kalászos ékítményekkel váltakoznak.

Pereménél kétsoros vésett felirat:

BAKONSZEGI. Sz(ent) ECCLESIA ÉS SEBES
FERENCZ KÖZÖNSÉGES ADAKOZÁSOKBUL ISTEN
DICSŐSIGIRE KISZÜLT EZ POHÁR T(iszteletes):
SZÖNYI : ISTVÁN UR(nak) PRÉDIKÁTORSÁGABAN :
ES Sz. A : B(íróságában) : 1737

Magassága 20,3, talpátmérője 10,5, szája 9,5 centiméter.

15. *Köröstarcsa* (Békés megye, békési járás). Részben aranyozott ezüst. Köridomú talppal. Talpsávján fonatos keltős dísz között poncolt alapon virágos díszek. A talp felső része hatoldalal csónak kúpa meg át. Gömbös nyelének övén heveder. Az 1713-as évszámmal jelzett komádi harangvirágserleg nyeléhez hasonló.

A köröstarcsai úrasztal pohár a hatkaréjos, alul hólyagokkal, felső részében pedig lándzsalevél idomú mezőkkel díszített kupája alapján sorolható a magyarországi református egyházak harangvirágserlegei sorába .

A kupa pereménél háromsoros vésett felirat jelzi, hogy

Ez Pohar KESZITTETET A : KÖ : (RÖS)
TARTSAI R(eforma)t(us) : Sz(en)t Ekklesiahoz
T(e)K(intet)ES SzIKSZAI IANOS UR(am) PREDIKATOR
SAGABAN ES N(em)z(e)t(e)s NAGY JANOS UR Feo BIRO
SAGABAN AZON Sz(En)t EKKLESIA KÖLCSE
GIVEL ANNO 1741

Magassága 20,6, talpátmérője 10,7, szája 9,2 centiméter.

A mesterjegy pajzsában egybekapcsolt két M betű hitelesen igazolja, hogy a köröstarcsai úrasztal poharat a debreceni ötvöscéhnek az a kiváló mestere, *Marjalaki Mihály készítette*, akinek remekbe készült harangvirág idomú úrasztal poharát a földesi egyház őrzi.

16. *Monostorpályi* (Bihar megye, székelyhídi járás). Részben aranyozott ezüst. Köridomú tagozott talpának sávján laposan trébelt lándzsalevelek sorakoznak egymás mellé. Orsós tagozatú talpvégződésnél két csipkés szegélyű „gallér”. Hermákkal díszített, hármassárkányfejű és hólyagokkal ékített nyelű díszváza idomú. Széles és nagy kupáján alul két sor hólyagos dísz. Lándzsalevél idomú hat nagy karéjain vésett nagy virágszálak.

Pereménél vésett körirat:

Ez POHAR KESZITETETI ISTEN DITSÖSEGERE
MonosT(o)R PALY R(eformata) Sz(en)t ECCLESIA
ALTAL JUHASZ G(Y)ÖRGY BIROSAGABAN 1741

Magassága 17, szája 8, talpátmérője 7 centiméter.

Talpa és szára 1600 körüli ötvösmű maradványa, amelyet az 1741-ben készített harangvirágidomú csészével egészítettek ki, illetőleg „házasítottak” össze.

17. *Zsadány* (Bihar megye, Cséffa, nagyszalontai járás). Ezüst; talpcikkelyeinek trébelt dísz és kelyhe aranyozott. Talpmezőin poncolt alapon fonatos és leveles díszek. A talp idoma orsós. Áttörtműves, öntött, háromtagos ballusztères nyéllal. Hatkaréjos kelyhe alul hólyagos, feljebb pedig lándzsás idomú. A lándzsa alakú mezők alján poncolt trébelt leveles és fonatos kartusok.

A kupa pereménél vésett felirat:

Az * ZSADANY * Re. FOr M(at)a * Sz(ent) *
Ek LEZia * Sza(mara) * CsI(nal)Tat(tá) *
SOMJAY GyÖRGY * PRED(ikátor)ssagaban *
ez a * pohar Anno 1741

Magassága 25, talpátmérője 11,2, szája 9,2 centiméter.

A talpperemére külön-külön beütött S B betűk tanúsága szerint az *öregebb Büttösi István debreceni ötvösmester műve*.

18. *Földes* (Hajdú megye, püspökladányi járás). Ezüst. Tagozott talpa hatkaréjos. Széles talpsávján poncolt alapon fonatos és kagylós kartusok. Háromfüles díszváza idomú nyele aranyozott réz. Hatkaréjos kupáján alul két sor hólyagos dísz, feljebb lándzsavélidomú nagy kartus. Szájánál fonatos és levéldíszes kartusok. Pereménél és kupáján elől ovális mezőben vésett felirat:

Ez Pohárt Marjalaki Mihály Ur és Kedves Hites
Társa N: Tokai Sára A(s)sz(on)y Istenes
indulatokból ajándékozták a : nFöldesi R(eforma)ta
Sz(en)t: ECCLESIA Számára 1744

Magassága 23,3, talpátmérője 11,5, szája 9 centiméter.

Készítómestere Marjalaki Mihály debreceni ötvös, aki második felesége jogán közbirtokos volt a Földes kuriális nemes községhez tartozó Szentmiklós pusztán.

19. *Kenderes*. (Jász-Nagykún-Szolnok megye, tiszai felső járás). Részben aranyozott ezüst. Hatkarélyos talpán poncolt alapon laposan trébelt fonatos és leveles díszek. Hatoldalal csónkakúp idomú talpvégződéseinek leveles tagozat. Öntöttműves, háromoldalal díszváza idomú nyelén leveles díszek között három ovális kartus. Hatosztású kupáján alul két sor hólyagos dísz, felül lándzsaidomú nagy cikkelyek. Kupáján vésett körirat:

E Pohárt csináltatta N: Hodosi Mihály Ur maga
kölcsgén a' Kenderesi Reformáta Ecclesiának 1745

Magassága 22,5, talpátmérője 12,7, kupája 9,7 centiméter.

Talpperemére a három köridomú mezőbe foglalt SCS betűs mesterjegy van beütve. Eszerint úgy ennek a kenderesi 1745-ös serlegnek, mint a kúnhegyesi református egyház 1732-ből származó harangvirágserlegének *készítő mestere Csonka István debreceni ötvös volt*.

20. *Debrecen*. Fedeles. Aranyozott és részben zománcozott ezüst. Díszvázás nyelén a Debrecen város címeréből vett és a debreceni egyház címerképét alkotó zászlós párány látható, majd „Szöke... Göntzi Susa Adta 17.4” feliratú festettzománcos dísz. (A harmadik hiányzik.)

Talpán és fedelén türkizkék nefelejtsek és kék, piros, zöld, fekete és sárga színekkel díszített festett erdélyi zománcos virágok.

Magassága 31, talpátmérője 11,3 centiméter.

21. *Debrecen.* Részben aranyozott ezüst. Hatkarélyos talpán poncolt alapú nagyobb kartusokban fonatos és indás leveles díszek váltakoznak. Öntöttműves, háromoldalas, díszváza idomú nyelén leveles díszek között három ovális kartus és három, madárfejbe végződő fül. Hatosztású magas kupoláján alul hólyagos díszek, felül nagy lándzsalevél idomú karélyok. Száján vésett körirat:

ISTEN DICSOEŒSÉGERE AZ DEBRECZENI
EKKLESIAHOZ JAKABFALVI MIKLOSNÉ, BAGOLY
ANNA A'SSZONY ATTA EZT A POHART;
RENOVALTATOTT A N(emes) TANACS PARAN-
CSOLATTYABUL CSONKA ISTVAN ALTAL
ANNO 1745

Magassága 27,2, kupaátmérője 10,2, talpátmérője 13,1 centiméter.

A debreceni kis templom urasztalpochara tehát egy régebbi ötvösműnek *Csonka István debreceni ötvös által eszközölt renoválásával nyerte mai formáját.* Ezt a formakialakítást művészibb formában megismételte a kiváló debreceni mester az ugyancsak 1745-ben készített s a kenderesi református gyülekezetnél még ma is meglévő urasztalpochar kivitelezésénél.

22. *Berettyóújfalu.* (Bihar megye.) Részben aranyozott ezüst. Köridomú, tagozott talpán hat olyan trébelt hólyagos dísz, amelyeknek nyúlványai a talpvégződéshez futnak fel. Attörnműves öntött, baluszteres nyéllel (amely ma fordítva van reá téve). Kelyhén alul hólyagos díszek, felső szélében pedig lándzsalevél idomú karélyok. Szájánál vésett felirat:

Ezen Urnak Sz(ent). Vacsorájához való Pohárt
építette, a B:(erettyó) Ujfalusi Sz(ent). Ecclesia
az 1751 dik Esztendőben Tiszteletes Sz Miklósi András
Uram Praedikátorságában. N. Halasi István Uram
Birósága alat Not(arius). K. I.

Magassága 24,3, szája 8,7, talpa 11,7 centiméter.

Az ötvösművön látható BS monogrammos mesterjegy igazolása szerint Békési Sámuel debreceni ötvös készítette. Az ötvösmester az apósa, Szentmiklósi András berettyóújfalusi prédikátor révén jutott e munka rendeléshez. Ugyanez a mester, ezen kívül, 1769-ben is készített egy harangvirágserlegidomú urasztalpocharat, ugyanennek a gyülekezetnek.

23. *Békés* (Békés megye). Részben aranyozott ezüst. Talpa hat karélyos mezőre osztott. A talpmezőkön poncolt alapon laposan trébelt szalagos — leveles és kagylós díszek, azonkívül pedig

PREDI(kátor)	FO	TOR(vény)
SZIKszai	BIRO	BIRO
GYORGY	KURTI	KOVACS
	GERGELY	IANOS

van bevésve a talpcikkelyekben.

Díszváza idomú nyele alul három leveles, palmattaszerű ékítménnyel díszített, azonkívül három füllel és csüngővel van ellátva. Hatkarélyos kupáján alul hólyagos, felül lándzsalevél idomú mezők díszlenek.

Kupáján vésett feliratban:

A BIKISI RE : SZ : EKLESIA CSINÁLTATTA
EZ POHART 1752 dik ESZTENDőben.

Magassága 26, szája 10, talpátmérője 13,8 centiméter.

24. *Békés.* A 23. szám alatt leírt harangvirágserleg párja. Ugyanazon felirattal és nevekkal.

Ezen serlegnek a talpán a sarkain levágott téglalapídomú mezőben elhelyezett SB monogrammos mesterjegy van beütve. E jegy alapján a békési két harangvirág-ídomú úrasztal pohár *mestere az ifjabb Büttösi István debreceni ötvössel* azonos.

25. *Törökszentmiklós*. (Jász-Nagykún-Szolnok megye). Részben aranyozott ezüst. Körídomú talppal. Talpsávján hat nagyobb hólyagos dísz; ezek közeiben a talpmezőre felmenő részekben hat apró. A talpon hat lándzsalevél alakú idom. Öntöttműves, áttört, baluszterídomú nyelén három csüngő. Kupáján alul hólyagos díszek, feljebb hat nagyobb lándzsalevélídomú karéj.

Szájánál kétsoros vésett felirat:

N(eme)s és N(em)z(e)t(e)s Gazdag
János Ur(nak) a Török Sz(ent) Miklósi R(e)formá(ta)
Sz(ent) Ekl(e)siához való Szeretetének tanubizonyosságául
és keg(y)es indulatjából T(iszteletes): Szondi György
Ur(nak) Préd(ikátor)sá(gá)ban Tsinaltatta e
Pohárt A(nno 1757

Magassága 26, talpátmérője 12, szápa 9x9,7 centiméter.

A talpperemén a debreceni ötvöscéh kettőskeresztes hitelesítőbélyege és *Békési Sámuel BS monogrammos mesterjegye* van beütve.

26. *Tiszaeszlar*. (Szabolcs megye). Ezüst, részben aranyozott. Tagozott, magasan domborodó hatkarélyos talppal. A talpsávon poncolt alapon fonott leveles trébelt díszek.

A talpmező alján vésett körirat:

A Tisza Eszlári Ref(ormáta): Sz(ent). Ecclesiához való Pohár. 1757.

Öntöttműves, áttört, három csüngővel ékített baluszterídomú nyéllal. Hatkarélyos kupáján alul hólyagos díszek, feljebb fonatos és leveles trébelt ékítményű lándzsalevél ídomú karéjok.

Magassága 25,2, talpátmérője 12,5, szája 9,3 centiméter.

27. *Boldva* (Borsod megye). Ezüst. Körídomú talpa tagozott és talpmezeje hat lándzsamezőre osztott. Körteídomú nyéllal. Kupája alul hat kis, azután hat nagyobb hólyaggal díszített.

Talpperemén beütött betűkből alkotott körirat:

TISZT(e)L(ete)S BOGATY JANOS VRAM TSINALTATTA
A BODVAI REFORMATA EKLESIA VRI SZ(ent)*
ASZTALARA * Sz * ÖTVÖS JANOS ALTAL
MISKOLCZON ANNO 1758 MENSE * (decem)BRI*

Magassága 26,3, talpátmérője 13,2, szája 10,7 centiméter.

Sz. Ötvös János miskolci ötvös műve 1758-ból. Gyenge és rossz munka. A református magyar harangvirágserlegek távoli hatása alatt készült. Nem tipikus harangvirág serleg tehát, de még ebbe a kategóriába tartozik.

28. *Abádszalók—Abád*. (Jász-Nagykún-Szolnok megye.) Ezüst; kupája aranyozott. Hatkarélyos talpát laposan trébelt leveles- és virágos díszek borítják. A kenderesi református egyház 1745-ben készült harangvirágserlegéhez hasonló öntöttműves és díszváza ídomú háromoldalas nyelén levéldíszek között három ovális kartus. Hatosztású nagy kupáján alul két sor hólyagos dísz, feljebb lándzsalevélídomú karéjok. Pereménél vésett kettős kör alatt vésett felirat:

A: T: ABÁDI REFOR(mata) Sz(ent):
EKLESIAJE MEG UJITATOTT 1759 dik ESZTE
nd(őben) =

Magassága 23, talpátmérője 12,5, kupaátmérője 9,7 centiméter.

29. *Túrkeve*. (Jász-Nagykún-Szolnok megye). Részben aranyozott ezüst. Hatkarélyos talpán poncolt alapon trébelt szalagos és leveles dísz. Hatoldalú csonkakúp

alakú talpvégződésén levélkoszorús tag. Diszváza idomú nyele három madárfejbe végződő füllel ékített palmettás leveles. Kupáján alul két sor hólyagos dísz, feljebb hat nagy lándzsalevél-idomú karéj. Pereménél vésett felírat:

Nagy Kun Túr KEVI Reform(ata) Szent Ekklésia tsináltatta ez Pohárt 1759 dik Esztendőben.

Magassága 28,6, szája 10,5, talpátmérője 13,2 centiméter.

Talpán a kettős körkaréjba foglalt BG monogrammos jeggyel van hitelesítve. Ezek szerint a mű mestere *Büttösi György debreceni ötvös*.

30. *Túrkeve*. A túrkevei református egyház 1759-ből származó harangvirágserlegével rokon, csak annál kisebb. Részben aranyozott ezüst. Hatkaréjos talpán poncolt alapon trébelt szalagfonatos és leveles dísz. Áttörtműves nyele baluszter idomú. Kupáján alul két sor hólyagos dísz, felső részén pedig lándzsalevél idomú hat nagy karéj. Pereménél vésett körirat:

Nagy Kun Túr KEVI Reform(ata) Szent Ekklésia tsináltatta ez Pohárt 1760 dik Esztendőben

Magassága 25,2, talpátmérője 12, szája 9,2 centiméter.

A talpára ütött BG jegy bizonyosága alapján a túrkevei reformátusok 1759 és 1760-ból eredő mindkét harangvirágkelyhét *Büttösi György debreceni ötvös készítette*.

31. *Mád*. (Zemplén megye). Aranyozott ezüst. (Aranyozása új). Körtalpas. Talpsávján hat hosszúkás hólyag díszlik. Áttörtműves, öntött, baluszteres nyéllal. Kupáján alul hólyagos díszek, feljebb pedig lándzsaleveles karéjok díszlenek.

Pereménél vésett felírat:

NÁDUDVARI JOZSEF ES TROCSÁNYI SUSÁNA ajándé-
kozták ezt a POHÁRT a MÁDI REFORMATATA SZ(ENT)
EKLESIANAK 1761

Magassága 23,7, talpátmérője 11,5, szája 8,5 centiméter.

Békési Sámuel debreceni ötvös hitelesítő bélyegével.

Nádudvari József öt év múlva, 1766-ban a nyíraczádi református egyháznak is ajándékozott egy harangvirágidomú úrasztalpocharat. Ezt is Békési Sámuel ötvös készítette.

32. *Hajdúnánás*. (Hajdú megye). Részben aranyozott ezüst. Körtalpa a szára felé hat részre osztott. Talpsávján alul és felül trébelt rokokó kagylós díszek futnak körbe. E között kétsoros vésett köriratban:

A : H(ajdu) : Nánási : R(eformáta) : Sz(ent) : Ekklesi-
ájé; mellyet más formában 1641 dikb(en) tsináltatot
vala; Balontzai János és Potzi Ilona; most
pedig ere az formára az Ekklészia maga költségén
tsináltatta 1764-b(en).

Öntöttműves, áttört, baluszteres nyéllal. Hatkaréjos kupáján hólyagok díszlenek.

Magassága 28,6, talpátmérője 13,5, szája 10 centiméter.

33. *Nyíraczád*. (Szabolcs megye). Részben aranyozott ezüst. Köridomú boltozatos talpán hat ovális hosszú hólyaggal. Ezek közeiből a talp szárbamenő része irányába hat mandulaidomú hólyag indul ki. Ezek között hasas oszlop idomú hat hólyag. Áttörtműves, öntött, baluszteridomú nyéllal. Hatkaréjos kupáján hólyagok díszlenek. Szájánál vésett felírat:

Nádudvari József ajándékozta a Pohárt az Acsádi Reformáta Sz(ent) Eklesiának 1766

Magassága 22, talpátmérője 12, szája 9,5 centiméter. Az ovális mezőbe foglalt BS betűs mesterjegye alapján a mádi reformátusok serlegét is készítő *Békési Sámuel debreceni ötvösmester műve*.

34. *Szentpéterszegi*. (Bihar megye, berettyóújfalui járás). Részben aranyozott ezüst. Köridomú, hatosztású talppal. A karéjok összeszőkkeléseinél — váltakozva —

(tehát csak három helyen) trébelt kagylós és leveles díszek. Áttörtműves, öntött, baluszteridomú nyéllal. Kupáján alul hólyagok díszlenek, feljebb lándzsalevél idomú karéjok. Szájánál vésett felirat:

A: Sz(ent) : Péterszegi Reformáta Sz(ent):
Ekklesia készítette 1766 Esztendőben

Magassága 25,4, talpátmérője 12,5, szája 9,5 centiméter.

A talpperemére ütött, sarkainál ferdén levágott téglalapidomú mezőben látható SB monogram arról ad felvilágosítást, hogy a serleg készítő mestere azzal a *Büttösi István debreceni ötvössel* azonos, aki 1752-ben a békési református egyháznak két harangvirágserleget készített.

35. *Makó* (Csanád megye). Aranyozott réz. Köridomú talppal. Talpsávja hat hosszúkas hólyagra osztott, a talpmezője pedig hat lándzsaidomú mezőre. Díszvázás nyele tojásidomú, három füffel és három csengővel. Hatkaréjos kupáján hólyagok díszlenek.

Talpsávján kétsoros vésett felirat:

A Makai Refor(máta) Ekklesiáb(an) lévő ISTEN
Ditsősségére az Híveknek adakozásokbol tsináltat-
tatot 1766 dik Esztendőben Solt XXXIII:
20 : A'JEHOVA a mi Segítsegünk és Paizsunk.

Magassága 25,5, talpátmérője 13,2x13,8, szája 9,7 centiméter.

36. *Balkány*. (Szabolcs megye). Részben aranyozott ezüst. Boltozatos körtalpa hat hólyagos és lándzsalevél idomú mezőre osztott. Áttörtműves, öntött, baluszteres nyéllal. Hatkaréjos, hólyagokkal ékített kupával.

A talp hosszú, vízszintes mezeiben felirat:

A BALKÁNYI REFORMÁTA SZ(ent): EKKLÉSIA
A MAGA KÖLTSE GÉVEL CSINÁL Tatta: 1767
dik Eszt(endő)b(en)

Magassága 25, talpátmérője 13,8, szája 9,5 centiméter.

Rokon a gebei (1782) és sárrétudvari (1772) úrasztalpoarakkal.

37. *Berettyóújfalu*. Részben aranyozott ezüst. Körtalpa hat hólyagos és lándzsalevél idomú dísszel. Öntöttműves, áttört, balluszteres nyéllal. Hatosztású kupája alul hólyagos, feljebb lándzsalevél idomú karéjjal díszített.

Szájánál véssve:

Ezen Urvacsorájához való Pohárt az Beretyo Ujfalusi
Reformata Szent Eklésia közönségesen készítette
1769 dik Esztendőb(en).

Magassága 24, talpátmérője 12, szája 9,3 centiméter.

Talpperemén BS monogrammos hitelesítőjeggyel, vagyis *Békési Sámuel debreceni ötvös mesterjegyével*. A debreceni mester apósának, Szentmiklósi András helyi prédikátor közvetítésével jutott a serleg készítésének munkájához, miután előzőleg 1751-ben ugyanezen gyülekezet számára már szállított egy harangvirágidomú úrasztalpoarat.

38. *Sárrétudvari*. (Bihar megye). Aranyozott és ezüstözött réz. Tagozott köridomú talppal. Talpsávján hat ovális hólyagos mező, talpmezejének a szárbamenő részén hat lándzsalevél idomú dísz. Áttörtműves, öntött, baluszteridomú nyéllal. Hatkaréjos kupáján alul hólyagos díszek, feljebb lándzsalevélidomú mezők.

Talpán kétsoros körirat:

Vig. István Mihály és András testvér Atyafiak
ajándékozták az Udvari Rae(formata) Ekklesianak T: Molnár
István Ur(am) Prédik(átorságában) 1772

Magassága 22, talpátmérője 12, szája 9,5 centiméter.

Ennek az úrasztalpoárnak a mesterét egyaránt lehet úgy *Békési Sámuel*, mint *Büttösi István* debreceni ötvösmester személyében keresni. Békési művének a gebei református egyház azon harangvirágserlegével való hasonlósága miatt, amely serleget a debreceni mester 1782-ben készített. *Büttösi István* művének pedig azért lehetne vélni, mert azt az aranyozott réz kenyérosztótányért, amely Vég Mihály költségén 1786-ban készült a sárrétudvari református egyház számára, a rajta lévő vésett felirat szerint *Büttösi István* debreceni ötvös készítette.

Adatok hiányában eldöntetlen még, hogy a sárrétudvari úrasztalpoár *Békési Sámuel*, avagy *Büttösi István* műhelyéből származik. Kétségtelen, hogy debreceni ötvösmű. Jelzetlenül is érdekes bizonyítója, hogy a sárrétudvari ötvösmű készítése idejében (1772) a harangvirágserleg típus immár már régen elfogadott, debreceni sajátossággá vált forma.

39. *Fülpösdaróc* (Szatmár megye). Újonnan aranyozott ezüst. Köridomú talpán két kagylós és két leveles kartus díszlik. Díszvázaidomú nyéllel. Hatkaréjos kupáján alul hólyagok, feljebb lándzsalevél idomú mezők.

Peremére véste:

A F(ülpös): DAROCZI REFORM(ata):Sz(ent):
ECCLESIA SZÁMÁRA KESZITTETTÉK T:N:ILOSVAI
LÁSZLO ÉS T:SZEREMLEI SOFIA. 1773.

Magassága 26, talpátmérője 13, kupaátmérője 10 centiméter.

40. *Gagybátor*. (Abaúj-Torna megye). Aranyozott ezüst. Köridomú talpának boltozatos mezőjét és kupájának alsó részét három sor — pikkelyes levelekkel ékesített — lándzsás hólyagok díszítik. A kupa díszítményei a kupából vannak kidomborítva; külön csésze tehát nincs. Díszváza idomú modussal.

Talpán vésett körirat:

AZ N(em)ES G(agy * BATORI R(eforma)TA Sz(ent) *
EKLESIA CSINALTATTA AN(n)O 1773

Magassága 25, talpátmérője 12,7, szája 9,2 centiméter.

Rokon a tiszanagyfalui református egyház 1782-ben készített kelyhével.

Sem a gagybátori, sem pedig a tiszanagyfalui református egyházak úrasztalpoarai nem illeszthetők a magyarországi harangvirágserlegek tipikus és jellemző darabjai sorában, hanem az ezek hatása alatt létesült művek közé sorolhatók.

41. *Tépe*. (Bihar megye, derecskei járás). Részben aranyozott ezüst. Köridomú talppal. Talpmezejét fent csúcsba végződő hat hólyagidom tölti ki, talpszára pedig hat lándzsalevél idomú mezőre osztott.

Attörtműves, öntött, baluszteridomú nyéllel. Kupáján alul hólyagok díszlenek, feljebb pedig lándzsaidomú karéjok.

Méretei:

A talp hólyagos mezőiben (váltakozva) vésett felirat:

Renov
SIC V:D Ministro
Georg Szilágyi In
dice Steph Nagy

per Johan-
Marjalaki auri-
fabrum in
Debre-1774

QVOD fuit
ab anno 1707
Ecll: REF: Tépe

Az úrasztalpotharra vésett latin felirat szerint a *tépei református egyház 1707-ből származó serlegéből Marjalaki János debreceni ötvös 1774-ben alakította mai formájára.*

42. *Hajduszovát.* (Hajdú megye). Aranyozott réz. Hatkaréjos talppal. Talpsávja is hat részre osztott. Sima körte modussal. Hatkaréjos kupáján hólyagok díszlenek.

Talpperemén vésett felirat:

UJITATA KARDOS SANDOR GOND
NOK 1861

Szájánál vésvé:

E POHARAT AJÁNDÉKOZTA A SZOVATI
R(eformata):SZ(ent): EK(klésia): SZAMARA DEBRE-
CENB(en) LAKOS N.SZABO SAMUEL
UR Es FELESEge BATSI SARA ASZ(szony): 1775

Magassága 26, talpátmérője 23,7, szája 9,3 centiméter.

43. *Mezősas.* (Bihar megye, biharkeresztesi járás), Részben aranyozott ezüst. Kör-
idomú talppal. Boltozatos talpmezején hat lapos hólyagos és hat lándzsa idomú me-
zővel. Tojásidomú díszvázás nyelén leveles ékítményekkel. Kupáján alul hólyagok-
kal, feljebb pedig hat lándzsalevél idomú karéjjal díszített.

Talpmezejében (váltakozva) vésett felirat:

EZEN	DITSOS	A
POHÁRT.A.TEL-	SÉGERE MAGA	MEZŐSAS
LYES: SZ:HÁROM	KÖZÖNSÉGES	SI. REF:SZ:EK
SÁG. ISTEN	KÖLTSÉGÉN	KLÉSIA KÉ
NEK	AZ 1776 dik	SZITTET
	ESZTEN	TE
	DÖBEN	

Magassága 27,3, talpátmérője 14, szája 11 centiméter.

Talpperemén Marjalaki János debreceni ötvös M. J. monogrammos bélyegével.
A mezősasi úrasztalpothár rokon a tépei egyház azon 1707 óta birtokolt serlegé-
vel, amelyet Marjalaki János 1774-ben "renovált" mai alakjára. Hasonló a kúnmada-
rasi református egyház 1793-ból származó, Koromzay Dániel által készített úrasztal-
potharához is.

44. *Balatonkenese.* Hatkaréjos aranyozott réz talpának hajlásaiban trébelt kagy-
lós palmetta .Öntöttműves, áttört, ballusztteres ezüst nyéllal. Ezüst kupáján alul két
sor hólyagos dísz, feljebb lándzsalevél idomú hat nagy mező. Az alsó hólyagsor ezüst,
a kupa többi része aranyozott.

Pereménél kétsoros vésett körirat:

A KENESEI Ref(ormata): Sz(ent): Ekklesia
keszittette T:Árvay Pál (Ur(nak) Pred(ikátor)
ságában Ö:Somogyi Já.Szekeli Sá:Ö:Szalai Já:
Csiker András Kovács Ist: Veg Mi: László Mi:
Csiker Ist: Csurgai Já: J:Szekeli Pe: Horvat And:
és Szabo János Ur(amék) Idejekben 1781dik Esztben

Talpperemére vésvé:

Ezen kelyhet Megtisztította Moricz János Lelkész
1887-ben.

Magassága 25,5, talpátmérője 14,5, kupaátmérője 10,5 centiméter.
Büttösi István debreceni ötvös műve 1781-ből.

45. *Balatonkenese*. Az előbbi párja.

Pereménél vésett köriratban:

E ket egyforma Poharat készíttette a KENESEI
H(elvét): C(onfession): lévő Ref(ormata): Sz(ent): Eklesia
Debreczenben BÜTTÖSI ISTVÁN ÁLTAL 1781 dik
Esztenőben.

Talpperemén:

Ezen kehelyt Megtisztította Moricz János Lelkész 1887-ben.

Mérete az előbbi művel azonos.

Büttösi István debreceni ötvösmester műve 1781-ből.

46. *Gebe*. (Szatmár megye, mátészalkai járás). Ezüst, részben aranyozott. Kör-
idomú talppal. Boltozatos talpmezőjén hat ovális hólyagos mező. Talpszárán ugyan-
csak hat levélidomú dísz. Talpvégződésén álló levélkoszorús gyűrű. Öntöttműves, át-
tört baluszteres nyéllal. Kupáján alul két sor hólyagos dísz, feljebb hat nagy lándzsa-
levél idomú karéj.

Szájánál vésett körirat:

E Pohárt a Gebei Ref(ormata) Sz(ent): Eklésia
az maga ezüstéből és aranyából készíttette Tisztes
Szerencsi István Ur(nak) Prédikátorságában: N(em)z(e)tes
Varga Ferencz Ur(nak) Curátorságában 1782-ben

Talpán belül vésvé:

Ez Pohár munkáját ajándékon Csinálta Ottvös
Békési Sámuel Debreczenb(en)

Magassága 24,5, talpátmérője 11,8, kupaátmérője 9 centiméter.

Talpán *Békési Sámuel* BS monogrammos *mesterjegye van beütve*.

Rokon a balkányi (1767) és a sárrétudvari (1772) harangvirágserleggel.

47. *Tiszanagyfalu* (Szabolcs megye, dadai felső járás). Részben aranyozott ezüst.
Körídomú talpának boltozatos mezején és kupájának alsó részén (külön csésze nél-
kül) három sor trébelt és pikkelyes levelekkel ékített lándzsás hólyagokkal.

Körteidomú sima díszvázás nyéllal. Szájánál vésett kettős körök között körirat:

A Néhai TN Mikófalusi Bekényi István Ur
Özvegye Néhai TN Nagy Tóltsvai Bónis Mária
Asszony ajándékábul, a Nagyfalusi Reformáta
Sz(ent) Eclésia számára N Mikófalusi Bekény
Sándor Ur Csináltatta Anno 1782 Die 12 Apr

Magassága 25, talpátmérője 12,5, kupája 9,5 centiméter.

Rokon a gagybátori református egyház 1773-ban készült kelyhével.

48. *Kúnhegyes*. (Jász-Nagykún-Szolnok megye, tiszai felső járás). Aranyozott réz.
Rokon a kúnhegyesi református egyház 1732-ben készült és 1805-ben javított kelyhé-
vel. A hasonlóság alapján az 1732-ben készült harangvirágídomú serleg mintájára ké-
szült műnek kell tartani. Vele egyező, csak a szára tér el, amely „leveles”.

Talphólyagjaiban felirat:

E POHART A KUNHEGYESI R(eformáta): F Sz(ent).
EKKLESIA MAGA KÖLTSEGEN KESZITTETte 1785

49. *Bojt*. (Bihar megye, biharkeresztesi járás). Aranyozott ezüst. Körídomú ta-
gozott talppal. Talpmezője trébelt és mélyített bordákkal hat lándzsaidomú csúcsos
hólyagra oszlik. Talpának felső végződésén karéjos peremű kupak. Körteidomú dísz-

vázás nyéllal. Harangidomú kupáján alul két sor hólyagos dísz, felső részében hat nagy lándzsalevél idomú mező.

Pereménél vésett körirat:

A' R(e)f(ormá)ta Bojti Sz(ent). Ecl(ési)a
SZÁMÁRA VARGA FERENTZ Ur MAGA
KÖLTSEGEN KÉSZITETTE A(nn)o 1788

Talpán belül bevésve: Ötvös Egei Josef.

Magassága 25, talpátmérője 12, kupaátmérője 9,5 centiméter.

Egei József debreceni ötvösmester műve 1788-ból.

50. *Nyirgelse.* (Szabolcs megye, ligetaljai járás). Részben aranyozott ezüst. Kör-idomú talppal. Talpmezőjén hat hólyagos dísszel. Körteidomú sima nyéllal. Kör-peremes kupája hathólyagos, lándzsás.

Szájánál vésett felirat:

EZ POHART A' GELSEI R(e)f(ormá)ta EKLESIA NAK
MAGA KÖLTSEGEVEL TSINALTATTA N(em)Z(ete)S
V(ité)zLő If(jabb) HETEI MIHÁLY ÉS HITES TÁRSA
Ns TISZA UJHELYI FRUSINA ASSZONY A(nn)o
1790

Magassága 23,2, szája 9,3, talpátmérője 11,2×12,6 centiméter. A debreceni ötvös-céh 13-as ezüst finomságot jelző számával és kettős kereszttel ellátott hitelesítő jegyével.

51. *Kúmadaras.* (Jász-Nagykún-Szolnok megye, tiszai felső járás). Ezüst, részben aranyozott. Körtalppal. Talpmezője és kehelyrésze hatcikkelyes, hólyagos. A talp minden második hólyagában vésett felirat:

A NEMES
KUN MADARA
SI Refor: Szent

EkkLA, ma
ga Költségén
Készet tetett
Ezt a Po

HÁRT, az
UR: ASZTALÁ
HOZ. A° 1793 Die
20 Sept

Sima, körteidomú modussal.

Magassága 25,2, talpátmérője 14,5, kupaátmérője 9,5 centiméter.

Koromzay Dániel debreceni ötvösmester névkezdő betűiből szerkesztett mester-jeggyel.

52. *Kúnhegyes.* (Jász-Nagykún-Szolnok megye, tiszai felső járás). Aranyozott réz. Talpa és kupája hathólyagos és hatkaréjos.

Talphólyagjain vésett felirat:

A KUNHEGYESI REFORMATÁ SZ:EKLESIA SZÁMÁRA
A MAGOK KÖLTSEGEKEN KÉSZITTETTEK NEMZ:
SZANNA MIHÁLY ÉS NEM:N:NAGY ISTVÁN
A(nn)o. 1804. D. 3 = Junii

Körteidomú sima modussal.

Magassága 30, talpa 15,2, kupaátmérője 10,3 centiméter.

53. *Hajdúböszörmény.* Részben aranyozott ezüst. Hatkaréjos talpának hólyagos mezőin búzakalászos, szőlőleveles és indás domborított díszekkel. Harangidomú hatkaréjos kupájának alsó részén nagy akantuszlevelekkel, derekán a kupa testéből trébelt kalászos, szőlőfürtös és indás övvel. A kupa belseje, pereme és öve aranyozott.

Talpperemén vésett felirat:

Keresztesy Mihály Készítette a Böszörményi Ref:sz:Eklesia részére
Magassága 20,3, talpátmérője 10,3, kupája 9,8 centiméter.

Szentpéteri ötvös bélyegével és a pesti ötvöscéh 1842-es hitelesítőjegyével.

Szentpéteri József pesti ötvösmester műve 1842-ből.

Mihalik Sándor

Az őszödi kéziratós másolatgyűjtemény

Az itt ismertetésre kerülő, XVIII. századi kéziratós másolatgyűjteményt Esze Tamás fedezte fel dunántúli kutatóútján, az őszödi református egyház könyvei között. A kéziratós kötet tartalmát tekintve, ennek egyik legértékesebb része az Üldözés tüköre című, eddig kiadatlan gályarabvers-töredék, a legterjedelmesebb mű az Abrahám és fia Izsák című színjáték. Hosszabb verses munkák még Péczeli József, Hunyadi Ferenc és Sándor Lipót halálára írt búcsúztatók, valamint József nádor megválasztását és Széchenyi István mennyegzőjét ünneplő köszöntők. A felsoroltakon kívül van még a kötetben néhány egyházi és világi énekelte vers is.

A folio alakú kötetet négy ismeretlen kéz másolta. Míg a kézirat első része inkább a XVIII. század közepének írása, a második részben lévő alkalmi költemények évszámai már a század utolsó éveire utalnak. Ugyanis, Péczeli József, kihez két búcsúztató vers szól, 1792-ben halt meg, Hunyadi Ferenc pedig 1795-ben. Sándor Lipót halála is 1795-ben volt, József Nádor megválasztása pedig 1790-ben. A kötet eleje és vége hiányzik, összeírása idején nem számozták meg a lapokat, ezért ma már azt sem tudjuk megállapítani, hogy eredetileg milyen terjedelmű lehetett. Az előkerült töredék 35 folió.

Különösen sajnáljuk, hogy a kézirat eleje hiányzik, így a kötet legbecsesebb verse, éppen az Üldözés tüköre, csak a 164. versszaktól kezdődően maradt ránk ebben a kéziratós kötetben. Ismerjük azonban ennek a töredékes versnek két teljes szövegét is, egyiket a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára,¹ másikat az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára² őrzi. A sárospataki vers szövege a legteljesebb, ennek címét és szövegét használjuk fel az itt ismertetésre kerülő csonka vers hiányzó versszakainak kiegészítésére. Eszerint a gályarabvers-töredék címe: *1662—1671. Üldözés tüköre Mellyben az Isten Anya Szent Egyházának Magyar hazánkban Leopoldus Csásár alatt tiz Ejsztendőig tartó kemény 's példa nélkül való üldözésének historiája leirattatott Debreczenben 1746. Sz. M. F. m. h.* Ezt a sárospataki példányt Gulyás József ismertette,³ szerinte a betűjelek megfejtése: „Szilágyi Márton Fecit”. Feltevését megerősíti, hogy Szilágyi 1716—1747-ig, tehát a vers írásának éveiben Debreczenben volt tanár. A gályarabvers kézírása megegyezik Szilágyinak Sárospatakon őrzött leveleivel és egy Enodátio című, Lampe után fordított munkájával. Szinnyi és Zoványi bibliográfiái nem ismerik Szilágyi nevét, csak Gulyás tanulmányából tudjuk, hogy „1687 június 14-én subscribált 's praeceptor publicus poëseos volt”, tehát, mint a költészeti osztály köztanítója, kellett értenie a verseléshez, bizonyítani nem tudjuk, de feltételezhető, hogy ő írta az Üldözés tükörét. A 302 szakaszos versben csak egyetlen helyen nyilatkozik önmagáról a szerző, az üldöztesből hazatért prédikátorokról szólván:

¹ Jelzete: Kl. a. 301. sz.

² Jelzete: Quart. Hung. 1043. IV. k. ff. 171—194.

³ *Egyháztörténeti háttérű, ismeretlen énekek.* — Theologiai Szemle 1929. 337—

„Isten jó voltából négyen meg fordultak
E' nagy betegségből fzeppen fel gyógyultak
Kik mi Országunkban fzellyel hogy koldultak
Könyveik fzemekből sokszor ki tsordultak

Magam is szemlélttem ezeknek bélyegét
Testeken maradt sebhelyek mélységét
Irtoztam hogy láttam illy nagy fzörnyűségét
Latroknak rajtok tett nagy kegyetlenfégét.” (295—296. vszk.)

Szilágyi Márton ha 1687-ben subscribált, gyermekkorában még láthatta a hazatért prédikátorok sebhelyeit. Nem tudjuk a versben említett, négy életbenmaradt rab nevét. Azt sem tudjuk, hogy ha Szilágyira ifjúkorában az üldözöttek szenvedése olyan nagy hatással volt, miért csak idős korában foglalta versbe az eseményeket. A munkát bevezető prózai szövegű „Előljáró beszéd”-ben főleg az 1419, 1424, 1662. évek szenvedéseiről olvasunk, hogy az „Isten Anya Szent egyházának állapotja elejitől fogva melly sok infég és külömb-külömb féle vißfontagtlág s várakozás alatt lett légyen... Az 1662-dik estendőkig mitsoda inségek, s keserves állapotok között lett légyen orfágunkban az Isten Ekkleliája, ama könyvetskében, mellynek Titulusa: Romlott fal felépítése, le irta, ama b. e. Pápai Páriz Ferentz. Én pedig irtam tsak az 1662. estendöktől fogva, de kiváltképen az 1671. estendőtől Leopoldus Csábár Magyar Országában való uralkodása alatt 10. estendőkig tartó Isten Anya-Szent-egyházának keserves, hallatlan üldözésének rövid fummáját irom le.”

Az Üldözés tüköre tehát az egyháztörténeti események elmondásával folytatja Pápai Páriz Ferenc „Rudus redivivum”⁴ című, magyarra Romlott kőfal felépítése címmel fordított munkáját. Bár a gályarabvers címlapja azt jelzi, hogy az 1662—1671-es évek szenvedéseit foglalja össze, az író mégis az 1676-ig történt eseményekkel végzi munkáját.

A vers négy soros, négyesrimű versszakokra különül, egy-egy sor tizenkét szótag. Két részre oszlik a munka, az I. rész 222, a II. rész 80 versszak. Gulyás József idézett munkájában összefoglalta már a vers tartalmát. Az üldözés éveinek történetét ismerjük más művekből is, így Kocsi Csergő Bálint⁵ és Otrokocsi Foris Ferenc⁶ nyomtatásában már megjelent munkáiból. Az *Üldözés tükörében* a történeti hűséggel elmondott adatok eleven, élményszerű hangjából az író végtelen szánalma és szeretete sugárzik. Lássunk belőle néhány részvételtjes, lírai szépségű szakaszt:

„Nyelvem úgy amint volt ki nem befélheti
E' kegyetlenséget nem is szemlélheti
Irtózik a fivem nem is efmélheti
Magát, amidön ezt sírva emlegeti.

Bizony hogyha az Úr nem lett volna vélek,
Nem maradt volna meg egyben is a lélek.
Ezeknek tavaßok, nyárok, öbök, telek
Keferű firalom, tsufoltatas jelek.

Ugyan is nemdenem volt e' itt fájdalom?
Hol tíz estendőkig semmi nyugodalom
Nem volt; hanem jaj fzó, keferves siralom
Volt addig, míg öket nem fedte sírhalom.” (27—30. vszk.)

⁴ Thury Etel: *Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése.* — Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1906. 129—181. l. Latinul, *Rudus Redivivum* címmel Szebenben 1684-ben, Zürichben 1723-ban jelent meg. Magyarra is a szerző fordította. A szöveg magyar nyelvű, egykorú másolatát az OSZK őrzi, jelzete: Fol. Hung. 942. ff. 33—48. Feljegyzése a kézirat címlap alján: „Leíratva Tóth Ferentz... 1806... Sz. Lórintzi Lutheranus Superintendens Nagy Iltván Urnál levő Másolatból melly az Originálnak lenni mondatik.”

⁵ *Kösziklán épült ház ostroma.*

⁶ *Furor Bestiae.*

A hosszú vers csak két magyar prédikátor nevét őrizte meg, mindkettő komáromi. Idézzük a róluk szóló sorokat, mert tanulmányok és életrajzi lexikonok nem ismerik egyiköket sem:

„Lehet e' dolognak világos példája
Báki János Krisztus hűséges bolgája
Ki Rév Komáromi híveknek dajkája
Vala, kit égete meg gyúlt rakás fája.
Surius Lórintznek ki Predikátora
Volt hajdan ez helynek, özvegyének tora
Eles szabja által itt érte az óra,
Mellyben hideg teftét temette föld pora.” (45—46. vszk.)

Úgy érzi az író, hogy azt a sok keserűséget ami szívéen fekszik nem tudja elég megrázóan, a valóságnak megfelelően papírra vetni:

„De kevefet írtam fok fzenvedésekről
Idegen Országban Izámkivettésekről
Egy helyből más helyben vetettésekről
Lántzaikról 's kemény üldöztetésekéről.
O! Szent Izraelnek őriző Pásztora
Jőjjön el valaha immár az az óra
Mellyen híveidnek gyáfos fojtos bora
Fordullyon változzék kívánatos jóra.
A Magyar Nemzetet Iften oltalmazza
Drága Szent Szárnyain, amíg él, hordozza,
Ő kegyes dolgaikat maga fel oldozza,
Kívánom, s illy jajra többör hogy ne hozza.” (300—302. vszk.)

A gályarabverset tartalmazó sárospataki, kis, nyolcadrét alakú füzet utolsó lapján a possessorok autográf feljegyzése is olvasható: „Misit perill. D. Samuel Kazzai de Zorecze Debreczino Samueli Székely de Doba 1764.” Tehát a vers előbb Kazzai Sámuel gyógyszerész, régész, műgyűjtő tulajdona volt, aki 1764-ben juttatta el Dobai Székely Sámuelnek, a kor egyik legnagyobb műgyűjtőjének, valószínűleg tőle került a kollégium könyvtárába. Az Országos Széchényi Könyvtárban a gályarabvers másolata kis quart alakú füzetke, Tóth Ferenc kézigyűjteményének negyedik kötetében. A címlapon a rövidített címen kívül csak a másolás éve olvasható: 1752.

A két teljes szövegű kéziratos vers és az őszödi töredék között szövegkülönbségeket találunk. Feltételezhetjük ezért, hogy az Üldözés tüköre kéziratban, másolgatásokkal terjedt. Különösen érdekes a vers most előkerült csonka szövegváltozata, mert eddig ismeretlen fejezettel végződik. Ezt a részt is az egész verset másoló ismeretlen kéz írta, elválaszthatatlanul az Üldözés tüköréhez tartozik, egyháztörténeti adatokat tartalmaz:

„Meg jegyzésre méltó e' fzenyedett Predicatorokrul.

Hogy midőn ezek a nagy tirannufi kegyetlenfég áltol a kegyes és fzanokozo Belgak áltol kifzabadittattak volna fzegények azon keferűféges rabfágoknak gyáfzos és fzennyes öltözetiben legelfőben is a kegyes Belgáknak Fő varofában menetenek azok áltol lett ki fzabaditáfoknak meg kölzönéfére Holott is midőn a Belgiumi fejedelem látja fzegényeknek firalmas ábrázatjokat és rabfágoknakgyáfzos és fzennyes öltözetét halgattya a Xtusért valo üldözéfben vett gyászos életeknek rendel le ütelfe és a Belgiumi egy fajokból az említett Fejedelem magát meg nem tartoztathatta el fakadott firva és mindjárt nyakokba borolván mint a Krisztusnak kedves barátit és fzenyedő tanuit megtsokolgatta ezen Prédikátorokat e meg lévén őket a templomban bé vittek és a nagy templombéli gyülekezet láttára a templom közepin ezeket a gyáfzos rabfágu öltözetben lévő Prédikátorokat azon firalmas formában rendel le ütelfe és a Belgiumi egy Prédikátor fel álván a Prédikáló fzékbek ezenek fok kinoztatáfokrol az egész nép előtt fzomoru Prédikátziót mondott mellyen az egész nép firáfira indult mivel azon ártatlan fzenvedőket a templomban fzomoruan fzemlélték. Azon fzomoru Predi-

kátzionak pedig ez volt textusa Sz. János Menynyei Jelenéfekrül irt Könyvének 7. Réfzének 14 verfe. Ezek azok akik jöttek a nagy nyomorufágbul és meg mofaták meg fehéritették ruháikat a bárány vérében. Vege.” Kérdés, hogy ez a szövegrész eredetileg hozzá tartozott-e a vershez. A sárospataki kézirat és az Országos Széchényi könyvtár másolata a versszöveggel befejeződik. A csonka kézirat másolója talán valamelyik prédikátortól hallott elbeszélés alapján jegyezte fel a történetet.

A kéziratot kötet legterjedelmesebb művét a nagyenyedi kollégium tanára, Pápai Páriz Ferenc írta. Ünnepi színjáték ez, mely Teleki Sándor és Bethlen Júlia esküvőjére készült 1703-ban, tárgya a bibliai Izsák házasságának története. Szabó Károly katalógusa nem ismeri ezt a munkát. Dézsi irodalmi lexikona szerint 1703-ban, Pintér irodalomtörténete szerint 1704-ben jelent meg, ez utóbbi kiadás Marosvásárhelyen, Teleki Sándor költségén. Dézsi említ egy eddig ismeretlen, 1794-es kiadást is. A színjáték két ismert kiadása 1781. és 1831. években jelent meg. A darab címe a kéziratotól hiányzik, közöljük az 1781-ben megjelent kiadásról: „Ábrahám Pátriárka fija Isák és Béthuel Leánya Rebeka Házafság Alkalmatofsfágával lett Beszélgetés.”⁷

A két kiadás szövege egyezik, csak a zárósorok, a „Chorus” szövege más. Az 1781. kiadásban a Chorus a bibliai szent történet tanulságát vonja le, az 1831. kiadás a Bethlen és Teleki család ünneplése. A bibliai Izsák története népszerű volt a protestáns és katolikus iskolai színpadokon egyaránt. Takács összeállítására szerint 1604–1752-ig kilencszer adták elő jezsuiták iskoláiban.⁷

Az előkerült ószödi másolatgyűjteményből a gályarabvers és az ünnepi színdarab szövegén kívül még csak az egyházi vonatkozású verseket ismertetjük részletesebben. Péczeli József (1750–1792) ref. prédikátor halálára Kovács József (1780–1809) és Ferdős Dávid (1787–1806) búcsúztató versei maradtak fent a kéziratotól. Nyomatásban egyik vers sem jelent meg, talán ezért érdemes most közzé tennünk, hogy lássuk, a kortársak megbecsüléséből Péczeli egyháztörténeti munkásságának jelentőségét.

Ama nagy Erdemű Hazafinak T. T. Péczeli József Ur halálának meg tisztelése

Péczeli József itt nyugszik a porba

Oh mely sok jajt s Virtust mondék ki egy sorba

Egy erős oszlopa a dífze a vallásnak

Egy belő s leg első baráttya pallasnak

A koz társoságnak egy nagy hafznu tagja

A fzent rendnek első nagyságú csillagja

A hazának egy leg gazdagobb reménnye

A tudományoknak sok sugáru fénnye

A virtus örökös baráttya és társo

A bűnnek bírása s győzedelmes márso (!)

Egy leg hivebb barát egy embert szerető

A nyajos s mindennel magát kedveltető

A köz nép öröme a Fő rend szerelme

A sok árvák attya özvegyek védelme

Egy ékes pennájú és nyelvű orator

Egy hiv kegyes tudós ferény predikátor

E köznek mely fzülte egy nagy ékessége

A népnek mely közt élt Fő gyönyörüsége

Imé illy nagy fzámmal gyültek e gyáfz boltba

Illy sokan holtak meg ebbe az egy boltba

Ez egy fzemélyben itt ennyi fzemély fekszik

Illy sok névvel mellyik márvány kő dicsefkfzik

Fojg hát fzőke vize fojj le a dunának

Zugjad minden fele jajját a hazának

⁷ Takács József: *A jezsuita iskoladráma*. Bp. 1937.

Hérdesd hogy senkinek nem kedvez a halál
 Por vagy s porrá léfzel elő tsak azzal áll
 S a Virtus sem borít senkit olly pántzélba
 Hogy a haláll nyila ne vehetné tzélba
 Az ész hir nagy érdem mind csak gyenge pais
 Külömben Pétzeli József élne mais
 Elne s ez orfzagnak lett vóna nefztora
 S tífztelné a jövő fzázad könyv zapora
 Ennyi virtusinak mik lettek már béri
 Fájllalják most ötet nem tsak hiv testvéri
 E jo atya finak halálán kesereg
 Nem csak egy nagy fzámu jo atyafi sereg
 Nem tsak árván maradt kétt kised magzattyá
 Atyám édes atyám zokogva jajgattya
 Nem tsak hiv özvegye járván külső gyáfzban
 Jelenti melly nagy bu van ott ben a házban
 Tudniillik fzivébe mellynek könyv forrása
 Buzog s mint az özvegy niobének mássa
 Minden vigafztaláft fzivéből ki zárván
 Lefzfz férje sirjánál holtig firo márván
 Nem tsak a sok özvegy és árva sirattya
 Annak gyámola nints ennek édes attya
 Nem tsak a jó embert becsülő komárom
 Kiáltja fájlolva melly nagy az én károm
 Pufztává változik már leg fzebb fzigetem
 Mert lantyával együtt ariont temetem
 Hanem az általa ki adott sok könyvek
 Tselekfzik hogy érte tsorognak sok könyvek
 Minden féle rendek sóhajtyák hazámba
 S az ött tífztelő jajt nem vehetni fzámba
 Mellyhez im sóhajtvá en is adok edgyet
 S e por fzemetskével nevelem e hegyet
 Az illy jajok ám a leg jobb oratorok
 S mellyek ezt érdemlik boldogok a porok
 A muzsák is kiket adig édesgetett
 Hogy a sejnén (!) velek dunát tseréltetett
 Lilimot hintvén sirjaro könyveznek
 Amint vezem éfzre vízfza igyekeznek
 Sőt a hir a meg holt régi gyors fzolgája
 Könyvezvén fzáz fzeme s jajgatván fzáz fzájja
 Le ment a halálnak tömlötzébe hozzá
 S rab lántzárol nemes nevét le oldozá
 Majd réz táblát vevén s vas pennát kezébe
 A halhatatlanok sorába jegyzé be
 Látá ezt az érdem a virtus goele (!)
 S pora felett ő is ofzlopot emele
 Mellynek márványőre hogy magát ki sirta
 A jó emlékezet e verseket irta
 Utazó ki hamva van itt meg tífztelve
 Ennyi könnyvel ha azt kérded idő jel e
 Tudd meg Fők jajé ki ahöz jó végett
 A munkának iro alztalán el égett
 Pétzeli József e kinek rövid élte
 A dávid nyóltzvanyát tsak félig fzemlélte
 De ha Calculusán veted az érdemnek
 Még fzázain is túl élt matuzsálemnek,

Irta a meg hőlnak egy leg fzomorubb baráttya
 Kováts József kőrösi predikátor.
 A nyoltz óras nap is el nyugfzik estvére
 Mert fut nem s hamar ér a föld végére
 Józsefem még mondanánk siess de ha haladfz
 Majd a nyár közepén rövid ófz nappalt adfz
 Nem fogadtad tüzes fzekeled úgy nyugalft (!)
 Hogy már délbe a nagy tenger kiálttya halt
 Ezzel el nyugodtál — — Ah nyugodj tsendesen
 A ki téged nem fzán Magyar ne lehessen.

* * *

Ama halhatatlanságra méltó, T. T. Pétzeli József Úrnak halálára Írt Versek.

Egek hát tsak ugyan fzüksége úgy lenni
 Hogy amit végeztek véghez is kell menni
 Hogy a magyar égneek, ragyogó napjánok
 Dél fzinben törtérjén fogyta világának
 Pétzeli Józsefnek — oh ki ne borzadna
 S tsak a nevére is könyve ne áradna
 Hogy mondom halált Komárom papjának
 Negyed napján légyen karátson havának
 József Leopold Henrik ő általa élnek
 Még versei tartnak a sirtól nem félnék
 Halhatatlanokká ki másokat teve
 Az halálnak maga im predája leve
 De nem holt meg hanem tsak el hunyt előlünk
 E napot egy kis köd rejtette el tőlünk
 Es valamint a nap mikor el fut után
 Világosságot hágy soká maga után
 Ugy Pétzeli József bátor most el tűnik
 De világoskodni soha meg nem fzünik
 Sirasd magyar haza e bölt apollódat
 Ki tsak azért élt hogy munkálódja jodat
 Ennek köszönheted hogy fiaid nyelve
 S öltözete nints más nemzettől el nyelve
 Ki bölt pennájával mig azt pallérozza
 Eletét s költségét érte fel áldozta
 De nem tsak nyelvünknek volt ő párt fogója
 Hanem a népnek is egy hiv tanítója
 Jung maitzonnát (!) heverj s más tudós munkái
 Lefznek jó hirének hangos trombitái
 Mellyeknek tsak akkor véfz el betsületi
 Mikor a Magyarság nyelvét fzám ki veti
 Ennek hát nem árthatfz te harapo fene
 Akár mint tsikorogj irigy fog ellene
 Te pedig a Virtustki foktad betsülni
 S az illy ritka gyöngynek tudfz fzivből örülni
 Mikor könnyves fzemmel ólvasod ezeket
 Mondjad adjon Isten sok pétzelieket
 Küldtetett M Turról úgy itéllem T. F. e — D — Ur irta.

Ismeretlen szerző írta a „Hunyadi Ferentz Debretzenyi Püfpököt Kefergő Verfek” című halotti búcsúztatót. Hunyadi Szabó Ferenc (1743—1795) ref. püspök életrajzi adatait és munkásságát közli Zoványi lexikona. Ezekon az egyháztörténeti adatokon kívül tudjuk, hogy Hunyadi neve az irodalomtörténetben sem ismeretlen, szembehelyezke-

dett ugyanis Kazinczy Ferenc nyelvújítási törekvéseivel. Erről szóló munkája „A megígért ujj magyarság szerént írott levél.”⁸ Tekintve, hogy nem ismerünk több Hunyadi halálát sirató búcsúztatót, közöljük ezt az előkerült szöveget.

„A kegyetlen Parkak ide érkeznek
Nem remenylet sirast hazanknak fzerzenek
Mennyetek el tölem, takarodgyatok inen előlem
Vig fejek: oh siralom oh egek agodalom
Pindusi Megyének el enyefze vilaga kezének
Fel vont ijja fzakad Nép difze bura fakad
Hunyodi fut tölünk mint füst elmegyen előlünk
Két haza gyöngye valal ronta kegyetlen halál
Ha tudomány vezzen föld ofzlopa bomlik egefzen
Kő fal dül, s nyomorit, ront s fenekere fzorít
Hunyadiban romlik Tudofság ofzlopa bomlik
Böv Tudomanya java, s gyöngy efzi, s nyelve sava
Oh Egek hat nintsen ki menyből ere tekintsen
Nyissa el alut fzemeit firban fzorult kezeit
Böls Mufák sirnak Zokogas közt verfeket irnak
Hazank gyöngye vala, s böv tudomanya fala
Mennyetek el mostan kiket ilett gyenge boroftyan
Hunnyadinak dija föld kebeleben fziya
Meg marad az hired gyors elme futással el ired
Csillagok ép tüzeit gyöngy, s, violak Mezeit
Draga lelek immar pihenny, el jön fzáz meg ezer nyár
Melly fent tartsa neved sirja kegyes tetemed.”

Egyházi jellegű még a kötet utolsó, befejezetlen verse. Címe, „Siralmas Halotti Versek mellyek irattattak egy tanult Reformatus Paptól az ő Papistává lett teftvér Pap Ötffének.” A vers tizedik versszaka elárulja, hogy kinek szólnak a korholó sorok:

„Nagy tudománnyal nyert betsületében
Meg holt, meg holt Benkő Sámuel nevében.”

A bibliografusok közül Benkő Sámuel nevét csak Szinnyei ismeri, szerinte ferenc-rendi szerzetes lett.

A különböző vallásos tárgyú versek közül szólnunk kell a „Készülj elő ember fujják a trombitát...” kezdetű énekről. Szerzője Losontzy Betze András ref. prédikátor. Eletrajzi adatait nem ismerjük. 1740-ben írt, kéziratban maradt, egyetlen, ismert munkájának címe: „Vitézségünk fegyvere.” Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.⁹ Másolója: „Johannes Bartok p. t. Réfor. Schola Sz. Abrahamiensis, Anno 1742”-ben fejezte be munkáját, feljegyzése után „Lofantzi Betze Andras” autog. aláírása olvasható, majd következik az ének teljes szövege, negyven versszak. Az őszödi kéziratban csak az első három versszakot másolták le. A szép, bűnbánó egyházi ének szövegét nem közöljük, mert nem tartalmaz a szerzőre vonatkozó adatokat. A vers teljes címe a tartalmát is összefoglalja: „Készülőt fuvo Trombita az az Olly Enek, Mellyel Istennek hazankban mostan Dógh és Fegyver által puštito kemeny itiletinek hallására, minden élő ember penitencia tartásra serkengettetik.” Dallamjelzésül mindkét kézirat a „Mit bizik ez a világ ő álnokfágában...” kezdetű ének első sorát adta meg.

Az őszödön talált, teljesen protestáns jellegű másolatgyűjteményben az előbb említett protestáns éneken kívül egy katolikus egyházi ének-részlet is van. Faludi Ferenc (1704—1779) jezsuita Feszülethez című, Szüzek ifjak sirjatok... kezdetű verse, negyedik szakaszának befejező két sorai:

⁸ Magyar Múzeum 1795. 41—46. l.

⁹ Jelzete: Oct. Hung. 93. ff. 54—57.

„Minden állat meg indul tsak a bünös nem buzdul
Közfiklák repednek Nap és hold fetétednek,”

Csak egyetlen ismert, világi nóta van a versek között, ennek kezdősora, „Nem nyughatom, csak bujdosom...” Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában több szövegváltozata található.

Nem egyházi jellegű búcsúztató a „Felseges Sándor Leopoldot kefergő Verfek” című, „Tsak febem ujittod fzivem banotba boritod...” kezdetű vers. Ugyancsak itt kell szólnunk egy másik költeményről, a „Nehai Nador Ifpány Sandor Leopold Kirallyi hertzeg veletlen halálát lirato ellenben Jofef kirallyi hertzeg Mostani Kirallyi helyly tartonnak örvendező Verfek” című, Nemzetem egy fényne, Magyar Orfzág difze reménye... kezdetű versről. Egy „Lakodalmi Versek” című, Kiket himen kötött örök fzüvet-ségre... kezdetű vers Széchényi István mennyegzőjét ünnepli. Mindhárom vers szerzője ismeretlen.

Végül feljegyezzük a névnapi versek kezdősorát:

Boldog az az ember...
Szerencsés jó reggelt...
Phobus gyors lovait...
Isten e világot...
Orpheus közdi...
Musák kik laktok...
A régi Atyakrul...
Indulj el musám...
Juha hogy napodra...
Muzsám miként kezdje...

Röviden összefoglaljuk az ismertetett, őszödön talált másolatgyűjtemény jelentősebb verseit. Az Üldözés tüköre, Pápai Páriz Ferenc egyháztörténeti munkájának időbeli folytatása. Nyomatásban nem jelent meg. A szindarab, Abrahám Pátriarka Fija Isák, Pápai Páriz Ferenc munkája. Hunyadi Ferenchez és Péczeli Józsefhez intézett halotti búcsúztatók a két prédikátor egyházi működésének jelentőségét a kortársak szemével világítja meg. Az ismertetett versek közül valamennyi kiadatlan, a református egyháztörténetre vonatkozó forrásértékű adatokat tartalmaz, ezért jelentős az őszödi kézirat másolatgyűjtemény.

Busa Margit.

Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből

A debreceni kollégiumi könyvtár RMK-anyagának feldolgozása közben sor került Huszti István: Az égre kézen fogva vezető kalauz... Debrecen, 1705. című művére.¹ A könyv rongyolt kötése felkeltette figyelmemet s a vele való foglalkozásnak meglepő eredménye lett — a rongyos bőrborítás alól nyomtatott szöveg kerül napvilágra. Gondos kiáztatás és szárítás után a leletről kiderült, hogy Molnár Gergely híres latin nyelvtanának egy eddig ismeretlen kiadása került elő.

Mielőtt a nyomtatványt bemutatnám, röviden ismertetni szeretném, hogy miként kerülhetett ide, a bekötési táblába ez a nyomtatvány.

Az 1500-as esztendőök elején Aldus, a híres velencei nyomdász, a könyvnyomtatás terén két forradalmi újítást vezetett be — ezek egyike az volt, hogy a nehéz tábla helyett, könyveit könnyebb keménypapír táblájú kötésbe illesztette be. Ez az újítás hamarosan elterjedt egész Európában.

Ami a híres Aldusnak nem volt probléma — nyomtatásra használt papírlapoknak egymásra való ragasztása által állítani elő a kemény bekötési táblát — a kis nyomdász számára nehézséget jelentett, mert a nyomtatáshoz való papír drága volt. Ezen a ponton jött segítségre a találékonyság: mindenféle használt (kéziratos, nyomtatott) papírt kezdenek használni erre a célra. A nehézségen így könnyen lehetett segíteni, mert a könyvkötő sokszor könyvkereskedő is volt, aki könyveket csak készpénzfizetés mellett kapott árusításra. Így tehát az el nem adott készletet vissza nem adhatván, könyvkötésre használta fel. Ez a szokás a könyvkötészetben a kemény dekli általánosan elterjedéséig uralkodott. A véletlen felfedezések² s a tervszerű kutatások³ azt mutatják, hogy ilyen bekötési táblákból sokszor meglepő dolgok kerültek elő. Mikor egyrészt megállapítjuk, hogy a régi könyvkötők sok magyar értéket semmisítettek meg, másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy sok értéket is mentettek meg, mert a táblákból előkerült nyomtatványok többnyire unikumoknak bizonyultak.

Ezek előrebocsátása után lássuk mostmár magát a nyomtatványt.

A nyelvtan írója — Molnár Gergely — a kolozsvári református kollégium tanára volt. Nevével 1554-ben találkozunk a wittenbergi egyetem anyakönyvében. Innen hazatérve, 1556-ban a kolozsvári kollégium tanára lesz — 1564-ben halt meg.⁴ A róla szóló híradások közül bennünket az érdekel, hogy Kolozsváron 1556-ban „Elementa grammaticae Latinae” címen latin nyelvtana jelent meg.⁵ A nyelvtan olyan ügyes szerkezetű és olyan érthetően íródott, hogy egyike volt a legáltalánosabban

¹ RMK. I. 1701.

² A számtalan véletlen felfedezések közül megemlítem példának Gyalui Farkas felfedezését — ő találta meg Huszár Gál által 1559-ben Ováron nyomtatott *Institutio* című művet (Magyar Könyvszemle, 1902).

³ Könyvtáblák tervszerű átnézésének gazdag eredményeiről számol be pl. Fraknói Vilmos (Magyar Könyvszemle, 1878.).

⁴ Életrajza megtalálható Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 9. k. Bp., 1903. 185—186 l. irodalmi utalásokkal, valamint Zoványi Jenő: *Theologiai lexikon*. Bp. 1940. 310. l.

⁵ RMK. II. 72.

elterjedt könyveknek. Közkeveltségére mutat az a tény, hogy 1556-tól 1830-ig volt használatban s ez idő alatt 35 különböző kiadást ért meg. A kiadások zöme a XVII—XVIII. századra esik.

Közelebbről vizsgálva az egyes kiadásokat, azt találjuk, hogy Debrecenben 1602, 1613, 1683, 1702, 1725, 1742, 1749, 1752 és 1772-ben adták ki ezt a nyelvtant. Sűrű debreceni kiadásában Maróthi Györgynek nagy érdemei vannak, aki maga is ezt használta tanítása vezérfonalául. Az eddig ismert debreceni kiadások száma szaporodik most eggyel.

Kiáztatott példányunkat Vincze György nyomtatta 1704-ben. Sajnos a címlapnak csak az alsó fele van meg — könyvészetileg azonban ez a legfontosabb az impressum miatt. A könyv 8° alakú, címlapját a megszokott debreceni vonalas díszekből összeállított keret díszíti. A cím szövege alatt, két egymással szembe fordult galamb, leveles ágat tart a csőrében, a kép alatt „pacem te posci mu... omnes” felirat olvasható. Ezután következik az impressum: Debrecini. Impressit Georgius Vincze. 1704.

A címlapon kívül előkerült még a C₂, D₂ és K levél, továbbá 2 kisebb levél-töredék.

Atnéztem a Széchényi Könyvtár anyagát, továbbá minden idevonatkozó irodalmat, utalást, de ezt a kiadást nem találtam sehol sem. A diákok elrongyolták, az idő pedig elpusztította példányait, csak ez az egy maradt meg hírmondónak könyvfedélbe bújtatva.

Könyv- és nyomdatörténeti szempontból becses kis töredék ez, mert alighanem a debreceni nyomda 1705. évi első és utolsó termékének a táblájából került elő. A kétszeri labandulás következtében a városi nyomda egy időre elhallgat, de utolsó kiadványa egyik példánya ilyen emléket örökített meg.

Ötvös János

**Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ
1686—1687**

(4. közlemény)

A sárospataki tanulónévsor forrásainak jellege és a közlés rendje tekintetében az 1686. esztendő olyan lényegees változást jelent, melynek megértése lehetetlen a történeti körülményekre és a forrásanyag természetére vonatkozó utalások nélkül.

Mint korábbi bevezetőnkben említettük,¹ az 1671-ig terjedő, Marton János,² illetve Gulyás József³-féle közlések forrása az úgynevezett marosvásárhelyi anyakönyvből vett ifj. Tsétsi János-féle másolat⁵ Szombathi János által készített másolata.⁶ Az 1672—1686. évekre vonatkozó közlések⁷ forrása maga a marosvásárhelyi anyakönyv,⁸ más forrásunk ebből az időből nem is található. Ez az újabban közölt névsor természetesen közös sárospatak—gyulafehérvári névsor, melyből egy pataki névsor kiválasztása megközelítő pontossággal sem lehetséges.

Ez a névsor a marosvásárhelyi anyakönyvben ugyanilyen módon folytatódik tovább. 1716-ig gyulafehérvár—sárospataki, 1716—1718 táján gyulafehérvár—marosvásárhely—sárospataki,⁹ azután többnyire sárospatak—marosvásárhelyi kollégium neve alatt fordulnak elő bejegyzések, utóbbi még 1757-ben is.¹⁰ Sőt a második anyakönyv tanúsága szerint a tanulónévsort illetőleg még 1799-ben is mutathatók fel kapcsolatok a két iskola, illetve két anyakönyv között.¹¹

1686-tól kezdődőleg az előbbtől bizonyos szempontból teljesen különálló, bizonyos szempontból azonban azzal kapcsolatba hozható tanulónévsor állott elő a második sárospataki anyakönyvben.¹² A második anyakönyv keletkezését eléggé indokolja az a körülmény, hogy a visszatért, s első anyakönyvét Marosvásárhelyen hagyott iskolának szüksége volt olyan könyvre, amely az előbbit pótolja, illetve annak folytatása legyen. Csupán a kialakult szóhasználat alapján nevezhetjük egyébként anyakönyvnek mindkettőt, hiszen az I. Rákóczi György-féle törvényekkel kezdődnek,

¹ *Egyháztörténet*, 1958. I. 1. füz. 75—76. l.

² Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. I. rész. Sárospatak, 1931. 157—164. l.

³ *Egyháztörténet* (1943—1947.) I. évf. 117—125. l. 233—240. l. 381—386. l. II. évf. 127—136. l. 336—344. l. III. évf. 101—105. l.

⁴ Gerincfelirata: *Matricula Ill. Coll. S. Patach. 1615—1800* — Sárospataki Tud. Gyűjt. Levéltára, Irregistrata. Rövidítve így említjük: *MV akv.*

⁵ Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 40:19 a- 29 b.

⁶ Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 41:18 a- 35 b.

⁷ *Egyháztörténet*, 1958. I. évf. 1. füz. 75—81. l. 2—3. füz. 231—236. l. 4. füz. 341—345. l.

⁸ *MV. akv.* 182—189. l. az eredeti ill. 46—58. l. annak tisztázata.

⁹ *MV. akv.* 219. l.

¹⁰ *MV. akv.* 423. l.

¹¹ Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 28:34 a.

¹² Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 28. 1—168. l., 29 cm., egészsbőr kötéssel.

a másodikban ez némileg már meg is szaporítva; átveszi továbbá a professzorok, széniorok, patrónusok névsorát, szóval mindazt, amire a további működés során szükség lehetett. Nem találjuk a könyvtár jegyzékét, mert könyvtár már úgysem volt, de benne van egy rövid kollégium-történet, mely a Patakon maradásért vívott küzdelmek között, dokumentumként Füleki Andrásról, vagy ifj. Tsétsi Jánostól származott.¹³

A második anyakönyv tanulónévsora elején kétféle névsort találunk. Az új névsornak nevezhető második rész 1686 februárjával, id. Tsétsi János rectorrá választása után kezdődik.¹⁴ Ennek 1719-ig terjedő része egy kéz munkája, láthatólag ugyanazé, amely a könyv egyéb részeit is írta. Az egész könyv minden valószínűség szerint az 1717—1719. években keletkezett¹⁵ az ifj. Tsétsi János gondoskodásából és felügyelete alatt,¹⁶ s feltehetőleg Tsáji Márton, a későbbi superintendens keze munkája.¹⁷ Az 1719 utáni tanulónévsor a szokásos anyakönyvi, illetve subscriptios feljegyzések alakját ölti, s egészen 1797-ig, illetve 1799-ig terjed,¹⁸ vagyis a pataki iskola XVIII. századi anyakönyvének mondhatjuk.

A kétféle névsor közül az első¹⁹ azokat a tanulókat tünteti fel, akiket id. Tsétsi János rectori hivatalának elfoglalásakor Patakon talált, akik tehát 1682-től kezdődőleg jöttek ki a gyulafehérvári iskolából, továbbá, akik az ő rectorátusa alatt Patakra, Göncre, Kassára, majd ismét Patakra jöttek; majd túl id. Tsétsin és az 1719. esztendőn is, folytatólagos bejegyzésekkel egészen 1799-ig. A bujdosás állomásainak rendjében csoportba foglalt nevek mindegyikének subscriptioját megtaláljuk a marosvásárhelyi anyakönyvben, sőt az 1686-ig közölt névsorban már közölve is vannak. A kijött tanulók névsorának közlésénél tehát a marosvásárhelyi anyakönyvben található subscriptio helyére, 1686-ig a közlés helyére is kell utalnunk, s a későbbi bejegyzésekhez is a marosvásárhelyi anyakönyvből kell a subscriptio adatait megkeresnünk.

Az előbbiekre tekintettel új névsornak nevezett másik névsor az itteni subscriptiokat tünteti fel, elejének tagolása a bujdosás Sárospatak—Gönc—Kassa—Sárospatak állomásait követi szintén, később a rectorprofesszorok hivatalbalépése, majd a széniorok hivataloskodása szerint tagolódik.

Míg tehát az első névsor csak annyiban tartalmaz új adatot, hogy pontosan megmondja, mikor, kik, hová jöttek ki Erdélyből, az új névsor a marosvásárhelyi anyakönyv tisztán itteni vonatkozású folytatása az 1686. esztendőből. Ez a névsor a nevek kivül csak a subscriptio pontos dátumát adja, a subscribensek pályafutására vonatkozólag ifj. Tsétsi János Registrum Historicumából nyerünk helyenként bővebb adatokat.

A második anyakönyvnek kéziratárunkban van egy 1750. május 1-én kezdett, Varannay S. Mihály kezétől származó, meglehetősen teljes és pontos másolata, mely a tanulónévsort 1750-ig viszi.²¹ Vagy ennek, vagy a második anyakönyvnek másolata két 1762 körül keletkezett füzet,²² mely együtt tartalmazza, ami az előbbieken található, a névsor azonban mindkettőben benne van, s nyilvánvalóan ugyanattól a kéztől eredt. Forrásközlésünkben ezeknek a másolatoknak megfelelő helyeire is utalunk, s az esetleges eltéréseket feltüntetjük.

¹³ *Brevis Historia Illustris Scholae S. Patakinæ*... Kt. 28:137 a—141 a.

¹⁴ Kt. 28:37 a.

¹⁵ A professzorok névsorában ugyanis már Füleki András hivatalának vége (1717. jan. 28.) fel van tüntetve, Nagymihályi Szomoló Gergelyének kezdeténél pedig a hó és nap (1719. márc. 30.) már ifj. Tsétsi János kezétől származik. Kt. 28:145 a.

¹⁶ Tsétsi ebben az időben egyedüli professzor volt, közbeszűrésait a szövegben több helyen megtaláljuk, sőt 1720-tól néhány év az ő keze írása.

¹⁷ Tsáji Márton subscribált 1713. szept. 1-én, szénior volt 1721. márciusától 1722. januárjáig. Széniori számadásának és más tőle származó iratoknak az anyakönyv írástípusával való egybevetése a feltevést igazolni látszik.

¹⁸ Az Erdélyből kijöttek 1799-ig, az itt subscribáltaké 1797-ig.

¹⁹ Kt. 28:27 a—31 a.

²⁰ Kt. 28:37 a—48 b. ill. 113. b.

²¹ Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 111. 1—112. l. 34,5 cm.

²² Kt. 29. és Kt. 30.

Nagy kérdés a második anyakönyvnek Tsétsi Registrumával²³ való összefüggése. Ha igaz az, amire Szombathi a Registrum általa készített másolatának címlapján utal,²⁴ hogy Tsétsi azt professzori hivatala elejétől, tehát 1713-tól kezdve kezdte írni, akkor a második anyakönyv 1719-ig terjedő, nyilvánvalóan másolatos névsora a Tsétsi féle névsor másolata lehet. Annyi bizonyos, hogy Tsétsi gondoskodásából, telügyelete alatt állott elő, javításait benne feltaláljuk, akkor egyedül volt Patakon professzor. Könnyen feltehető, hogy mindkét névsor alapját egy korábbi, erősen fogalmazvány jellegű, használhatatlanná vált, azóta mindenesetre nyomtalanul elveszett névsor képezi. Ám az elsőbbség kérdése nem is lényeges. A második anyakönyvről nyilvánvaló, hogy a kollégiumi közösség hivatalos könyvének készült kezdetől fogva, Tsétsi Registruma pedig végig magánjellegű kézirat maradt. Nem is az előbbi pótlására szánta, nem tanulónévsort akart adni, hiszen az alapján véve a mozgalmas és zavaros idők áttekintésére szánt történeti munka, melyben természetesen nem mellőzheti a tanuló ifjúság népmozgalmi adatainak rögzítését. A tanulónévsor szempontjából fő érdeme, amiben egyetlen más forrás sem versenyezhet vele, a névsor egyes csoportjait összekötő szöveg bő és világos volta, s az itthoni subscribensek nevei után tett, pályafutásukra vonatkozó kiegészítő jegyzetek, melyeket névsorunkba teljes terjedelemben felvesszünk.

A Szombathi professzornak Tsétsi Registrumáról 1794-ben készített teljes és pontos másolata,²⁵ mely bizonyosan a Tsétsi szövegének már akkor is nehezen olvasható volta miatt vált szükségessé, az egybevetés révén nagy mértékben megkönnyíti Tsétsi szövegének használatát, s mindenképpen megérdemli, hogy az új névsor összeállításánál külön forrásként utaljunk rá.

Az utalásoknál a következő rövidítéseket használjuk. Az első, vagy marosvásárhelyi anyakönyv: MV. akv, a második anyakönyv: Kt. 28., ennek 1750. évi másolata: Kt. 111., az 1762 körüli egyik másolat: Kt. 29., a másik másolat: Kt. 30., Tsétsi Registruma: Kt. 40., a Registrum Szombathi féle másolata: Kt. 41. Ezeknek a forrásoknak a lapszámára is utalunk az egyes neveknél. Az Erdélyből kijött és az itt subscribált tanulók névsorát, nem forrás szerint folyamatosan külön-külön, hanem korszakonként párhuzamosan közöljük.

NOMINA DOMINORUM STUDIOSORUM

quos Clarissimus ac Eruditissimus Dominus Johannes Tsétsi cum Anno 1686. die 11 February auspicaretur Recturam Illustris scholae s. Patakinæ ex schola Patakino Albensi postliminio reduces Patakini invenit et qui postea singulis annis redierunt.²⁶

Paulus Sallai

Senior Scholae Albae Juliae et tandem Scholae Sáros Patakinæ restitutæ primus Senior

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 c.²⁷

Subscribált: 1678. máj. 26. MV. akv. 185. ill. 51. l.

Egyháztörténet, 1958. I. 2—3. 235. l.

²³ *Registrum Historicum Johannis Tsétsi, Joh. Fil. Scholae Helv. Conf. addict. Sáros-Patakiensis, quondam professoris.* — Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 40. 1—83. l. 32 cm. rongált egész bőr kötéssel.

²⁴ Kt. 41:1 a.

²⁵ Sárospataki Tud. Gyűjt. Nagykönyvtára, Kt. 41. 1—110. l. 42,5 cm. bőr gerincel és sarkokkal.

²⁶ Kt. 28:27 a.

²⁷ Csak Tsétsi *Registruma* és Szombathi másolata közli.

Stephanus Parasznyai

Senior prius Albae Juliae postea Sáros Patakinae Scholae tandem Rector Ujheliensis Anno 1686. ibidem civis factus obiit Anno 1723 Sub hoc introducitur Johannes Tsétsi ad Professoratum Scholae Sáros Patakinae Anno 1686

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr.: 1678. aug. 22. MV. akv. 185. ill. 51. l.

Egyháztört. 1958. I. 2—3. 235. l.

Samuel Tsehi

Senior Anno 1686.

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Samuel: Kt. 111. 24. a: Csehi. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr.: 1677. márc. 12. MV. akv. 185. ill. 50. l.

Egyháztört. 1958. I. 2—3. 234. l.

Georgius Ketyi

Senior Anno 1686 Rector Rima Szombatiensis. Pastor factus

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a: Kétyi. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a: Kétyi. Kt. 29:41 a: Kétyi. Kt. 30:42. a: Kétyi.

Subscr.: 1680. febr. 3. MV. akv. 186. ill. 52. l.

Egyháztört. 1958. I. 4. 341. l.

Stephanus Szigeti

Pastor factus in Tractu Zempleniensi in Vis etcetera. Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr.: 1680. aug. 14. MV. akv. 186., ill. 53. l.

Egyházt. 1958. I. 4. 343. l.

Johannes B. Tállyai

Rector Madiensis. Tandem Secularis in Patria.

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr. 1680. júl. 5. MV. akv. 186., ill. 53. l.

Egyháztört. 1958. I. 4. 343. l.

Johannes Rátkövi

Senior Anno 1687 Rector Tallyensis. inde ad Academiás. Redux fit Pastor Szantoviensis et Megyaszoviensis obiit Anno 1720

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a: Joannes Rátkövi. Kt. 29:41 a: Rátkövi. Kt. 30:42 a:

Rátkövi. Subscr. 1680. aug. 14. MV. akv. 186., ill. 53. l.

Egyháztört. 1958. I. 4. 343. l.

Stephanus P. Oroszi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr.: 1681. jún. 2. MV. akv. 186., ill. 53. l.

Egyháztört. 1958. I. 4. 344. l.

David P. Oroszi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.

Subscr.: 1681. jún. 2. MV. akv. 186., ill. 53. l.

Egyháztört. 1958. I. 4. 344. l.

Georgius Buzital

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a.
Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1681. nov. 14. MV. akv. 186., ill. 54. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 344. l.

Michaël Gyalódi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a: Gyalódi. Kt.
111:24 a: Gyalódi. Kt. 29:41 a: Gyalódi. Kt. 30:42 a:
Gyalódi.
Subscr.: 1682. máj. 22. MV. akv. 187., ill. 54. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 345. l.

Samuel R. Szombati

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a.
Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1681. nov. 13. MV. akv. 186., ill. 54. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 344. l.

Nicolaus Szántai

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 a. Kt. 111:24 a.
Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1682. júl. 16. MV. akv. 187., ill. 54. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 345. l.

Martinus Rozgonyi

Senior Anno 1687. Tempore turbationis secundae Scho-
lae Sáros Patakinæ factus Rector Tartzaliensis tandem
Notarius ibidem.
Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 a.
Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1682. dec. 14. MV. akv. 187., ill. 54. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 345. l.

Paulus Vályi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 a.
Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1681. máj. 31. MV. akv. 186., ill. 53. l.
Egyháztört. 1958. I. 4. 344. l.

Johannes Gal Veszprémi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 b: Gál
Veszprémi. Kt. 29:41 a: Gal Veszprémi. Kt. 30:42 a:
Gal Veszprémi.
Subscr.: 1683. máj. 14. MV. akv. 187., ill. 55. l.

Georgius Vályi

Rector Toronyensis tandem Secularis ibidem .
Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b: Váli. Kt. 111:24
b. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a: Váli.
Subscr.: 1684. ápr. 24. MV. akv. 187., ill. 55. l.

Stephanus Károlyi

Rector Tartzaliensis. Pastor factus.
Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 b:
Károli. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a.
Subscr.: 1683. ápr. 21. MV. akv. 187., ill. 55. l.

²⁸ A hónap hiányzik, csak a sorrendből következtethető.

Stephanus Szent András

Praebitor tempore turbationis secundae Scholae Sáros Patakinae factus Rector Bényensis et Civis loci ejusdem.

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 b. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a: Sz. András. Subscr. 1684. máj.²⁸ 8. MV. akv. 187. l.

Georgius Ujvárosi

Kt. 40:31 b. Kt. 41:38 a. Kt. 28:27 b. Kt. 111:24 b. Kt. 29:41 a. Kt. 30:42 a: Ujvárosi.

Anno 1687 die 24 Aprilis Schola Sáros Patakina in possessionem Jesuitarum iterum devoluta est... Rector et Studiosi in Scholam Göntziensem... transeunt...²⁹

NOMINA DOMINORUM STUDIOSORUM

qui Legibus Illustris Scholae Sáros Patakinae, praeter eos qui ex Albensi redierunt quotannis subscripserunt Patakini ab Anno 1686. sub Rectoratu Clarissimi Domini Johannis Tseétsi Senioris.³⁰

Johannes R. Krizbat

Anno 1686. 15. Februarii.

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a: R. Krizzbai. Kt. 111:34 a: Joannes R. Krizzbai. Kt. 29:36 a. Kt. 30:47 a: R. Krizzbai.

Franciscus Kadas Pataki

Anno 1686. 5. Martii Rector Ujhelyiensis. Salutavit Academias redux fit. Pastor Kereszturiensis ubi obiit Anno 1702.

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a: K. S. Pataki. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a: K. S. Pataki.

Johannes B. Szoboszlai

Anno 1686 5 Martii.

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a

Stephanus Varadi Pataki

Anno 1686 6 Martii Post exilium Rector puerorum Patakiensium postea Secularis factus et vice Judex nobilium Comitatus Zempleniensis. Obiit in Keresztur Anno 1724.

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a: S. Pataki (Tsétsi megjegyzése: alias Váradi). Kt. 111:34 a: Steph. S. Pataki, alias Váradi. Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: S Pataki

Stephanus Kajdi Miskoltzi

Anno 1686 7 Martii Secularis factus. Sub Francisco Rakoczi Anno 1703 et sequentibus Chiliarcha praecipuus jam Vice Comes ordinarius Comitatus Beregiensis.

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Johannes D. Körösi

Anno 1686 7 Martii Pastor factus. Postea Academias salutavit. Redux factus Pastor Szepiensis demum Cassoviensis ubi obiit in peste Anno 1710 Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

²⁹ Kt. 40:31 b.

³⁰ Kt. 28:37 a.

Stephanus N. Bathori

Anno 1686 19 Martii Rector Berzeteiensis tandem Pastor factus
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 a. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: N. Bátori.

Andreas Losontzi

Anno 1686 25 Martii.
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Nicolaus Szilvás Ujfalusi

Anno 1686 19 Aprilis Pastor factus est Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a: Szilvas Ujfalusi. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: Szilvas Ujfalusi.

Stephanus Petri

Anno 1686 19 Aprilis Pastor factus est antea Rector Megyasoviensis 1693
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a: (ifj. Tsétsi beszúrása a szöveg közé) Stephanus Petri Anno 1686 19 Aprilis. Kt. 111:34. a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Michaël H. Szántai

Anno 1686 25 Aprilis Pastor factus est Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Stephanus Demsedi

Anno 1686 7 Maji
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Stephanus G. Mikolai

Anno 1686 29 Maji Pastor factus est Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Andreas Ember Debretzeni

Anno 1686 30 Novembris Venit Albam Juliam inde egressus Göntzinum fuit Senior tandem Rector Miskoltziensis. Pastor Tornallyaiensis ubi obiit Anno 1703
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a, Kt. 111:34 a, Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: E. Debretzeni.

Johannes Ersek Ujvári

Anno 1687 3 Februarii Pastor factus Nagy Mihalyiensis ubi obiit in peste Anno 1710.
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a, Kt. 111:34 a: E. Ujvári. Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: E. Ujvári

Michaël Szendrei

Anno 1687 7 Martii Pastor factus obiit in Fony Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a. Kt. 111:34 a: Michael. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a: Michael.

Samuel Budai

Anno 1687 7 Martii
Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a: Samuël. Kt. 111:34 a. Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Andreas Pataki de Kövesd

Anno 1687 20 Martii Ivit Albam Juliam in Transylvania tandem Pastor factus variis locis demum rediit in Hungariam Anno 1728 factus Pastor in Hotyka 1739 in Vágás

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a, Kt. 111:34 a, Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: (csak) Pataki.

Paulus Kaposi

Anno 1687 20 Martii

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 b. Kt. 111:34 a, Kt. 29:46 a. Kt. 30:47 a.

Johannes P. Vásárhelyi

Anno 1687 15 Aprilis

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 b. Kt. 111:34 b: Joannes. Kt. 29:46 a: Vasarhelyi. Kt. 30:47 a.

Georgius Szent Peteri

Anno 1687 Aprilis Rector Szendrőviensis tandem Pastor factus

Kt. 40:36 a. Kt. 41:43 b. Kt. 28:37 a, Kt. 111:34 b: Sz. Peteri. Kt. 29:46 a, Kt. 30:47 a: Sz. Péteri.

Hi maximam partem transierunt Albam Juliam³¹ ad veterem Matrem Patakinam Scholam ibi exulantem, aliqui autem Göntzini manserunt...³²

Román János

³¹ Lásd a *MV. akv.* 189—190. l. ill. 59. l. Utóbbi helyen így: NB. Hi subsequentes aliquot Studiosi Patachino intraverunt post secundam turbationem Scholae. Stephanus Báthori Anno 1687. Die 11 Julij Ductus ad Paedagogium Generosi Domini Francisci Tholdi. Stephanus Petri Anno 1687. Die 11 Julij Anno 1689 missus Gönczinum. Michaél Szántai Anno 1687. Die 11 Julij Rudimentorum et Etymologistarum Praeceptor ivit Gönczinum. Andreas Debreczeni Anno 1687. Die 11 Julij Profectus in Hungariam illinc Gönczinum. Samuel Budai Anno 1687. Die 11 Julij Praeceptor Etymologistarum Laudabilis 1689. 14 May Ductus ad Rectoriam Zabolcsinum. Andreas Pataki de Kövesd (utóbbi valószínűleg ifj. Tsétsi János beszúrása) Anno 1687. Die ut Antecedens Anno 1689. 14 (a hónap hiányzik) fit Praeceptor Etymologistarum. Georgius Sz. Peteri Anno 1687. 11 Julij Decoctor bonorum suorum a Postico valedixit et vagabundus discessit furtim non deponendo Praebitoriae. Paulus Kaposi Anno 1687 12 Augusti Praeceptor filij Generosi Domini Nicolai Kún. Usque sunt Nomina Studiosorum Patachino intransium post secundam Exturbationem.

³² Kt. 40:36 a.

Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből
a bécsi hadilevéltárból.

(3. közlemény)

285. 1673. máj. 22. *A haditanács Montecuccolihoz: szerezzen tájékozódást, hogy ki törte át Veszprémben a lutheránus templom és iskola sarkát, úgy, hogy éjjeli időben ki s be lehet járni. Orvoslásról kell gondoskodni.*

Solle information einziehen, wehr dass orth in der Lutherischen Kirchen oder Schuell zu Vesprin durchbrochen, dass mann nächtlicher weill auss und ein gehen könne und remedierung vornehmen.³⁷⁹

Reg. Prot. 1673. f. 209, n° 85.

286. 1673. jún. 7. *A haditanács Cobb tábornoknak. Az eperjesi, bártfai, kissebeni és késmárki fegyveres házak és puskaporos malmok a haditanács rendelkezése alatt maradnak s a polgárság kezén csak a védelemhez kisebb beütéssel szemben szükséges fegyverzet hagyandó. A kapuk, kulcsok és sáncok őrzésének jogát meg kell vonni. A helyőrség megerősítésének vagy csökkentésének joga a haditanács rendelkezése alatt és a védmű az eddigi állapotban hagyandó. A prédikátoroknak az egri püspök által kért eltávolítása a gubernium elé tartozik.*

Andwortt auf den 20, 24 und 26. Maii... bleiben die burgerlichen Zeügh-euüßer und Pulver mühlen zu Eperjes, Bartfa, Zeben und Kässmarckt zu der Hof Kriegs Raths disposition und solle der Burgerschaft nur so viel armaturen in handen gelassen werden, alss Sie zum schutz bey gählingen einfahl vonneten haben, hingegen Ihnen dass Jus custodiae portarum clavium et vallorum hinweck zu nehmen, auch die Versterckh- und Minderung der Guarnison bey des Kriegs Raths Verordnung und dass defensions werckh in statu quo verbleiben zu lassen... Die Sach wegen des Bischoffs zu Erla (!) begehrtten abschaffung der Praedicanten auss den Posten gehöre zu denen Governo zu Pressburg.³⁸⁰

Reg. Prot. 1673. f. 236—237, n° 43.

287. 1673. jún. 7. *Osztrosith Mátyás a haditanácshoz az illavai és bellusi templomok elfoglalása és a prédikátor belépésének megtiltása ügyében. A kérvényt visszaadják, hogy azt a guberniumnak kell beadni.*

Ostrositz in causa occupierung der 2 Kirchen zu Illova und Bellus auch Verwährung des Zuetrits des Praedicanten alda. B. Domino supplicanti restituendum, qui hanc instantiam inclyto regio Gubernio Psoniensi de more proponere, ibidem desideratam desuper resolutionem urgere noverit.³⁸¹

Exp. Prot. 1673. f. 460.

³⁷⁹ L. 156, 157, 319. sz. a.

³⁸⁰ L. 278, 279, 284, 291. sz. a.

³⁸¹ L. 288. sz. a. Osztrosith Mátyás Illava és Bellus (Trencsén m.) földesura volt. A templomokat itt 1673. márciusában foglalták el. Fabó András i. m. (Eml.) III. 112, 115. l.

288. 1673. jún. — Strassoldo ezredes a haditanácsnak válaszol az illavai és bellusi templomok elvétele és az illavai prédikátor illavai várba való belépésének megtiltása miatt Osztrosith Mátyás által emelt panaszra.

V. Strassoldo Obristens Verantwortung über dess Matthiae Ostroschiz Clagen, wegen zweyer seiner occupirten Kirchen zu Illova undt Bellus, wie auch wegen Verwehrung des Zutritts dem Praedicanten in dass Schloss Illova.³⁸²

Exp. Prot. 1673. f. 481, n° 175.

289. 1673. jún. 18. Szelepcsényi György esztergomi érsek a haditanácsnak a korponai nem-katolikusoknak az ottani katonasággal szemben elkövetett erőszakosságairól.

Gran Ertz bischoff 18. Junii 1673. wegen der uncatholischen zu Karpfen verüebenden insolentien wider die aldorth ligende Soldatesca.³⁸³

Exp. Prot. 1673. f. 587, n° 219.

290. 1673. jún. 18, júl. 20. Szelepcsényi György esztergomi érsek panaszkodik a haditanácsnak, hogy a korponaiak a katolikusoknak — mind a németeknek, mind a horvátoknak (ti. katonáknak) — sok sanyarúságot okoznak, gr. Balassa Bálint korponai főkapitány előadása szerint. Strassoldo tábornok tetszésére bízzák, hogy Korponát más helyekről elvonandó néhány csapattal erősebben szállja meg.

Der Erzbischoff Szelepczeny beclagt sich wider die Carphner umb das sie denen Catholischen, so woll Teütschen, alss Croaten grosse Trangsalen anthuen, so der Graff Valentin Balassa remonstrim würdet. B. der Röm. Kays. Mt. etc. Hn. Grafen Strassoldo etc. zu communiciren und würdet demselben anheimb gestellt, wan in andern Posten einige Mannschafft zu entrathen, mit solcher in- vermelte Statt Kärpfen mehrers zu besezen.³⁸⁴

Exp. Prot. 1673. f. 541—542.

291. 1673. jún. 28, 29. Cobb tábornok a haditanácsnak az eperjesi torony lerombolásáról, Bartfa és Késmárk lefegyverzéséről és az eperjesi fegyverek Kassára szállításáról.

Coob Veldtmarschalk Leüt. Caschau vom 28. undt 29. Junii 1673... nach der ablössung zu Eperies die Thurn zu demoliern, Bartfa disarmirung, Stuckh und Zeugsachen wegnehmen, Eperies Stuckh nacher Caschau, Käsmarkh disarmirung³⁸⁵...

Exp. Prot. 1673. f. 580, n° 162.

292. 1673. jún. — Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke és Stahremberg ezredes a haditanácsnak a szenici lutheránus parasztok által a katonasággal szemben elkövetett erőszakosságokról s egy pár ezrednek büntetésből oda vezényléséről.

³⁸² L. 287, 298. sz. a.

³⁸³ L. 297. sz. a. Montecuccoli feljegyzései az ügyről a haditanácsban. Kriegsarchiv, Wien, Feldacten Ung. 1673. Fasc. 7. n° 4. Miközben Szelepcsényi érsek a korponai protestánsokra panaszkodik a katolikusok, elsősorban nyilván az odavezényelt német és horvát katonaság ellenében elkövetett erőszakosságok miatt, azalatt az udvari kamara előtt a Collalto-ezred horvátjainak a bányavárosokban elkövetett kihágásait panaszolják. A városok kérelmére el is rendelték a horvátok elvezénylését. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 167. jún. 2. (2 pallium), 25, 29. 1676. jan. 15-én a korponai nemesség amiatt emelt panaszt a haditanácsnál a városi előjáróság és a polgárság ellen, hogy őket elnyomják és katonai szállásadással terhelik. Exp. prot. 1676. f. 56, n° 84.

³⁸⁴ L. 289. sz. a.

³⁸⁵ L. 286, 295. sz. a.

Kollonitsch bischoff zur Neüstadt undt Obrister Graf von Stahrnberg relationirn wegen der Lutherischen Pauren zu Seniz an denen Soldaten undt anderen verüebte insolentien undt dass solche zu bestraffen ein paar Regimenter dahin in die Quartier zu legen.³⁸⁶

Exp. Prot. 1673. f. 479, n° 153.

293. 1673. júl. 1. A haditanács értesíti Stahremberg ezredest, hogy a Lebniz-i és a kiszucái völgyekben mintegy 3000 felkelő paraszt gyülekezik. A rábizottakban óvatosan járjon el. Mellékelve a Strassoldo-hoz segítségnyújtás végett kiadott parancs.

Wird errindert, dass in den Lebnizer³⁸⁷ und Kisuczer Thällen bey 3 M. Rebelle Paurn sich versambeln, umb mit der Ihme angetragenen impresa behutsamb zu gehen. Includitur was an Strassoldo wegen assistenzleistung expediert worden.³⁸⁸

Reg. Prot. 1673. f. 266, n° 2.

294. 1673. júl. 4. A haditanács előterjeszti a császárnak Souches tábornok jelentését arról, hogy két, Kanizsáról Légradba átfutott törököt a Pázmány-kollegiumban katolikus hitben kellene nevelni.

Includitur des Grafens de Souches anbringen wegen zweyer auss Canisa nacher Leogradt herüber geloffenen Türken umb solliche in dass Pazmanische Collegium zunehmen und in Catholisch glauben zu unterweisen.³⁸⁹

Reg. Prot. 1673. f. 276, n° 60.

295. 1673. júl. 22, 23. Cobb tábornok jelentése a haditanácsnak. A felkelőkhöz küldött kegyelmi pátenseknek nem sok eredménye van. A felkelők inkább megadnák magukat a császárnak, minthogy a törökökhöz álljanak, Pap is ezen a véleményen van. Az a biztatás, amit az erdélyiek a felkelőknek nyújtanak, azért van, mert legnagyobb részük attól fél, hogy Lengyelországba kell menniök s ezt nem akarják vállalni. Jelentést tesz arról, hogy miként áll az eperjesi bíró és elöljáróság dolga. Eperjes bizonyos fegyver és lőszer meghagyását kéri, miként Bártfa is.

Veldtmarschall Leüt. Graf Coob schreib auss Eperies vom 22. und 26. Julii... dass sein an die Rebellen geeschikhtes Perdons Patent wenig operirt³⁹⁰... die

³⁸⁶ L. 227, 293. sz. a. Láttuk, hogy a templomok elvétele miatt a turalukai zavargással kapcsolatban Szenicen már 1672-ben is zavargásra került sor, a katonaság elvonulása után megtámadták a katolikusokat. 1672 decemberében e vidéken Miaván értesülünk vérontásról. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1672. dec. 12. n° 3. 1673. júniusában Szenicre elkövetkezett a megtorlás. Kollonich kérelmére újból katonák jöttek Szenicre. Stahremberg és Collalto katonái sokakat megöltek s a helység rommá lett. Stromp László i. m. 704—706. l. Ekkor pusztították el Turalukát is. A vidéken, mint látni fogjuk, 1674. őszén újabb zendülésekben törtek itt ki. L. 365. sz. a. Mind e zendüléseket 1674-ben a pozsonyi rendkívüli bíróság előtt a protestáns papoknak vádként írták terhükre. Rácz Károly i. m. I. 49, 55. II. 157—158. I. 1673. szept. óta Szenicen jezsuita misszió működött. Maurer Joseph i. m. 81, Kronos Franz i. m. 61. I. Hamarosan Turalukán csak három protestáns volt. Szalay László i. m. 175. l.

³⁸⁷ Talán: Lednice.

³⁸⁸ L. 292, 296. sz. a. A szenici zavargás és megtorlás idejében a vidék más pontjain is megmozdultak a lutheránus parasztek. Strassoldonak egyidejűleg hasonló parancsot küldtek. Reg. Prot. 1673. f. 266, n° 3.

³⁸⁹ Az uralkodó döntéséről nincs adatunk.

³⁹⁰ L. 233, 277. sz. a. Vö. Angyal Dávid i. m. 98. l. A bujdosók megnyerésére irányuló törekvésekkel függhet össze a magyar kamarának a szepesi kamarához 1673. jún. 15-én küldött felszólítása, hogy a prédikátorokkal kevésbé szigorúan bánjanak, mégis úgy, hogy a katolikus részre elfoglalt egyházakra és templomokra a javak visszaadásával sérelem ne essék. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 28.

rebellen wolten sich Ihr. Kays. Mt. gnadt und Friden lieber unterwerffen, als denen Türkhen adhaeriren, der Pap seye auch dieser mainung... Coob vermeint, dass dise Vertröstung, so die Sibenbürger den Rebellen geben, darumben seye, weillen der meiste theil von Ihnen auss beysorg, dass Sie in Pohln gehen müsten, kein annehmen wollen³⁹¹... wegen der Stukh undt Zeugsrequisiten zu Eperies undt demolirung der Thurm, auch wie der Richter undt Magistrat aldar bestehe³⁹²... Statt Eperies bittet Ihnen etwas an Stukhen und munitiön zu lassen, wie auch die Statt Bartfa³⁹³...

Exp. Prot. 1673. f. 632—633.

296. 1673. júl. 27. *Collalto ezredes jelenti, hogy Turalukán 28 felkelő parasztot elfogott, a többieket, akik nem tudtak menekülni, levágta; a szenici parasztzendülésről hírt kér magatartása végett.*

Obriser Collalto 27. Julii 1673, berichtet, dass er zu Turaluka 28 Rebellische Pauren gefangen genohmen undt die übrigen, so sich nicht salvirt, nidergemacht, in causa der Pauren Rebellen zu Senis verlangt nachricht seines Verhaltens.³⁹⁴

Exp. Prot. 1673. f. 646. n° 125.

297. 1673. júl. — *Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György a haditanácstól, miként az előző évben, a korponai és lévai helyőrségből katonai asszisztenciát kér a tized biztonságosabb beszédésére.*

Gran Erz Bischoff verlangt gleich, wie vorm Jahr auss der Guarnison Karpfen undt Lewentz die militärische assistenz wegen sicherer einbringung seines Zehents.³⁹⁵

Exp. Prot. 1673. f. 593, n° 279.

298. 1673. júl. — *Ostrosith Mátyás rendelkezést kér emlékiratára az illavai és bellusi templomok elvétele miatt. Kéri Herant György horvát zászlótartót bajtársaival együtt megbüntetni az ugyanott elkövetett erőszakosságok miatt.*

Ostroschitz Mathias pro Verordnung auf sein memorial wegen der zu Illova undt Bellus abgenohmenen Kirchen. Item den Croaten Corneth Georg Herant sambt seinen Cammeraden wegen der zu Illova undt Bellus verübten insolentien zu bestraffen.³⁹⁶

Exp. Prot. 1673. f. 570, n° 88.

299. 1673. júl. 27. *A haditanács Strassoldo tábornokot, továbbá Malto-t, Ballassa Bálintot és Csáky Pált utasítja, hogy az esztergomi érsek embereinek adjanak katonai segítséget Korponán s Hont és Nógrád megyékben a tized beszédésére.*

Sollen dess Erzbischoffens zu Gran Leuthen zu einbringung der Zehentten bey der Statt Karpfen undt beeden Gespanschaftten Hont und Novigrad mit Thren Völckhern assistiern.³⁹⁷

Exp. Prot. 1673. f. 321, n° 237—238.

³⁹¹ Vlg. Pap Izraelről van szó. L. 191. sz. a.

³⁹² L. 291. sz. a. Eperjes kérte, hogy „ob miserum suum statum” az új „extraneus” katolikus szenátorok helyébe birtokos eperjesi katolikus (!) polgárok rendeltesse. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 84. 143, (1673. aug. 23, szept. 1).

³⁹³ L. 291, 302. sz. a.

³⁹⁴ L. 227, 292, 293. sz. a. Az udvari kamara 1673. jún. 20-án vizsgálatot rendelt el a szenici parasztszok ellen. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673. jún. 20.

³⁹⁵ L. 290, 299. sz. a.

³⁹⁶ 288. sz. a.

³⁹⁷ L. 297. sz. a. 1674-ben Torna megyéből értesülünk a tized megtagadásáról. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 50. Majd általában uo. Fasc. 47, n° 61. Szelepcsényi érsek pedig a katolikus papoktól elvett tized visszaadását kérte. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1674. aug. 3.

300. 1673. júl. — A körmöcbányai katolikus egyházközség a haditanácstól kéri, hogy a katolikus halottakat a vártemplomba a szokásos ceremóniával és papi áldással eltemethessék.

Crembnitz Catholische gemein pro die Catholische Leichten in die Schlosskirchen dasselbsten mit denen gewöhnlichen Ceremonien undt der Geistlichen lezten Segen zu begraben.³¹⁸

Exp. Prot. 1673. f. 585, n° 195.

301. 1673. aug. 2. Cobb tábornok a haditanácsnak: Szegedy Ferenc egri püspök néhány lovas és gyalogos katonáját küldi Kassára, hogy ott az executio biztosabban legyen elintézhető.

Coob Graff auss Caschau vom 2 Aug... Erlaw Bischoff lasse von seinen Leuthen einige zu Ross undt Fuess nacher Caschau khommen, umb aldar die execution desto sicherer zu verrichten...³¹⁹

Exp. Prot. 1673. f. 636, n° 45.

302. 1673. aug. 9. A titkos tanács a haditanácsnak Cobb tábornok jelentésére a fegyvernek és lőszernek Eperjesről és Bártfáról való elszállításáról, a tornyok lerombolásáról, a polgárság lefegyverzéséről, Késmárkon is és a kassai „rossz” elöljáróságról.

Geheime und Deputirte⁴⁰⁰ vom 9. Aug. 1673. Coobs schreiben auss Eperies undt Caschau vom 22, 26, undt 29. Julii... wegen abführung der Stukh undt munitio auss Eperies undt Bartfa, demolirung der Thurn undt disarmirung der burgerschafft, auch Käsmarkh⁴⁰¹... wegen schlechten Magistrats zu Caschau.⁴⁰²

Exp. Prot. 1673. f. 652, n° 177.

303. 1673. aug. 16. A császár a haditanácsnak a fegyvernek és lőszernek Eperjesről és Bártfáról való elszállítása, a polgárság lefegyverzése — Késmárkon is — s az eperjesi tanács ügyében.

³¹⁸ A körmöcbányai protestánsoktól a nagy templomot 1673. okt. 6-án vették el. A másik templomnak is ez lett a sorsa. Hornyánszky Victor *i. m.* 102, Fabó András *i. m.* (Eml.) III. 234—235. l. A kamarán már 1672-ben szó volt az elvételről. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. febr. 10. A körmöcbányai „szláv” prédikátort, Lucius Lajost 1672. júliusában a kereszt összetörése miatt megidéztek. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. júl. 28. Lucius még 1672-ben eltávolították, Németországba költözött. Hornyánszky Victor *i. m.* 103, Rác Károly *i. m.* II. 121. l.

³¹⁹ Kassán egyelőre a helyi templom- és prédikátor-problémák lezajlottak. Talán a „rossz” magisztrátus problémája miatt (l. 302. sz. a.) van szükség az erősítésre.

⁴⁰⁰ A titkos tanács ülésére nem-titkos tanácsosok is kaptak meghívást. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*, Bp. 1946. 53. l. Lipót császár ekkor hónapokon keresztül távol volt Béctől. Ilyen esetben a haditanács — mint más udvari hatóságok is — két részre szakadt: az egyik, a „jelenlevő” (anwesende) az uralkodót követte, a másik, a „hátrahagyott” (hinterlassene) Bécsben maradt. Egyiktől is, másiktól is mentek ki rendelkezések, átiratok, sőt egymással is írásban érintkeztek. A következőkben, amennyiben módunkban van, esetenként megjelöljük, hogy a jelenlevő vagy hátrahagyott hatóságról van-e szó. A titkos tanácsnak ez irata Bécsben kelt s valószínűleg az uralkodó mellett jelenlevő haditanácsnak szólt. Az aug. 9-i átiratra ugyanis a csehországi Eger-ből a király mellett jelenlevő haditanács válaszolt Bécsbe a titkos tanácsnak (Wien Geheimbe und Deputierte Rätthe). L. 304. sz. a. Úgy látszik, hogy az uralkodó távolléte idején Bécsben a titkos tanács különösebb szerephez jutott.

⁴⁰¹ L. 295, 303. sz. a.

⁴⁰² L. 295, 301. sz. a. Már folyamatban volt a városok tanácsainak egészben vagy részben katolikus személyekből való állítása. Itt valószínűleg arról van szó, hogy a kassai tanács e szempontnak nem felelt meg.

Kaysser auss Pelssen den 16. Aug. 1673. antworten auf den 9. diss... wegen der abführung der Stukh undt munition auss Eperies undt Bartfa, auch dismondierung der burgeschafft alldar, wie auch zu Käsmarkh... wie der Statt Rath zu Eperies bestet⁴⁰³...

Exp. Prot. 1673. f. 646—647, n° 128.

304. 1673. aug. 16. *A haditanács a titkos tanácsnak Bécsbe válaszol: Cobb tábornoknak a korábbi rendelkezés mellett kell maradni a fegyvernek és lőszernek Eperjes és Bártfa városokról való elszállítása, a polgárság lefegyverzése ügyében. Jó móddal keresnie kell Késmárk lefegyverzését is. A rosszul összeállított eperjesi városi tanács ügye a guberniumnak küldetik.*

Antwortt auf den 9-ten diss... mit abführung der Stuckh und munition auss Eperies und Bartfa, auch disarmierung der Burgerschafft bleibe es bey voriger resolution, der Cob solle auch suchen Kässmarckh mit manier zu diserrieren... Wegen schlecht bestelten Statt Raths zu Eperies werde die Sach an das Gubernio in Hungarn dirigiert⁴⁰⁴...

Reg. Prot. 1673. f. 339, n° 23.

305. 1673. aug. 25. *A gubernium átvételi elismervénye a császár leiratáról az 5 Caraffa- és 5 Wopping-féle század felett való rendelkezés, a Spankau—Volkra-féle eperjesi bizottság s az ottani előljárárság jobb állapotba való helyezése felől.*

König. Gubernio Pressburg den 25. Aug. recepisse Kays. rescript von 16 eiusdem, dass es die 5 Caraffische undt 5 Woppingische Compagnien nach notturft providirn undt der Spankhaw undt Volkhra die Commission zu Eperies verrichten khönten. nemblichen den Magistrat daselbsten in einen bessern standt zu bringen.⁴⁰⁵

Exp. Prot. 1673. f. 686, n° 105.

306. 1673. szept. 19. *A haditanács Collalto ezredesnek megküldi Billis Bertalan kapitány választát az általa eladott két lutheránus harang ügyében, hogy a fogságból bocsáttassék el.*

Includitur dessen Rittmaisters Barth. Billis Verandtworttung wegen zweyer durch Ihme verkaufften Lutherischen Kirchenglocken, umb denselben des arrest zu entlassen.⁴⁰⁶

Reg. Prot. 1673. f. 562, n° 56.

307. 1673. okt. 8. *A haditanács válasza Esterházy Pál bányavidéki főkapitánynak amiatt előadott mentegetőzésére, hogy a bányavárosi végvidéken nem tudja a székhelyét tartani. A nem-katolikus huszárok és hajduk, elbocsátása alkalmasint nem hajtható végre, de arra legyen gondja, hogy merőben katolikus tiszteket vegyen fel.*

Andwortt auf den 25. Septembris über seine entschuldigung, warumben er auf den Pergstetterischen Gränizen nicht residieren könne... Die abschaffung

⁴⁰³ L. 302. 304. sz. a. A császár Pilsenből a Bécsben hátrahagyott haditanácsnak ír. A magyar kamara a szepesi kamarához Bártfán a protestáns lelkész és társai tartásának megtiltása, Bártfán és Kiszzebenben katolikus tanács állítása és innen az akatolikus prédikátorok, rectorok és társaik elmozdítása ügyében. Orsz. Ltár, Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 30, Fasc. 47, n° 45. E városok tisztújítására még Uo. 1673. Fasc. 45, n° 18, 1676. Fasc. 51, n° 21, 24, Ben. Res. 1680. dec. 19.

⁴⁰⁴ A császár mellett Egerben jelenlevő haditanácstól. Hasonló értelemben Cobb tábornoknak is rendelkezés. Reg. Prot. 1673. f. 340—341, n° 24.

⁴⁰⁵ L. 304, 328. sz. a.

⁴⁰⁶ A Bécsben hátrahagyott haditanácstól. További adataink nincsenek.

der uncatholischen Husarn und Heyduckhen werde sich nicht practiciern lassen, solle aber gedacht sein lauther catholische officier aufzunehmen...⁴⁰⁷

Reg. Prot. 1673. 395, n° 21.

308. 1673. okt. 24. *A haditanács Collalto ezredesnek. Előfordul, hogy a bányavárosokban a vallási ügyekbe avatkozik. Jelentse, hogy ki parancsolta neki.*

Antworth auf sein schreiben vom 12-ten dises... Komme vor, dass er sich in denen Pergstetten in Religions Sachen einmische, wer Ihme solches zu thun befohlen, auch zu berichten⁴⁰⁸...

Reg. Prot. 1673. f. 586—587, n° 77.

309. 1673. okt. 24. *Az udvari kamara a haditanáccsal közli a bányavárosok besztercebányai kamarája császári főhivatalnokainak jelentését a prédikátoroknak a Herregrund-i rézbányaművekből való eltávolításáról s az ottani templomok és iskolák katolikusok részére való elfoglalásáról.*

Hoff Cammer vom 24. Octobris 1673. communicirt die Relation von denen Kays. Oberbeamten der Cammer Neüsohl in denen Hung. Pergstetten die abschaffung der Praedicanten von dem Kupfer bergwerkh im Herrn Grundt undt occupirung selbiger Kirchen undt Schuelen pro catholicis betr.⁴⁰⁹

Exp. Prot. 1673. f. 684, n° 77.

310. 1673. nov. 3. *A haditanács az udvari kamarának császári rezolúciót küld a kassai erődítés-építkezés ügyében. A lutheránusoknak a rézbányaművekből Collalto ezredes által történt eltávolításáról a haditanács nem tudott és az ezredes által megbosszult kihágások miatt a szükségesek Ritt ezredesnek kiadattak.*

Intimatur die dem Deputirten geheimben Rath untern 13-ten pass. eingelangte resolutio caesarea, das zu dem fortifications Bau Caschau, auch dem medicum und medicamenten alda die mittl zu verabfolgen das nöthige zu verordnen seye. Wegen unternommener austreibung der Lutheraner auss der Kupfer Bergwerkh durch den Obrist Collalto wäre dem Hof Krigs Rath nichts be-

⁴⁰⁷ A császár mellett jelenlevő haditanácstól Egerből. Vö. 335. sz. a. (katolikus talpasok felvétele). Általában pedig Takáts Sándor *i. m.* Századok 1904.

⁴⁰⁸ L. 268. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól. A bányavárosok kérték az udvari kamarától protestáns vallásuk védelmét. Az udvari kamara közölte a haditanáccsal, a király azt akarja, hogy a bányavárosok lutheránus prédikátorainak a pozsonyi rendkívüli bíróság által döntött elűzése egy ideig még maradjon függőben. Hofk. Hoffin. Hung. 1673. okt. 14 (2 pallium). A templomok elvétele és a prédikátorok elűzése, valamint a tanácsok katolikusá tétele ekkor már mégis folyt. E vallási ügyekre a bányavárosokban Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1670. febr. 17, szept. 12, 1671. jan. 16, 1672. márc. 6, szept. 3, 1673. máj. 16, máj. 31, jún. 9, júl. 4, okt. 1, 6, 1675. jan. 5, 30, febr. 12, márc. 30, 1676. júl. 17, okt. 22, 1678. júl. 25, okt. 25; uo. Ung. Münz- und Bergwesen 1673. jan. 12, febr. 28, szept. 12, 1674. máj. 30, júl. 31, dec. 3, 1675. okt. 9, 1676. máj. 26, júl. 24, okt. 17, 1678. jún. 17; Staatsarchiv Wien, Hung. Fasc. 289, Konv. D, f. 99—102, Fasc. 325, Konv. A, f. 96—98, Konv. B. f. 83—84; Orsz. Ltár., Ben. Res. 1670. jan. 22, dec. 23, 1671. jan. 10, 16, dec. 21, 1673. jan. 21, ápr. 16, aug. 19, 1674. febr. 22, dec. 15, 1675. júl. 16, nov. 19, 22, dec. 18, 1676. nov. 7, dec. 21, 1677. dec. 22, 1680. dec. 19, Cam. Exp. 1671. jan. 20, n° 13, febr. 18. n° 1, 1675. jan. 22. n° 6.

⁴⁰⁹ L. 310. sz. a. Herregrund, Vallis dominorum, Panszká Dolina, Úrvölgy, Zólyom m. Evangélikus papját a pozsonyi rendkívüli bíróság elé idézték, templomát Collalto ezredes 1673. okt. 13-án foglalta el. Fabó András *i. m.* (Eml.) III. 296., Kronos Franz *i. m.* 68. l. A besztercebányai bányafőigazgató 1673. októberében a helybeli prédikátorok is a pozsonyi rendkívüli bíróság elé történt idézéséről, a környékbeli prédikátoroknak Collalto ezredes által elűzéséről tett jelentést az udvari kamarának. A kamara megkérdezte a haditanácsot, hogy a besztercebányai templom és iskola elfoglalása és a prédikátorok elűzése a király vagy a haditanács rendelkezésére történt-e. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. okt. 12 (2 pallium), okt. 24, nov. 6.

wust, und der von Ihm geantheten Excessen halber dass Behörige an commandanten Obrist Ritt expediert worden...⁴¹⁰

Reg. Prot. 1673. f. 597—598, n° 9.

311. 1673. nov. 9. Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke a haditanácsnál panaszt emel a kanizsai és báni véghelyek katolikus lelkészeinek nem-fizetése miatt. A császári rezolúció szerint Feichtinger Hilarius főfizető mester adjon alaposabb jelentést a katolikus lelkészek és prédikátorok fizetésének állásáról, mert Kollonich szerint a katolikus lelkészek eddig fizetést kaptak a katonák sorában s megkülönböztetés lenne, ha a prédikátorok megkapták a fizetést, de a katolikus lelkészek nem.

Kollonitsch Graf Hung. Cammer Praesident wegen der mit bezahlten Geistlichen auf den Cannisichen Granitzen beschwer wider den Muster Meisterischen bericht. B. der Röm. Kays. Mt. H. Krigsrath undt Obristen Mustermeistern Herrn Hilario Feichtinger umb mehr gründtlichern bericht, was es mit invermelter bezahlung der Geistlichen undt Praedicanten auf denen Cannisich undt Bannalischen Granitzen für eine beschaffenheit habe, bevorab weilen der Herr bischoff undt Hung. Cammer Praesident Herr Graf von Kollonitsch invermeltermassen beweisen will, das Sie neben den Soldaten vor disem sein bezahlt worden undt währe die differenz khommen, dass die Praedicanten den vermelden nach, nicht aber die Catholischen Pfarer solten bezahlt worden sein.⁴¹¹

Exp. Prot. 1673. f. 844.

312. 1673. nov. 13. A haditanács Pálffy Tamás kancellárnak megküldi Sopron város panaszát a tervbevett executio miatt, efelől a kancellár, a magyar kamara elnöke, Kollonich püspök és a haditanács között konferenciát kellene tartani. Kéri, hogy nevezzen meg erre napot.

Includitur der Statt Oedenburg Clag wider die vorhabende Execution wider Sie, worüber zwischen Ihme, dem Hungarischen Camer Praesidenten und Hof Kriegs Rath eine Conferenz gehalten werden solle, umb benennung hiezue den Tag.⁴¹²

Reg. Prot. 1673. f. 428. n° 9.

313. 1673. nov. — Veszprém és Pápa evangélikus katonái kérik prédikátoruk és szolgáljuk védelem alá vételét és maguknak a háborgatókkal szemben való megvédését.

Vesprin und Pappa Evangelische Gränitzer pro Ihren Prediger undt diener in Protection zu nehmen, auch sie wider die turbatores zu manuteniren.⁴¹³

Ex. Prot. 1673. f. 791, n° 28.

⁴¹⁰ L. 309. sz. a. A Bécsben hátrahagyott haditanácstól a hátrahagyott udvari kamarának.

⁴¹¹ L. 315. sz. a.

⁴¹² L. 190, 323. sz. a.

⁴¹³ L. 314. sz. a. Diener vlg.: tanító. Veszprém és Pápa mint erős protestáns őrseget tartó végvárok eddig meg tudták tartani templomaikat és prédikátoraikat. L. 141, 157. Kollonich püspöknek a király részére tett keltezetlen, de körülbelül ez időből származó jelentése szerint a püspök királyi parancs értelmében Pápara ment a templom elfoglalására és a prédikátor elűzésére, egyházi és világi jó emberek azonban intették, hogy a prédikátort és a templomot erősen őrzik és nagy csődület nélkül nem lehetne végbevinni szándékát, ezért nem kezdte meg a dolgot. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 328, Konv. F, f. 5, Maurer Joseph i. m. 70. l. A kamara 1674. okt. 9-én azt jelentette Kollonichnak mint a kamara elnökének, hogy a veszprémi prépost s egy győri jezsuita megjelentek ott, hogy a veszprémi prédikátorok lefoglaít szőlőin szüreteljenek, mert attól kell tartani, hogy feleségeik, akik

314. 1673. nov. 15. A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a pápai és veszprémi helyőrségek kérelmét, melyben védlevelet kérnek prédikátoraik részére a püspökséggel szemben.

Includuntur der Uncathalischen Hungarischen Guarnisonen zu Papa und Vesprin anbringen, worinen sie protectionales für Ihre Praediger wider dass Bistumb zu verlangen.⁴¹⁴

Reg. Prot. 1673. f. 431, n° 22.

315. 1673. nov. 23. Feichtinger Hilarius főfizető mester arra a panaszra, hogy a kanizsai és báni végvidéken a katolikus lelkészekről az eddig járó zsoldellátást megvonták, jelenti a haditanácsnak, hogy eddig csupán egyedül Egersee-n (vlg. Egerszeg) tartottak katolikus papot s csak ez volt a mustralajstromba beírva.

Feichtinger Obrister Mustermeister erstattet seinen Bericht auf das Ihme zu khommene Decret von 21. Novembris 1673. wegen der Catholischen Geistlichen auf denen Canisisch- undt Bannalischen Grenitzen, dass Ihnen die bishero gehabte besoldung nit gereichet, sondern absolute abgeschlagen undt mit grossen scandalo abgeschaffet worden, berichtet darauf dass von altershero allein zu Egersee undt sonsten kheinem Granitzhauss ein Catholischer gehalten undt in dem Musterregister eingeschrieben ist, dadoch herentgegen bey Pergstetter Granitz bezahlung gar die Pradicanten die bezahlung empfangen haben solten, davon er aber kheine nachrichtung habe, weillen von seinem Amt auss niemandt diser bezahlung abgewarth. B. Der Röm. Kay. Mt. Rath undt Hung. Cammer Praesidenten Herrn Leopoldt des Kays. Röm. Reichs Graven von Kollonitsch bischoffen zur Wiener Neustadt, St. Joannis Hierosolomitani Ordensrittern, Commandatorn zu Eger undt Weilberg etc. zu Nachricht undt ob derselbe hierüber weither wass zu erindern, fl. zu communicirn.⁴¹⁵

Exp. Prot. 1673. f. 779—780.

még ott vannak, az őrség segítségével leszedik a szőlőt. Mivel pedig a kincstárnak nincs ott hordója, valóban szedjék be őket. A kapitány pedig adjon segítséget a káptalannak más prédikátorok ott levő szőlőinek elfoglalására. Cam. Exp. 1674. okt. n° 71. Egy ezekből az évekből származó s a veszprémi papok ellen folytatott tanúvallatást megküldő jelentés szerint pedig „tegnap” élést szedtek Veszprémben a profugus prédikátoroknak, egyúttal jelentik, hogy a veszprémiek proscriptus papot (ti. akit a pozsonyi rendkívüli bíróságon proskribáltak) tartanak. A másik pap Losonczy István. A veszprémiek kijelentették, hogy sok köröm szakad, míg a prédikátorokat közülük kiűzik. Orsz. Ltár., Acta Publ. Fasc. 24, n° 32. Pápa és Veszprém 1675-ben a végvárok között kivételesen elnyerték a vallásgyakorlat jogát. L. Szabó István i. m. 468. l.

⁴¹⁴ L. 190. 313. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól.

⁴¹⁵ L. 311. sz. a. Arról volt szó, hogy a véghelyekről többnyire elűzött prédikátorok, akik tábori papoknak tekinthetők, helyét katolikus papok foglalták el, akik megkapták a prédikátorok eddigi katonai porcióit. Szabó István i. m. 462—463. l. Kollonich szóbanforgó felszólalása után hamarosan, 1674. jan. 23-án a magyar kamara értesítette Radanay Ignácot, a zalavári apátság birtokainak s az elkobzott Nádasdy-féle egervári, szentgyörgyvári és peleskei jószágok adminisztrátorát, hogy az egervári plébánosnak annyit adhatnak, mint amennyit előzőleg az őrség lutheránus prédikátora kapott. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1674. jan. n° 31. Majd 1674. júl. 21-én a magyar kamara jelentette az udvari kamarának, hogy a lenti vár katolikus parochusa kéri azt a két gyalogporciót, amit eddig a plébánosok és prédikátorok egyaránt kaptak s amit most is megkapnak más végbeli plébánosok. A magyar kamara javasolta, hogy a plébánost vegyék fel a mustra-jegyzékbe. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1674. júl. n° 18. A pozsonyi vár német őrségének s a váron belül lakóknak katolikus lelkészt állítottak s a kamara 3 porciót rendelt ki neki a hadipénztárból. Uo. Cam. Misc. Milit. n° 7.

316. 1673. nov. 29. *Gr. Batthyány Kristóf főkapitány jelentése a haditanácsnak a szentgróti prédikátor eltávolításáról. A szentgrótiak kériek addig meghagyni, míg Pápán és Veszprémben. Mellette Kollonich püspök jelentése az ügyről.*

Graff Batthiany vom 29. Novembris wegen abschaffung der Praedicanten zu St. Grodt, die St. Grotter bitten Ihnen selbige so lang zu lassen, alss wie denen zu Pappa undt Vesprin, darbey wass der bischoff zur Neustadt derentwegen meldet.⁴¹⁶

Exp. Prot. 1673. f. 869, n° 48.

317. 1673. nov. — *Batthyány Kristóf főkapitány jelentést tesz a haditanácsnak gr. Sparr-nak a szentgróti prédikátor eltávolítását kívánó leveléről.*

Batthiani Graff gibt seine erinderung auf des Graven von Sparr schreiben umb die Praedicanten von S. Grott abzuschaffen.⁴¹⁷

Exp. Prot. 1673. f. 789, n° 9.

318. 1673. dec. 5. *A haditanács Spankau tábornokkal közli az udvari és magyar kamarával tartott konferencia nyomán kiadott rendelkezéseket. Vegye szemügyre Volkrával, hogy az egri püspöktől az eperjesi akadémiáért felajánlott ház egyenlő értékű-e s élelmezési háznak megfelel-e.*

Notificatur, was auf die mit der Hof und Hungarischen Camer gehaltene Conferenz resolviert worden... Solle er neben dem Volckra die Lutherische academia zu Eperies in augenschein nehmen lassen, ob dass von Bischoff zu Erlau dafür offerirte Hauss ein aequivalens und zu einem Proviand Hauss tauglich seie...⁴¹⁸

Reg. Prot. 1673. f. 472, n° 40.

319. 1673. dec. 9. *A haditanács Esterházy János győri alkapitánynak: tudomásra jutott, hogy a veszprémi lutheránus templomban a sekrestyén keresztül ajtó nyitattott s hogy azon keresztül a városba kimenni és bejárni lehet. Nyomozzon az után, hogy Pápára Törökországból bevittek-e egy prédikátort áruhában, aki ott a tanulókat néhányszor összehívta s megmustrálta.*

Man vernehme, dass in der Lutherischen Kirchen zu Vesprin durch Sacristey ein Thor gemacht worden, das man dardurch in die Statt auss und eingehene könne⁴¹⁹... Dann das zu Papa ein Praedicant auss Türckey verkladter hineingebracht worden, welcher die Studenten aldorten etlichmahl zusambgerueffen und selbige gemustert, umb hierüber nachzuforschen.⁴²⁰

Reg. Prot. 1673. f. 489, n° 83.

⁴¹⁶ Vö. Maurer Joseph i. m. 79. l. L. 317. sz. a. Zalaszentgróton, mint láttuk (l. 267. sz. a.), az év kezdetén zavargás közben megölték a katolikus plébánost.

⁴¹⁷ L. 316. sz. a. Sparr császári ezredes. Maurer szerint (i. m. 79. l.) dec. 7-én érkezett meg a parancs a prédikátor elvitelére. Viszont a haditanácsi protocollum szerint a király mellett jelenlevő haditanács 1673. dec. 13-án utasította Batthyány főkapitányt, hogy nézzen utána, miként tudná a prédikátort jó móddal eltávolítani „damit nit etwa die Justitia und dass Hungarische Recht wider einen oder andern wegen des ermordten Pfarrers gehalten und exequieret werden dörfte”. Reg. Prot. 1673. f. 481, n° 57.

⁴¹⁸ L. 73, 248, 324. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól. Idevonatkozólag Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 133. A kamarákkal vallásügyekben is tartott konferenciára uo. Ben. Res. 1673. nov. 29. Az eperjesi templom és iskola elvitelére uo. 1673. okt. 6.

⁴¹⁹ L. 285. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól. Az ügyről további adataink nincsenek.

⁴²⁰ L. 314. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól. Nincsenek további adatok.

320. 1673. dec. 15. A haditanács utasítja Müller ezredest és Esterházy János győri alkapitányt, hogy Széchenyi György kalocsai érseknek és győri püspöknek adjon segítséget a győri polgárok istentisztelet alatt való összejöveteleinek megszüntetésére.

Solle dem Erzbischoffen zu Colocza und Bischoffen zu Raab wegen abstellung der Burger zu Raab conventicula unter der Zeith des Gottesdienst assistiern.⁴²¹

Reg. Prot. 1673. f. 500, n° 124, 125.

321. 1673. dec. 15. A haditanács utasítja a pápai és sárvári katonai parancsnokokat, hogy Széchenyi György kalocsai érseknek és győri püspöknek bizonyos szükség esetén adjon némi katonaságot.

Sollen auf begehren des Erzbischoffens zu Colocza und Bischoffen zu Raab zu gewisser notturfft einige Mannschafft erfolgen lassen.⁴²²

Reg. Prot. 1673. f. 501, n° 126.

322. 1673. dec. 24. A haditanács a guberniumnak megküldi Spankau írásának kivonatát, melyben arról van szó, hogy a felkelők a befagyott Tiszán átfutnak és azzal fenyegetnek, hogy mindent tüzzel elpusztítanak, egyben a meghódolt falvakban a katolikus lelkészi jövedelmet elveszik. Megküldi Borsod megye alispánjának Spankau tábornokhoz a Heves megyei Poroszló helység ügyében írt levelét azzal, hogy nem kellene-e a megyét (ti. Hevest) felhívni, hogy a lelkészi jövedelmet ne vegyék el erőszakkal és ne palástolják a poroszlói ügyet sem.

Includitur Extract auss dess Spanckau schreiben, dass die Rebellen bey gefronner Teyss auslaufen und alles mit feuer zu verhören trohen, auch in denen gehuldigten Dörffern die geistliche einkommen wecknehmen. Dann was der Vice Gespan zu Borsod wegen des Marckhts Boroslo in der Gespannschafft Heves an Spanckhau geschriben, ob nicht hierauf sei Gespannschafft zu wahren, auch ob die Geistliche einkommen nicht mit gewalt weck zunehmen und ob wegen Boroslo nicht zu dissimulieren, welches auch von den Geistlichen einkomen zu verstehen.⁴²³

Reg. Prot. 1673. f. 519, n° 193.

323. 1673. dec. 27. A haditanács a guberniumnak megküldi Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök kérelmét Sopron várossal szemben és a panaszt illetőleg, amit a város Marschall Wopping-ezredbeli alezredes ellen emelt, tudósítást kér.

Includuntur dess Erzbischoffens zu Colocza anbringen wider die Statt Oedenburg und was hingegen selbige Statt wider den woppingischen Obrist Leutenanden Mareschall sich beclaget umb bericht.⁴²⁴

Reg. Prot. 1673. f. 524, n° 210.

324. 1673. dec. 29. Az udvari kamara a haditanáccsal közli a legutóbbi konferencia alapján kiadott császári rendelkezéseket az eperjesi akadémiát illetőleg és arról, hogy a kihágásokat meg kell szüntetni és egyetértésben kell eljárni,

⁴²¹ L. 152, 321. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól.

⁴²² L. 320. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól. Dec. 17-én Mareschal, aki bizonyára azonos a 323. sz. a. megnevezett Marschall alezredessel, is parancsot kapott: adjon az érseknek 15 dragonyost. Reg. Prot. 1673. f. 505, n° 148.

⁴²³ A császár mellett jelenlevő haditanácstól. További adataink nincsenek.

⁴²⁴ L. 312. sz. a. A császár mellett jelenlevő haditanácstól. A császár a katonasággal el akarta foglalni a soproni evangélikus templomokat, de a soproniak most meg tudták még azokat védeni. Payr Sándor i. m. (Sopron) 434—435. l.

hogy így a vallás ügye teljesen elenyészteszhető és a királyság jó nyugalomban tartható legyen.

Hoff Cammer vom 29. Dec. 1673. intimirt die kays. resolution auf die jüngst gehaltene Conferenz... die Lutherische Academie zu Eperies betreffent⁴²⁵... die excessen abzustellen undt de concerto gehen solle damit das Relions (!)⁴²⁶ wesen völlig assopiret undt das Königreich in gueter rüehle erhalten werde.⁴²⁷

Exp. Prot. 1673. f. 864—865, n° 7.

325. 1673. dec. — A községi evangélikus polgárság a haditanácsnak panaszkodik a győri püspök és Marschall Wöpping-ezredbeli alezredes ellen templomuk és tartozékai elvétele miatt. Mellette Kollonich püspöknek, a magyar kamara elnökének tudósítása az ügy felől.

Günss Evangelische burgerschafft beschwert sich wider den Bischoffen zu Raab undt woppingischen Obristen Leut. Marschall wegen der Ihnen abgenomenen Kirchen undt Zugehörungen. Darbey des Graven Kollonitsch Hung. Cammer Praesidenten bericht darüber.⁴²⁸

Reg. Prot. 1673. f. 870, n° 64.

326. 1674. jan. 18. A haditanács Spankau tábornoknak megküldi Volkrának, a szepesi kamara elnökének a javaslatát a felső-magyarországi megyék és városok újabb országgyűlésre való összehívásának engedélyezését illetőleg, javasolva, hogy a tárgyaló bizottság az egri püspökre, Szegedy Ferencre s reájuk, Spankaura és Volkrára legyen bízva. Kérdezi, hogy mihez tartsák magukat.

Includitur dess grafen Volckra vorschlag wegen convocation der Ober-Hungarischen Gespannschafften undt Stätt zur neuen landtags bewilligung, mit errindern, dass die tractations commission hierinen dem Bischoffen zu Erlau,

⁴²⁵ L. 318, 328. sz. a.

⁴²⁶ A margón: Religions.

⁴²⁷ Közvetlenül idekapcsolódó további adataink nincsenek.

⁴²⁸ L. 50. sz. a. A községi lutheránus templomot még 1671-ben elvette Széchenyi György érsek. Vö. Hornyánszky Victor i. m. 70. Kronos Franz i. m. 58—59. I. A templom elvételére vonatkozik 1671-ből a haditanács protocollumának egyik bejegyzése, mely azonban közlésünk első részéből kimaradt s ezért szövegét alább közöljük. E bejegyzés szerint Kőszeg város bírása és tanácsa a haditanácshoz fordult, hogy Széchenyi György püspök adminisztrátorától megkapták a király ápr. 13-án Bécsben kelt credentionálisát. Eszerint a király a német templomot a paplakkal és iskolával együtt át kívánja adadni, a községiek ezzel szemben hivatkoznak az elmúlt háborúkban kimutatott hűségükre, privilégiumaikra s kéri, hogy a templomot a jövedelemmel együtt továbbra is békén élvezhessék. A haditanács 1671. ápr. 28-án azt válaszolta, hogy a lehetőség szerint meg fogja őket védeni s minden erőszakot és katonai erővel való kényszerítést meg fog tiltani. (A templomot 1671. május 14-én mégis elvették). A bejegyzés a következő: Richter undt Rath der Statt Koeczek oder Guntz, sei hetten von denen dahingeschickhten alss herrn canonico Szeheni undt des Bisthumbs Raab Administratorn Ihr. Kays. Mt. an die Statt Guntz lautende credentionales de dato Wien den 13 Monats Aprilis datirt erhalten undt darauss ersehen, dass Ihr. Kays. Mt. Ihre Teütsche Kirch mit dem Pfarhaus undt Schuehl denen Catholischen abzutretten, remonstrirn Ihre erwisene treü in vorgangenen Kriegen, ziehen an Ihre Privilegien undt immuniteten undt bitten bedeute Kirchen sambt den Einkommen noch fürters ruhig geniessen undt in Schutz zu halten. Reg. Prot. 1671. f. 185. Egyébként 1674. januárjában Kőszeg polgársága még két ház elfoglalása miatt is panaszt emelt a plébános ellen. Orsz. Ltár, Ben. Res. 1674. jan. 30. 1675-ben három ház miatt. Uo. szept. 7, 17, okt. 3, Cam. Exp. 1675. okt. 8, 15, Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1675. okt. 3, 25. A város ellen különben 1672-ben és utána eljárás folyt nem-katolikus tanács választása miatt s meg is büntették 30 000 Ft-ra. Orsz. Ltár, Ben. Res. 1672. jan. 12, 1676. ápr. 18, Cam. Exp. 1675. szept. 17. n° 15, Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. jún. 12; Maurer Joseph i. m. 79. l.

Ihme Spanckau und Volckra aufgetragen werden solle und wie sich darbey zuverhalten.⁴²⁹

Reg. Prot. 1674. f. 18. n° 38.

327. 1674. jan. 20, 25, 27. *Spankau jelentése a haditanácsnak a törökök és a felkelők felől érkezett hírekről, a Nagybányától nem messze fekvő falvak katolikus román lakosaira tett rajtaütésről és a nekik okozott károkról, valamint a felkelőkkel levelező polgárok lefegyverzése ügyében.*

V. Spankaw vom 20, 25, undt 27. Januarii 1674. legt bey wass vor avisen von denen Türkhen undt Rebellen einkommen, auch wegen des Einfall undt schadens, so denen Catholischen Wallachen unweith Nagybania gelegenen Dörffern angethan worden⁴³⁰... Wie die calvinische burger mit denen Rebellen correspondirn, wegen ihrer disarmirung⁴³¹...

Exp. Prot. 1674. f. 89—90, n° 30.

328. 1674. jan. 30. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: ha Eperjesen van hely az élelem tárolására, akkor az akadémia meghagyható a katolikus tanulóknak.*

Andwortt auf seinen bericht vom 10, 13 und 17-ten diss... Wann zu Eperies zu Schittung Proviand orth vorhanden, so könne die academia alda für die Catholische Studenten verbleiben⁴³²...

Reg. Prot. 1674. f. 38, n° 102.

329. 1674. febr. 5. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a kassai kálvinista polgárokat a dolog állapota szerint ismét lefegyverezheti.*

Andworth auf seine relations vom 20, 25 und 27. Januarii... Die Calvinische burger zu Caschau könne er nach befund wider disarmiren⁴³³...

Reg. Prot. 1674. f. 51—52. n° 26.

330. 1674. febr. 19. *A haditanács megküldi a magyar kancelláriának a vespzémi, pápai, vázsonyi és tihanyi evangélikus katonaság kérelmét a szabad választásgyakorlat megengedése végett. Megküldi a lévai nemesség és polgárság évégből előadott kérelmét is ajánlással.*

Includitur der Evangelischen Soldatesca zu Vesprin, Pappa, Vason und Tihan anbringen wegen passierung dess freyen exercitii Religionis, wie auch wass der Adel und Burgerschaft zu Lewens deßwegen angebracht cum recommendatione.⁴³⁴

Reg. Port. 1674. f. 78, n° 115.

331. 1674. febr. — *Léva mezőváros és vár helvét hitvallású nemesei és polgárai a haditanácstól kérik vallásukban való megtartásukat.*

Nobiles ac cives Helveticae confessioni addicti in oppido et praesidio Levensi wegen manutenirung bey Ihrer Religion.⁴³⁵

Exp. Prot. 1674. f. f. 94, n° 59.

332. 1674. márc. 4. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a kálvinista polgárok lefegyverzését rendelkezésére bizza.*

⁴²⁹ A részleges országgyűlés tervére további adataink nincsenek.

⁴³⁰ L. 55, 363, sz. a.

⁴³¹ Kassa város polgáraitól van szó. L. 329. sz. a.

⁴³² L. 318. sz. a.

⁴³³ L. 327, 332. sz. a. Vö. 234. sz. a.

⁴³⁴ L. 331. sz. a. Veszprémre és Pápára 314. Tihanyra 344. sz. a.

⁴³⁵ L. 330, 343. sz. a.

Andwortt auf seine relationes vom 14. und 17 Febr... Die Disarmierung der Calvinischen Burger stehe bey seiner disposition⁴³⁶...

Reg. Prot. 1674. f. 104—105, n° 29

333. 1674. márc. 26. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: arról, hogy a nem-katolikusokat ki akarják irtani, eddig semmiféle decretum nem adatott ki, ez nem is fog megtörténni, az ügyben írnak a guberniumnak.*

Andwortt auf den 28. Februarii 3. und 6-ten Martii... Die Religion betr. dass man die uncatholische aussrotten wolle, seie bis dato kein decret aussgefertiget worden, welches auch noch nit beschehen werde, desswegen an dass Gubernu zu Pressburg geschriben werde⁴³⁷...

Reg. Prot. 1674. f. 137, n° 136.

334. 1674. márc. 26. *A haditanács közli a guberniummal azt, amit Spankau tábornoknak írt: a felkelőknek, akik a vallásügy miatt nem mernek átjönni, azt kell válaszolni, hogy a nem-katolikusok kiűzésére eddig semmiféle parancsot nem adtak ki, oly könnyen a jövőben sem fognak kiadni.*

Communicatur, dass dem Spankau geschrieben werde, denen Rebellen, so wegen der Religion sich nicht herüber getrauen, zu andwortten, dass noch kein befelch ergangen, noch so leicht künfftig ergehen werde, die uncatholische auszutreiben.⁴³⁸

Reg. Prot. 1674. f. 138, n° 139.

335. 1674. márc. 28, ápr. 14, 18. *Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a felkelők a prédikátorok megidézése és a templomok elvétele miatt újból összeesküdtek, az eperjesiek és löcseiek állandóan leveleztek velük. Jelentést tesz katolikus talpasok felvétele s az ezrede börtöne felett a jezsuiták által kívánt felügyelet ügyében. Újabb jelentésében beszámol arról, hogy a kassaiak összeadták magukat a felkelőkkel és hogy a helyőrséget meg akarja erősíteni. A kálvinisták és lutheránusok vele szemben Kassán csendesebben tartják magukat, mégis le kell őket fegyvereznie. A felkelők szándéka a szepesi városok felfegyverzése. Az elűzött prédikátorok egy még nagyobb felkelést szövögetnek, mint valaha. Több hadinépét és az egész katonaság fizetésére jókora pénzüsszeget sürget.*

V. Spankaw auss Časchau vom 28 Martii 1674... dass die Rebellen wegen citirten Praedicanten⁴³⁹ und weggenohmenen Kirchen von neuen zusammen ge-

⁴³⁶ L. 329, 335. sz. a.

⁴³⁷ L. 334. sz. a.

⁴³⁸ L. 333, 338. sz. a.

⁴³⁹ A prédikátoroknak az 1674. évi pozsonyi rendkívüli bíróság elé történt idézésére Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 46, n° 17 (1674. jan. 24.) Lőcse, Késmárk és a szepesi 13 város prédikátorainak a kir. fiskus által történt idézése s Bártfa, Kisszeben, Késmárk és Lőcse ellen „ex capite infidelitatis” megindítandó vizsgálatra (csatolva a hűtlen akatolikus papok jegyzéke s a vizsgálat kérdőpontjai) uo. Fasc. 46, n° 15. Ilyen értelemben a pozsonyi kamara 1673. dec. 9-én rendelkezést adott ki a szepesi kamarának, hogy a városokból kiűzött prédikátorok helyére példás katolikus lelki gondozók állíttassanak. Uo. Fasc. 45, n° 133, Fasc. 46, n° 46, n° 8. A szepesi kamara megküldte a vizsgálatot a prédikátorokról s a lutheránus vallás gyakorlásának megtiltásáról szóló iratot. Uo. Litt. Admin. Scep. 1674. márc. 20. A prédikátorok és tanítók ellen hozott ítélet Uo. Ben. Res. 1674. ápr. 23. A kamara a szepesi kamarához az ítélet után az eretnek papok megtűrése, de a kihágók (excendentés) fő- és jószágvesztéssel való büntetése tárgyában uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 19. A felső-magyarországi száműzött protestáns „pásztor”-okra vonatkozó iratesomó Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 174, 7. Konv., f. 1—17. (Ebben többek között Bruyninx és Kramprich bécsi hollandiai követeknek a levelei és hozzájuk írt levelek 1676-ból, pátens az elbocsátott

schworn, die Eperieser undt Leutschauer correspondirten stettigs mit denselben... Vom 14. huius legt er bey... wegen aufnehmung Catholischer Talpat-schen... wegen der von denen P. P. Soc. begehrt inspection über das Stokk-haus seines Regiments.⁴⁴⁰ Vom 18. Aprill 1674. wie die Caschauer... mit denen Rebellen sich vereinigt undt wie er die guarnison aldar zu versterkhen ge-denkhet, auch wie sich die Calvinisten undt Lutteraner in Caschau gegen Ihme ruer reservirt, doch wie er disselben disarmirn müssen.⁴⁴¹ Der Rebellen absehen seye auf Caschau der Zipserischen Stätte armirung undt dass die vertribene Praedicanten solches anspringen besorget noch eine noch grössere rebellion, alss iemahls, urgirt mehrere Völckher hinein undt ein guetes Stukhgelt zu be-zahlung der sammentlichen Soldatesca:

Ex. Prot. 1674. f. 229—232, n° 215.

336. 1674. márc. 29. *A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a felső-magyarországi evangélikus végvári katonák Spankau tábornokhoz intézett pa-naszát prédikátoraik és iskolamestereik Pozsonyba idézése miatt. Az a vélemé-nye, hogy e vallási kérdést egy időre még el kellene halasztani, hogy a guber-niummal efelől tárgyaljanak.*

Includitur der Evangelischen Gränizer in Ober Hungarn Clag an Spanckau, dass mann Ihre Praedicanten und Schuelmaister nacher Pressburg citiert, wor-auf vermaint wird dises Religions negotium noch auf ein Zeithlang zuverschie-ben, umb darüber mit dem Gubernio zu conferiren.⁴⁴²

Reg. Prot. 1674. f. 142, n° 155.

337. 1674. márc. 29. *A haditanács válasza Spankaunak: az evangélikus vég-vári katonáknak prédikátoraik és iskolamestereik miatt beadott panaszát közli a guberniummal.*

Andwortt auf seine schreiben vom 14, 15. und 21. diss... werden der Grä-niz Soldaten beschwerden Evangelischer Religion wegen Ihrer Praedicanten und Schuelmaister dem Gubernio zu Pressburg communiciert⁴⁴³...

Reg. Prot. 1674. f. 142, n° 156.

338. 1674. márc. 31. *A gubernium a haditanácshoz: tanácsosnak tartja, hogy Spankau tábornok a felkelőknél oszlassa el azt a benyomást, mintha ők a vallá-sért üldöztetnének.*

Governo zu Pressburg den 31. Martii 1674. haltet für rathsamb, dass der Spankhau denen Rebellen die impression benehme, dass Sie wegen der Reli-gion verfolgt werden.⁴⁴⁴

Exp. Prot. 1674. f. 227, n° 204.

papokról 1676. márc. 5-ről, reverzális a gályákról elbocsátott papokról 1676. márc. 20-ról, a reverzális formulája). Az egri káptalan és más egyházi testületek bizonyosá-glevele a prédikátorok áttéréséről. Uo. Fasc. 325, Konv. C. f. 1—7. A kamara az áttért prédikátorok ellátására esetenként pénzt utalt ki. Így Holius Ábrahám és Rosínszky Adám „neo-convertus” papok 25 Ft-ot kaptak. 1675-ben. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 50, n° 52. Császári rezolúció alapján 1681-ben az udvari kamara a továbbiakig évi 100 tallért utalt ki Widmanus Kristófnak, „hievor gewesten lutherischen profes-sori”. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1681. szept. 22.

⁴⁴⁰ Vö. 307. 346. sz. a.

⁴⁴¹ L. 332. sz. a.

⁴⁴² L. 337, 342. sz. a. Ekkor lépnek fel először közösen a felsőmagyarországi vég-várok protestáns katonái. Egyes dunántúli végvárok és Léva katonáira l. 330. sz. a.

⁴⁴³ L. 336, 342, 343, sz. a.

⁴⁴⁴ L. 334. sz. a.

339. 1674. ápr. — A budai basa helyettesének panasza az érsek ellen a prédikátorok miatt s a foglyok kiváltása ügyében.

Kihaja del vezier de Buda al Sig. Mennin Clagen wider den Ertzbischoffen wegen der Praedicanten, die auswexlung der gefangenen betr., darbey die opinion.⁴⁴⁵

Exp. Prot. 1674. f. 223, n° 141.

340. 1674. ápr. 2. Esterházy János győri alkapitány megküld két parancsot a haditanácsnak, melyeket a budai basa és a székesfehérvári bég a helységeken a prédikátorok ügyében hirdetett ki.

Esterhasi Joannes den 2. April auss Raab schliest 2 mandata bey, so der Vezier zu Ofen undt Begh zu Stulweisenburg durch die Dorffschafften promulgiern lassen wegen der Praedicanten.⁴⁴⁶

Exp. Prot. 1674. f. 23, n° 217.

341. 1674. ápr. 17. A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a budai basának és a székesfehérvári bégnek a prédikátorok Pozsonyba idézéséről kiadott parancsait, értesítést kérve, hogy a magyar klérusnak van-e a meghódolt helységeken idézési joga.

Includitur wass der Vesier zu Ofen, auch der Begh zu Stuel Weissenburg an die gehuldigte dörffer wegen nacher Pressburg citierten Praedicanten für befelch ergehen lassen, umb zuberichten, ob der Hungarische Clerus dergleichen Jus citandi in denen gehuldigten Orthen habe.⁴⁴⁷

Reg. Prot. 1674. f. 183, n° 102.

342. 1674. ápr. 26. A haditanács megküldi Spankau tábornoknak a Felső-Magyarországról érkezett pontokat, melyekkel a felkelőket áthozni és az országot a korábbi nyugalomba helyezni vélik. A lakosok letartóztatása és javaik elvétele megszüntetendő. Tájékoztatás szerzendő, hogy eddig, különösen is újabban, milyen jószágokat vettek el s kiket mi okból tartóztattak le. Az udvari kamara legyen rajta, hogy a nemesség a legjobb meg gondolásban tartassék s jószágait inkább kell meghagyni, mint a parasztnak. A vallásgyakorlat ismét engedessék meg mind a kálvinistáknak, mind a lutheránusoknak, Szendrő, Onod, Putnok, Nagykálló és Szatmár vég helyeken tőrjenek meg szemet hunyva egy-egy prédikátort, mégis bizonyos feltételek mellett.

Includuntur die auss Ober Hungarn eingelangte Puncta, mit welchen mann vermaint die Rebellen herüber zu bringen und dass Land in Vorige ruhe zu sezen . . . Werde die arrestierung der Inwohner und einziehung der Gütter eingestelt werden, umb einziehung information, wass für Gütter bisshero und erst neulich eingezogen und was für Persohnen auch auss wass Ursachen arrestirt worden. Solle die Hofcammer darob sein, dess Adles beste consideration zu halten und denselben die Gütter ehender, alss den gemainen bauren in bestandt zu lassen. Dass Exercitium Religionis wider zugestatten, als denen Lutherischen und Calvinischen, solle connivendo in Zendreo, Onod, Putnok, Kalo und Zath-

⁴⁴⁵ L. 340. sz. a. A budai basa helyettese (kihaja, tihaja, kethüda). Valószínűleg a Széchenyi György kalocsai érsek, győri püspök ellen emelt panaszról van szó.

⁴⁴⁶ L. 339, 341. sz. a.

⁴⁴⁷ L. 340, 343. sz. a.

mar jedes orthen ein Praedicant geduldet werden, jedoch mit invermeldten conditionen.⁴⁴⁸

Reg. Prot. 1674. f. 193—194, n° 133.

343. 1674. máj. 3. *Esterházy János győri alkapitány jelentése a haditanácsnak. A veszprémi, lévai és füleki evangélikus végvári katonák kinyilatkoztatják ártatlanságukat a vádként emelt hűtlenséggel szemben s Pozsonyba idézett prédikátoraik kiszabadítását és visszahelyezését kérik. Mellékeli azt, amit a budai basa ebben az ügyben előadott.*

Vice General zu Raab Johannes Esterhasi Raab den 3. May 1674. Item Vespriner, Lewentzer und Fillekher Granitzen Evangelischer Religion remonstrirn Ihre Unschuldtt wegen bezichtigter Untreu undt Liberir- undt restituirung Ihrer zu Pressburg arrestierten Praedicanten.⁴⁴⁹ Item was der Vezier zu Ofen in diser materia angebracht.⁴⁵⁰

Exp. Prot. 1674. f. 362, n° 334.

344. 1674. máj. 5. *A magyar kancellária közli a haditanáccsal Kethely János tihanyi várkapitány nyomozási kérdőpontjait a kálvinista vallásügyben. A haditanács császári rezolúció alapján Montecuccolinak adja ki további rendelkezés végett.*

Hung. Hoff Canzley unter 5. May anno 1674. intimirt die inquisitionis puncta in causa Herrn Joannem Kethely capitan zu Tyhan ratione der Calvinischen Religion. B. der Röm. Kays. Mt. Geheimen Rath etc. etc. undt Generaln der Raaberischen Granitzen etc. etc. Herrn Reymont Graven von Mon-

⁴⁴⁸ L. 336, 337. sz. a. Ugyanakkor a haditanács az udvari kamarának és a magyar kancelláriának Reg. Prot. 1674. f. 194—195, n° 134, 135. A Spankau tábornoknak ilyen értelemben küldött rezolúció Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 326, Konv. A, f. 21—22, Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 46, n° 68. A beküldött javaslatnak névtelen, de talán a Volkra-bizottságban sejthető szerzője rámutatott, hogy a lázongó Felső-magyarország lecsillapítására addig kell tenni valamit, míg lakosai teljesen el nem szélednek s a török alá nem vetik magukat. A felkelők teljes megkegyelmezését, királyi védelevekkel való ellátását, az elkobzások és bebörtönzések megszüntetését s a hűségesek megjutalmazását ajánlja s tekintettel arra, hogy a felkelők vezetői és legjobb katonái a véghelyekről származnak, ezek pedig csaknem teljesen protestáns s annyira megátalkodottak, hogy vallásuk szabadsága nélkül nem térnek vissza, ezeket — legalább az ország nyugalmanak visszatértéig — vallási engedményben kellene részesíteni, de ugyanakkor gondoskodni kellene ama helységek katolikus egyházi szolgálatáról is, melyekben a felkelők most azt nem tűrik meg. Halogatás nélkül kell cselekedni, míg a török és lengyel nem békül ki, míg tehát a felkelők a török barátságtól könnyebben elvonhatók. A rezolúció szerint a felkelők megnyerésére biztosokat küldenek ki, akiknek azonban csak kéz alatt és saját nevükben lehet tárgyalniok. Spankau tábornok kiosztás céljából üres salvus conductus-okat kap s a király ígéretet tett az elkobzott birtokok visszaadására. Az említett véghelyek azzal a feltétellel tarthatnak ismét prédikátorokat, hogy ezek a véghelyekről a falvakra nem járhatnak ki. Egyidejűleg a kancellárt utasították, hogy a prédikátorok működésének ellensúlyozására semmi költséget ne sajnáljon a véghelyeknek jó katolikus papokkal való ellátására. Végül — nyilván a tényekkel és a köztudattal szemben — ki kellett hirdetni, hogy a prédikátorokat nem vallásuk, hanem lázadás szítása miatt távolították el s hogy a protestáns vallás elhagyására eddig senkit nem kényszerítettek. Erről s a bécsi udvart e lépésre kényszerítő belső-külső viszonyokról Szabó István *i. m.* 466—468, Károlyi Árpád: *A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban*, Bp. 1883. 66. Wolf F.: *Wenzel Lobkowitz*, Wien, 1869, 338, Maurer Joseph *i. m.* 88. l. Az erőszakos nagy nyomás enyhítésének az első megnyilatkozását követően, mint látni fogjuk, 1675-ben egyes északmagyarországi és dunántúli véghelyek is elértek némi szerény vallási engedményt.

⁴⁴⁹ L. 330, 331, 347. sz. a.

⁴⁵⁰ L. 341. sz. a. A budai basa meg akarta akadályozni a dunántúli protestáns papoknak Pozsonyba vitelét a rendkívüli bíróság elé. Angyal Dávid *i. m.* 60. l.

tecuccoli zu dessen massgebiger weithere disposition undt Verordnung dienstgehorsamblich zu zu stellen.⁴⁵¹

Exp. Prot. 1674. f. 250.

345. 1674. máj. 9. *A magyar kancellária két királyi leiratot közöl a haditanácsal. Az egyik a felsőmagyarországi 13 vármegyéhez szól a felkelők üldözéséről. A másik Csáky Istvánnak szól a felkelők jó szóval való megnyerésének, megkegyelmezésének és javaik visszaadásának ígéretével vallásuk gyakorlatára prédikátorok és iskolamesterek tartásának engedélyezésével.*

Hung. Hoff Canzley communicirt zwey Königl. rescripta vom 9. May, eines an die 13 Gespanschaften in Ober Hungarn wegen Verfolgung der Rebellen, dass andere dem Graven Stephano Chiakj umb die Rebellen in der Güette mit promessen Ihrer Kays. Mt. gnadt undt restituierung Ihrer Güetter, auch das Ihnen widerumben Ihre Praedicanten undt Schuelmeister zu Übung des exercitii religionis verstatet werden sollen.⁴⁵²

Exp. Prot. 1674. f. 276, n° 80.

346. 1674. máj. 9. *A haditanács Spankau tábornoknak válaszol: a felkelők megerősödése miatt, ha a javasolt módon nem lehet semmi eredményt elérni, nem marad más orvosság hátra, mint a császári fegyverek. A haditanács megerősíti javaslatát bizonyos számú katolikus talpas felvételére. A kassai jezsuiták által igényelt lelki gondozás az ezred-börtönben megadható, ha az ezrednél nincs káplán.*

Andwortt auf seine unterschiedliche relationes, so in der Hauptsach in fünf puncten bestehen, alls... Wegen versterckung der Rebellen, wann der vorgeschlagene modus kein effect erraicht, seie kein anders remedium entgegen, alls die Kays. Waffen⁴⁵³... Approbatur sein Vorschlag wegen Aufnehmung einer anzahl catholischer Tolpatschen wann es sich practiciern last⁴⁵⁴... Der Jesuiter zu Caschau praetendirende Versehung seines Regiments Stockhaus in spiritualibus seie solche Ihnen zuvergönnen, wann kein Caplan beim Regiment⁴⁵⁵...

Reg. Prot. 1674. f. 225—226, n° 42.

347. 1674. máj. — *Hoffkirchen komáromi várparancsnok a haditanácshoz a végvárakba küldött lutheránus és kálvinista prédikátorok ügyében.*

Graff von Hoffkirchen wegen der Lutherischen undt Calvinischen Praedicanten, so auf die Granitz Vestungen religirt worden.⁴⁵⁶

Exp. Prot. 1674. f. 275. n° 65.

348. 1674. jún. 1. *A haditanács a magyar kancelláriával közli Batthyány Kristóf főkapitány jelentését arról, hogy a szentgróti plébános megszökött három gyilkosa közül kettő a felkelőknél életét vesztette, de a harmadik, aki nem volt vétkes a gyilkosságban, a szepesi kamara védlevelére visszatért. Tudni kívánja, hogy mihez tartsa magát.*

⁴⁵¹ L. 330. sz. a. A tihanyi vár kapitánya, Kethely János ellen a kamara 1673. februárjában vizsgálatot rendelt el, mivel a katolikus plébános helyére református papot vitt be. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673. febr. 1, Cam. Exp. 1673. febr. 9, n° 44. További adataink nincsenek.

⁴⁵² L. 342, 346. sz. a. Gr. Csáky István a bécsi udvar megbízásából a bujdosó felkelők visszahozatalán fáradozott. A császári parancs az udvari kamarához is Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1674. máj. 16.

⁴⁵³ L. 345. sz. a.

⁴⁵⁴ L. 335. sz. a.

⁴⁵⁵ L. 335. sz. a.

⁴⁵⁶ L. 342. sz. a.

Intimatur, dass der Batthiani berichte, dass von den entwichenen 3 Mördern, so vorhin den Pfarer zu St. Groth ermordet, 2 bey den Rebellen umbkommen, der dritte aber, so unschuldig an disem Todt, seie auf der Zipsser Camer protectionalien wider zuruckhkommen, so zu wissen verlangt, wie er sich gegen demselben zuverhalten.⁴⁵⁷

Reg. Prot. 1674. f. 279, n° 28.

349. 1674. jún. 2. *A haditanács felszólítja Feichtinger Hilarius főfizető mestert, hogy mivel jelentése szerint a győri végvidéken sok nem-katolikus huszár-és hajdútszt található, akik katolikust egyáltalán nem bocsátanak be, mustrajegyzékeiben nézzen utána, hogy a huszárcapitány és az őt vajda miként jutott állásához.*

Mann habe auss seiner relation vernohmen, dass sich auf den Raaberischen Gränizen viel uncatholische officiere, Husarn und Heyducken befändten, welche keine catholische einliessen, umb bey seinen muster Registern nachzuschlagen, wie der uncatholisch Husarn Hauptman und die 5 wayden zur stöll kommen und darüber berichten.⁴⁵⁸

Reg. Prot. 1674. f. 281, n° 34.

350. 1674. jún. 11. *A haditanács válaszolva Spankau tábornoknak, megerősíti a katolikus országlakóknak és papoknak a felkelők által való üldözése miatt a megyékhez küldött írását, valamint a felkelők elkapására tett intézkedéseit. Gönc városka, mivel a felkelőkkel titkos egyetértésben vannak, megbüntetendő, a tényleges végrehajtást előveheti.*

Andwortt auf seine relations vom 16, 19. und 23 May... Approbatur dass schreiben, so er an die Gespannschafften wegen Verfolgung der Catholischen Lands Inwohner und Geistlichen von denen Rebellen abgesendten lassen, wie auch seine gemachte anstalten die Rebellen beim Kopf zu krigen.⁴⁵⁹ Die Inwohner dess Stättlein Güns, somit denen Rebellen heimbliche Verstandtnus seien, zubeschaffen und könne er die würckliche execution vornehmen⁴⁶⁰...

Reg. Prot. 1674. f. 301, n° 101.

351. 1674. jún. 11. *A haditanács kiadja a császári decretumot a veszprémi, pápai, lévai és füleki evangélikus magyar katonaságnak. A panaszukra királyi fiscus által ellenük és bebörtönzött prédikátoraik ügyében eszközendő vizsgálat felől megparancsoltatott Eszterházy János győri alkapitánynak, hogy kimentésükre a kívánt iratokat adassa ki s prédikátoraikat, ha büntelenek, helyezze szabadlábra.*

Decret für die zu Vesprin, Pappa, Lewenz und Fileckh sich befindende Hung. Miliz, so der Evangelischen confession zugethan, auf Ihre angebrachte beschwörung über die durch den König. Fisco vornehmende inquisition wider dieselbe und Ihre Praedicanten wesswegen Sie in Verhaftt genohmen worden, seie dem Johann Esterhasi befohlen, Ihnen die verlangte instrumenta zu Ihrer exculpation aussfolgen lassen, wie nicht weniger die Praedicanten, im fall Sie unschuldig, auf freyen Fuess zu stellen.⁴⁶¹

Reg. Prot. 1674. f. 305, n° 114.

⁴⁵⁷ L. 267. sz. a.

⁴⁵⁸ Vö. 307. sz. a.

⁴⁵⁹ L. 342, 346. sz. a.

⁴⁶⁰ Minden bizonnal nem Kőszegről (Güns) van szó, hanem Göncről. (Spankau kassai főkapitány volt.)

⁴⁶¹ L. 343. 352, sz. a.

352. 1674. jún. 11. *A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a Veszprémben és Pápán fekvő evangélikus magyar katonaság két memoriálisát a királyi fiscus által ellenük és prédikátoraik ellen eszközendő vizsgálat és bebörtönzésük ügyében, Esterházy János győri alkapitány írásával, határozatot kérve.*

Includitur was die zu Vesperin und Papa ligende Hung. miliz, so der Evangelischen Religion zugethan, in zwey memorialien angebracht, wegen des königl. fisci wider Sie und Ihre Praedicanten vornehmender inquisition und derselben incaptivierung mit beyschluss des Johann Esterhasi bey vorgehabter reassoumierung abgelassenen schreiben, umb dieselbe hierüber zuverbschaiden.⁴⁶²

Reg. Prot. 1674. f. 305, n° 115.

353. 1674. jún. 20. *Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a kassai katolikus lelkészek mindenféle silány hadinépet szedegetnek össze.*

V. Spankhau auss Caschau vom 20. Júnii... Wegen der Caschauerischen Geistlichen, so allerhandt liederliche Völkher zusammen klauben.⁴⁶³

Exp. Prot. 1674. f. 407, n° 36.

354. 1674. jún. 25. *A haditanács válaszol Kollonich püspöknek, a magyar kamara elnökének a felkelőket és Bársony György váradi püspök idevonatkozólag küldött levelét illetőleg tett közlésére. A felkelők ellen bizonyos számú hadinépet küldenek. A 13 szepesi város prédikátorai ellen hozott ítélet felől Lubomirszky herceget meg kell nyugtatni, ezért meg kell a váradi püspököt bízni, hogy a hercegnek azt adja tudtul.*

Andwortt auf die gethane communication der Rebellen halber und des Bischoffens zu Waradein in diser materi abgangenen schreibens, dass wider die Rebellen eine anzahl Volckh zum succurs werde geschickt werden.⁴⁶⁴ Dass der Fürst Lubomirsky ob der gefälten Urtil wider die Praedicanten der 13 Zipsser Stätt ein gefallen tragen solle, umb dem Bischoffen zu Wardein aufzutragen den Lubomirsky hierüber zuvernehmen.⁴⁶⁵

Reg. Prot. 1674. f. 332, n° 201.

355. 1674. júl. 3. *A haditanács a magyar kancelláriának: a lelkészek (ti. katolikus főpapok) Felső-Magyarországon szedett-vedett hadinépet tartanak, ezek több kárt okoznak, mint hasznot. Az egri püspök hajdúi kirabolták Spankau szekereit és a kíséretből agyonlőttek öt Herberstein-ezredbeli muskétást; a rablókat a kassai káptalan védelembe vette.*

... Dann dass die Geistlichen liederliche Völkher in Ober Hungarn halten, so mehr schaden als nuzen, wie dann dess Bischoffen zu Erlau Heyducken des Spankau wägen beraubt und von der convoy 5 Herbersteinische Musquetierer erschossen, welche Rauber dass Capitl zu Caschau in protection genohmen.⁴⁶⁶

Reg. Prot. 1674. f. 349, n° 2.

356. 1674. júl. 6. *A haditanács megküldi a guberniumnak a veszprémi, pápai, lévai, füleki, tihanyi és vázsonyi végvárak nem-katolikus katonáinak kérelmét prédikátoraik és iskolamestereik szabadon bocsátása végett.*

⁴⁶² L. 351. 357. sz. a.

⁴⁶³ L. 355. sz. a. A katolikus főpapok némelyike „valóságos kis hadsereget tartott. Szegedy Ferenc egri püspöknek vagy 1000 főnyi népe volt, mely nem valóságos katonából, hanem jezuita intézetek növendékéből, katonaruhába bujtatott jezuitákból s más fanatikusokból állt.” Szilágyi Sándor (szerk.) *i. m.* VII. 303. l. Vö. Révész Kálmán *i. m.* Prot. Szemle 1897. 493. sz. a.

⁴⁶⁴ L. 346, 358. sz. a.

⁴⁶⁵ L. 359. sz. a.

⁴⁶⁶ L. 353. sz. a.

Includitur der uncatholischen Gränizer zu Vesprin, Pappa, Lewenz, Fileckh, Tihan und Vason anbringen wegen losslassung Ihrer Praedicanten und Schuelmaister.⁴⁶⁷

Reg. Prot. 1674. f. 369, n° 81.

357. 1674. júl. 6. *A haditanács megküldi a guberniumnak a veszprémi, pápai, lévai, füleki, tihanyi és vázsonyi magyar katonaság kérelmét prédikátoraik és iskolamestereik szabadon bocsátása és a vallás szabad gyakorlata végett.*

Includitur der zu Vesprin, Pappa, Lewenz, Fileckh, Tihan und Vason liggenden Hungarischen miliz anbringen, wegen losslassung Ihrer Praedicanten und Schuelmeister, auch verstattung des freyen exercitii Religionis.⁴⁶⁸

Reg. Prot. 1674. f. 370, n° 82.

358. 1674. júl. 12. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak. Helyesli intézkedéseit. Jól válaszolt a megyéknek, közben azonban a magyar kancelláriától, a kassai kamarai adminisztrációtól jelentés érkezett a Szegedy Ferenc egrí és Mokcsay András c. korbáviai püspökkel a felkelők lecsendesítése végett tartott tanácskozásról. A végső döntés szerint egy német ezredet kell Magyarországra küldeni.*

Andwortt auf den 30. Jünii... Approbatur seine bisshero gemachte anstalten... auch an die Comitatus wohl geschrieben, intzwischen aber wehren von der Hung. Hof. Canzley von der Caschauischen administration bericht communicirt worden, wass sie mit dem Bischoffen zu Erlau Szegedi und Bischoffen zu Corba Motchay wegen stillung der Rebellen für beratschlagung gehalten und der endliche Schluss dahin gangen ein Teutsches Regiment in Ober Hungarn zu schicken.⁴⁶⁹

Reg. Prot. 1674. f. 379, n° 101.

359. 1674. júl. — *A magyar kamara elnöke, Kollonich püspök a haditanácshoz a 13 szepesi város prédikátorainak Lubomirszky herceg által megerősített megbüntetése ügyében.*

Hung. Camer Praesident wegen der vom Lubomirsky approbirten condemnation der Praedicanten in den 13 Zipsser Stätten.⁴⁷⁰

Exp. Prot. 1674. f. 425, n° 176.

360. 1674. júl. 28. *A haditanács megküldi Kollonich püspöknek a váradi püspök, Bársony György és Lubomirszky herceg irását arról, hogy a herceg a szepesi 13 város prédikátorai ellen hozott ítéletet mindenképpen megfelelőnek tartja és megparancsolta a prédikátorok teljes eltávolítását.*

Remittuntur des Bischoffens zu Wardein und Fürstens Lubomirsky original schreiben, dass er Lubomirsky dass ergangene Urthl wider die Praedicanten in den 13 Zipsser Stätten allerdings genehm halte und befohlen selbige ganz auszurotten.⁴⁷¹

Reg. Prot. 1674. f. 404—405, n° 189.

361. 1674. aug. 20. *A haditanács utasítja Sparr ezredet az ezredénél levő prédikátorok eltávolítására és ennek megtörténte után jelentéstételre.*

⁴⁶⁷ L. 351, 352, 357. sz. a.

⁴⁶⁸ L. 356, 379. sz. a.

⁴⁶⁹ L. 354. sz. a.

⁴⁷⁰ L. 354, 360. sz. a. L. Liszkay József i. m. (Pápa) 39. l.

⁴⁷¹ L. 359, 478. sz. a. Vö. Bruckner Győző i. m. (Szepesség) 332—355. l.

Solle die bey seinem Regiment vorhandene Praedicanten abschaffen und dass es geschehen berichten.⁴⁷²

Reg. Prot. 1674. f. 453, n° 104.

362. 1674. aug. 31. *A haditanács Pálffy Tamás kancellárnak megküldi a császári rezolúciót a II. Rákóczi György özvegye által a felkelők ellen Sámbar Mátyás jezsuita páter útján felajánlott lengyel hadinépből álló segítség ügyében. Közli, hogy mi irandó ez ügyben a fejedelemszónynak. Spankau tábornoknak megparancsolták, hogy tárgyaljon vele.*

Intimatur Kays resolution wegen des von der verwittibten Fürstin Rakozin anerbottenen succurs einiger Pohnischen Völckher wider die Rebellen, so Sie durch den Jesuiter Patr. Zambar repraesentiern lassen, was hierüber an gedachte Fürstin zu schreiben, seie auch dem Spankau befohlen mit derselben zu conferiren...⁴⁷³

Reg. Prot. 1674. f. 473—474, n° 167.

363. 1674. okt. 12. *Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak. A lutheránusok Thökölyt akarják a fejüknek. Suys szerint a nagybányai prédikátorok a kamarai idézésre nem akarnak előállni, a templomot a jezsuiták elfoglalták s összezördülés támadt.*

Spankau auss dem Veldtlager bei Lutz yber an der Teyss vom 12. Oct. 1674... Den Tokoli wolten die Lutheraner pro supremo haben... Gr. von Suys wyner auss Zattmar von 10 dito, was sich zu Nagybania zuegetragen, das sich die Praedicanten auf der Camern Citation nit stellen wollen, wie die Kirchen durch den P. Jaessus occupiert und was für ein auflauff entstanden.⁴⁷⁴

Exp. Prot. 1674. f. 693—694, n° 83.

364. 1674. okt. 18. *A haditanács Spankau tábornoknak azt válaszolja, hogy az 1672. évi parancsnak megfelelően semmiesetre sem helyesli, hogy a felső-magyarországi megyék felüljenek és táborába menjenek. Az egri püspök, más katolikus lelkészek és Károlyi hadinépeit használhatja.*

Andwortt auf den 17. und 29. Sept. und 2. Okt... Dass die Ober Hungarische Gespannschafften aufsizen und sich bey Ihme in Lager einfinden sollen, wird auf keine weise approbirt vermög vorigen befelchs anno 1672. ausser dass er sich des Bischoff zu Erlau, auch anderer Geistlichen und des Karoly Völckher bedienen könne⁴⁷⁵...

Reg. Prot. 1674. f. 568, n° 103.

365. 1674. nov. 9. *A cseh kancellária értesíti a haditanácsot, hogy 200 felkelő magyar Trencsén körül betört Morvaországba, meggyilkoltak három plébánost és a katolikus nemeseket kirabolták. Közli Strassoldo jelentéseit ebben az ügyben.*

Bohmische Hoff Canzley vom 9. Nov. 1674. Wegen der 200 Rebellischen Ungarn, so umb Trantschin gegen Mahren eingefallen, drey Pfarrer ermordet und

⁴⁷² Sparr ezredes a kanizsai főkapitányságban szolgált.

⁴⁷³ További adataink nincsenek.

⁴⁷⁴ L. 416. sz. a. Nagybánya református és evangélikus templomait 1674. áprilisában vették el. Erre a sorsra jutottak a reformátusok iskolája, a paplak, a templomi harangok is. A papokat, tanítókat és tanulókat elűzték, jövedelmeiket zár alá vették. Fabó András *i. m.* (Eml.) II. 229. Berey József *i. m.* Prot. Szemle 1897. 466, 467, Katona Lajos: *A nagybányai reform. egyház papjai*, M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelő 1881. 245. l. Egyébként 1672. elején a kamarai hatóságnál bizonyos nagybányai „gyanús” összejövetelről volt szó. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. jan. 29, Litt. Cam. Pos. Fasc. 43, n° 34.

⁴⁷⁵ L. 222. sz. a.

die Catholische von Adl ausgeraubt. Was in disser materi der Graff von Strasoldo berichtet, aus sonderen Orthen her berichtet wirdt.⁴⁷⁶

Exp. Prot. 1674. f. 690, n° 62.

366. 1674. nov. — *Szelepcsényi György esztergomi érsek a haditanácsnak a berencsi (Trencsén m) új zendülés és a Felső-Magyarországon a törökök és a felkelők miatt veszélyes kilátásról.*

Erzbischoff zu Grann auss Pressburg von 16. Sept. 1674. Wegen des neu-lichen Tumults zu Perenz und gefehrlich aus sehen in Ober Ungarn der Turckhen und Rebellen halber.⁴⁷⁷

Exp. Prot. 1674. f. 710, n° 107.

367. 1674. nov. 9. *A haditanács válasza a cseh cancelláriának a Trencsén körül összeverődött zendülőknek vagy rablóknak és a katolikus lelkészek ellen elkövetett gyilkos merényleteknek az ügyében. Közli, hogy milyen ellenintézkedések történtek, kéri, hogy Morvaországban a magyar határokkal szemben gondos intézkedéseket tegyenek.*

Andtwortt auf Ihren herüber communicirten bericht, wegen einiger umb Trinchin sich zusammen geschlagenen Rebellen oder Rauber und an den Geistlichen verübten attentaten, mit beyschluss, wass für gegen anstalten gemacht worden, umb auch Ihres orths bey dem Land in Mähren gegen die Hungarische Gränizen vorsorgliche disposition zuverordnen.⁴⁷⁸

Reg. Prot. 1674. f. 613, n° 73.

368. 1674. nov. 9. *A haditanács megküldi a magyar cancelláriának az esztergomi érsek közlését a Berencsnél összegyűlt zendülők vagy rablók által katolikus papok ellen elkövetett gyilkos merényletek felől. Strassoldonak megparancsolták, hogy további előhaladásukat ezredével akadályozza meg, ha szükséges, három Sparr-ezredbeli gyalog- s egy-két dragonyos századot odaküldenek. A gubernium a környező megyéknél a rendelkezéseket tegye meg.*

Includitur was der Erzbischoff zu Gran wegen der bey Perenz sich versamb- lenden Rebellen oder Rauber und an denen Geistlichen verübten attentaten com- minicirt, worüber dem Grafen Strasoldo befohlen worden, mit seines Regiments Völkern Ihren fernerem progress zu verhindern, auch wann vonneten Ihme noch die 3 Sparische Compagnien zu Fuess und ain- oder andere dragoner Compagnien zuezuschicken, umb auch von Gubernio bey denen umbligenden Gespannschaften verordnung zu thun, Sie auch zuverfolgen.⁴⁷⁹

Reg. Prot. 1674. f. 613—614, n° 74.

⁴⁷⁶ L. 366. sz. a. Nyitra megyének Trencsén megyével szomszédos részeiben val- lásuk üldözése miatt már 1672-ben ismételten felzendültek a parasztok. L. 292. sz. Itt a brezovai, miavai és turalukai katolikus plébánosok megöléséről van szó. Orsz. Létár., Ben. Res. 1674. dec. 11, Szalay László i. m. V. 175. l. A magyar kamara jelen- tése az udvari kamarának a katolikus papok üldözéséről és a berencsi rebellesek ellen katonai erő alkalmazásáról uo. Cam. Exp. 1674. dec. 24, n° 34, 1675. febr. 4. n° 9. Más vidéken 1675-ben is a katolikusok üldözéséről szólnak. A rozsnói plébá- nos 1675. máj. 24-én Szelepcsényi érseknek a katolikusok üldözéséről s egyben a lap- pangó prédikátoroknak a lakosság által való pártolásáról számolt be. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 180, Konv. 4, f. 43—45. Ugyanakkor Lingay János jezsuita Jolsvárol az érseknek szintén a katolikusoknak, a gályarabokról érkezett rossz hírekre mintegy válaszképpen való üldözését jelentette. Uo. Fasc. 180, Konv. 6, f. 1—4. 1677-ben a ka- tolikusok sérelmeiről bizonyágleveléket vettek fel. Uo. Fasc. 326, Konv. C, f. 49—50.

⁴⁷⁷ L. 365, 367. sz. a. Berencs, Nyitra m.

⁴⁷⁸ L. 366, 368. sz. a.

⁴⁷⁹ L. 367, 369. sz. a.

369. 1674. nov. 23. A haditanács értesíti a guberniumot, hogy a berencsi ke-
rületben legújabbán keletkezett zavargás okozója a turalukai prédikátor volt és
szükségesnek látszik a füleki nem-katolikusokat illetőleg nyomozást végezni,
az elkapott zendülőket erősen vallatni és a tetteseket megbüntetni.

Der Erzbischoff zu Gran habe informiert, dass der iüngste tumult in Peren-
zischen district der Praedicant zu Turaluk Ursaher gewesen seie und vonneten
zu sein erachtet, wegen der uncatholischen Fileckher eine inquisition anzus-
tellen und die bekomene Rebellen starckh zu examiniren und die Thätter zu-
bestrafen.⁴⁸⁰

Reg. Prot. 1674. f. 630, n° 127.

370. 1674. nov. 25. A füleki, pápai, tihanyi, veszprémi, lévai és vázsonyi vég-
vári katonák kériik vallásuk szabad gyakorlatának és prédikátoraik megtartásá-
nak megengedését, a háborgatókkal szemben megvédelmezésüket és letartóztá-
tott prédikátoraik szabadon bocsátását. A haditanács azt válaszolja, hogy a ké-
relmet illetékes helyen adják elő, noha — mint mondják — az említett prédiká-
torok a Magyarorszában uralkodó minden legújabb zavarok szerzői és pártfogói
voltak és mint a mostani zendülés résztvevői jog szerint ítéltek el. Mivel a
kérelmezők a császári és királyi felség iránt hűségre vannak kötelezve, leg-
kevésbé sem kételkednek, hogy inkább azt kívánják, miszerint az említett pré-
dikátorok érdemelt büntetésüket elszenvedjék, mint hogy azok feleiként őket
védelmezni és a letartóztatásból, amelyben joggal tartatnak, kiszabadítani töre-
kedjenek.

Hung. Granitzer zu Filleekh, Papa, Tyhan, Vesperin, Lewentz und Vaschon
bitten sie in Ihrer Religion undt habenden Praedicanten in Ihren exercitio
religionis frey zu lassen undt wider die turbatores in manutenirn, auch Ihre
Praedicanten, so arrestirt, auf freyen Fuess zu lassen. Supplicantibus restituen-
dum, quod hanc instantiam suam coram foro competenti debite proponere no-
verint, quamvis feratur introattactos Praedicantes omnium modernum distur-
biorum per regnum Hungariae vigentium maximos authores et fautores existere
ac tanquam praesentis rebellionis participes iure convictos et condemnatos esse,
cumque memorati supplicantes suae sacr. caes. et regiaeque Mt-i iuramento
fidelitatis obstricti sint, minime proinde dubitatur eosdem potius desideraturos,
quatenus praefati Praedicantes demeritam poenam luant, quam ut partes illorum
tueri, vel eos ex aresto, in quo iuste detinentur, liberare studeant.⁴⁸¹

Exp. Prot. 1674. f. 675—676.

⁴⁸⁰ L. 368. 372. sz. a. Szelepcsényi érseknek a királynak 1674. nov. 16-án tett
jelentése szerint a füleki végvár katonái ki akarták szabadítani prédikátorukat (Bod-
nár Mihály), akit a pozsonyi rendkívüli bíróság ítélete után előbb a pozsonyi vár-
börtönbe zártak, majd a berencsi várban tartottak, míg végül gályarabságra hurcol-
ták. (A gályarabságban halt meg.) A füleki katonák e zendülő vállalkozásáról volt
szó — közelebbi megjelölés nélkül — az előző adatokban is. Az érsek szerint a turalu-
kai prédikátor, aki magát János vezérnek nevezi, volt az értelmi szerző. Az érsek
hangoztatja, hogy minden zavargás és zendülés a prédikátoroktól ered, kéri ezért,
hogy a véghelyekről minden prédikátort száműzzenek. Lichner Pál *i. m.* 120—121. l.

⁴⁸¹ L. 356. sz. a. Jöllehet a haditanács válasza visszautasító volt, a megnevezett
végvárak protestáns őrségei 1675. jan. 13-án mégis királyi védlevelet kaptak, de az
engedmény — valószínűleg a kancellár befolyására — kevesebb volt, mint amit az
előző évben a felsőmagyarországi végvárak elértek. L. 342. sz. a. A fülekieknek és
társaiknak a királyi védlevél nem biztosított mást, csak a protestáns vallás meg-
tartását és az erőszakos térítés kizárását. A király egyben kifejezte azt a reményét,
hogy továbbra is hűek lesznek. Vö. Szabó István *i. m.* 468. l. A vázsonyi vár lutheránus
és kálvinista katonái részére kiadott királyi védlevél szövegét közli Payr Sándor:
Egyháztörténeti emlékek, Sopron, 1910. 206—208. l. A többié nyilván azonos.

371. 1674. dec. — *Trukmiller domonkosrendi vicarius provincialis kéri kas-sai templomuk visszaadását.*

Trukmiller Pater Vicarius Provincialis ordinis St. Dominici pro restitutione Ihrer Kirchen zu Cassau.⁴⁸²

Exp. Prot. 1674. f. 767, n° 57.

372. 1674. dec. — *A nyitrai püspök, Pálffy Tamás kancellár közli a haditanáccsal a törökök és felkelők által elkövetett kihágásokat, a további veszélyt s megküldi vallomását egy útonállóknak, aki a berencsi katolikus lelkész megölésében segített.*

Bischoff zue Neutra repraesentiert der Türckhen und Rebellen verybende insolentien, weibhere gefahr und reichet eine aussage von einem Strassenrauber ein, der Pfarrern zu Bernez umbbringen helfen.⁴⁸³

Exp. Prot. 1674. f. 768, n° 67.

373. 1674. dec. — *Pápa evangélikus végvári katonái a haditanácstól kéri, hogy tiltsa meg az ottani német kapitányoknak, hogy velük szemben segédkezzenek Kollonich püspöknek.*

Evangelische Gränizer zu Pappa pro Verboth an die aldasigen Teutschen Hauptleuth, das sye dem Bischoffen Kollonitsch wider sye nicht assistiern solle.⁴⁸⁴

Exp. Prot. 1674. f. 781, n° 159.

374. 1675. jan. 26. *Spankau tábornok a haditanácsnak a Bécsbe küldött erdélyi követről, ezt illetőleg gr. Petheő Zsigmond jelentéséről, egyebek között a letartóztatott kálvinista prédikátorok ügyében.*

Von Spankhau auss Caschau... unter 26. Jan... wegen eines Siebenbürgischen Gesanten, so nachher Wienn passirt,⁴⁸⁵ was der Graff Petheo⁴⁸⁶ dessentwegen berichtet, unter andern der arrestierten Calvinischen Praedicanten halber...

Exp. Prot. 1675. f. 104—105, n° 75.

375. 1675. febr. — *Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a két Pethő Kassára érkezett, vele átjött (ti. a felkelőktől) Szobonya István és Szöcs János s magukat a felkelők áthozatalára ajánlják. Szobonya az ónodi és szendrői végvári katonákat 8 nap alatt át akarná hozni a király hűségére néhány nemessel. Ha Szobonya ígéretét teljesítené, megérné, hogy neki javai visszaadassanak és a felkelők által követelt prédikátor Ónodon is megadassék, s hogy — miként Szendrőn — a leégett templom helyett Ónodon is újat építhessenek.*

Herr General Wachtmaister von Spanckhau eine geraume zeithero unterschiedliche weitläuffige relationes eingeschickt, auss wellchen mann allein die Substantialia zu extrahiern und Ihre Kays. Mt. zu referieren für nöthig erachtet... Die zween Petheo wehren zu Caschau angelangt, nebens Ihnen wehren auch heryber khommen der Steffanus Szobonia und Szocz János und

⁴⁸² A volt domonkos templomnak gabonátárházul való alkalmazására Orsz. Ltár., Ben. Res. 1674. nov. 16, 1676. jan. 22, 1680. nov. 2. Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 65, 73, 77

⁴⁸³ L. 369. sz. a. Bernez: Berencs? Vö. 369. sz. a.

⁴⁸⁴ L. 370, 390. sz. a.

⁴⁸⁵ Az év folyamán gr. Csáky László járt Bécsben Erdélyből követségben.

⁴⁸⁶ L. 375. sz. a. Pethő Zsigmond ónodi várkapitány.

syé wegen heryberbringung der Rebellen offeriert⁴⁸⁷... Der Szobonia wolte zue 8 Tagen die Rebellige Gränizer von Onod und Zendreo. wie nit weniger etliche von den Edlleuthen zur vorigen Devotion bringen. Wann disser Szobonia sein versprechen nachkommen solte, wehre der Mihe wol werth, das Ihme sein Güetl restituieret, wie auch der von den Rebellen verlangende Praedicant, gleichwie zu Zendreo, auch in Onod conivendo vergnüget werde, wegen der abgebrannten Kyrchen zu Onod damit syé eine andere erbauen mochten⁴⁸⁸...

Exp. Prot. 1675. f. 79—83, n° 3.

376. 1675. febr. 3. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: ha Szobonya István át tudja hozni a felkelőket, nemcsak javai visszaadásával, hanem még további jutalommal is kecsegtethető. Ónodon a prédikátort a házakba be lehet bocsátani, de nem engedik meg templom építését sem a városban (vár), sem azon kívül.*

Andwort auf den 12, 19, 25, dec. 2, 13, 16, und 19. Januarii... Dem Stephan Szobonia könne er, wann er die Rebellen werde können herüber bringen, nit allein auf die restitution seiner Güter, sondern noch auf eine mehrere recompens verträsten. Wegen des Praedicanten zu Onod könne derselbe in denen Heüssein zugelassen werden, aber eine Kirchen in oder ausser der Statt zuerbauen nicht zugestatten sie⁴⁸⁹...

Reg. Prot. 1675. f. 54, n° 5.

377. 1675. febr. 5. *A haditanács megküldi döntés végett a cseh kancelláriának a magyar végvári katonaság és a szatmári község emlékiratát a szepesi kamara által a vallásügyben foganatosítandó újítás ügyében.*

Includitur der Hungarischen Gräniz Soldatesca und der Gemain zu Zathmar in Ober Hungarn memorial, wegen der durch die Zipsser Camer vornehmenden reformation in puncto religionis umb zu berichten, wie sie hierauf zuverbschaiden.⁴⁹⁰

Reg. Prot. 1675. f. 59, n° 24.

378. 1675. febr. 13. *A cseh kancellária a haditanácshoz a felsőmagyarországi végvári katonaság által igényelt szabad vallásgyakorlat ügyében. A haditanács*

⁴⁸⁷ Szobonya István Wesselényi Ferenc nádor mezei kapitánya és az összeesküvés részese volt. Halálra ítélték, de az ítéletet felfüggesztették. A bujdosókhöz ment, 1674-ben még Erdélyben jár. 1671-ben ónodi kapitánynak írják, 1674-ben ónodi alkapitányként emlegetik, utóbb már úgy, mint aki a felkelők császári oldalra való átvitelén dolgozik. *Pauler Gyula* i. m. (Wess. összeesk.) I. 211, II. 365, 377, 392, 397, 462, Török-kori Magyarokor Allami Okmánytár V. 19, Erd. Országgy. Eml. XV. 404, Teleki Mihály lev. VI. 600, 601 I. — Szöcs (Szücs) János végvári katona volt, utóbb a bujdosóknál mezei kapitány, majd II. Rákóczi Ferenc ezredes kapitánya. *Pauler Gyula* i. m. Századok 1869. 11., Deák Farkas i. m. 50, *Angyal Dávid* i. m. 76, Teleki Mihály lev. VI. 552, 601, VII. 324, *Esze Tamás* i. m. 164. I. Az említett művekben Szobonya és Szücs gyanús „békítő” tevékenységéről nincs szó, de a bujdosókhöz 1675 decemberében Szücs azt a hírt hozta, hogy Strassoldo és Barkóczy István a felkelőknek javaik visszaadását ígéri, ha visszatérnek. Teleki Mihály lev. VII. 124. I. L. 376, 386. sz.

⁴⁸⁸ Az ónodi és szendrői katonák jó része ekkor már a bujdosók soraiban harcolt. A magyar végvári katonaságot 1672-ben nagy mértékben apasztották. Takáts Sándor i. m. Századok, 1904, 117. I. Az ónodi katonáknak a bujdosókhöz való csatlakozásaiban nyilván szerepet játszottak az 1672. évi őszi ónodi események. L. 193. sz. a.

⁴⁸⁹ L. 375, 380. sz. a.

⁴⁹⁰ L. 342, 378. sz. a. Szatmár megye képviselőjeként Kékényesdi Györgynek panasza az udvari kamara előtt templomaik, iskoláik, papjaik visszaadása végett. *Hofk. Wien, Hoffin. Hung.* 1675. márc. 4. Nem tudjuk megállapítani, hogy a „cseh” kancellária itt és a következő három szám alatt elírásként került-e a protocollumba, vagy más okból.

megküldi a magyar kancelláriának azzal, hogy ez ügyben, mely politikai s így nem tartozik a haditanács elé, megfelelő választ adjon.

Böhm. Hoff Canzley den 13. febr. 1675. Das praetendierende liberum exercitium religionis von der Ober Hung. Graniz Soldatesca betr. B. Ad inclityam cancellariam regiam hungaricam aulicam officiose remittendum, quae supplicanti bus hocce in negotio, utpote politico nec ad consilium bellicum. pertinente, adaequatum responsum haud gravatim dare, eosque debite hinc expedire noverit.⁴⁹¹

Exp. Prot. 1675. f. 74—75.

379. 1675. febr. 13. A cseh kancellária a haditanácshoz a felsőmagyarországi végvári katonaság által igényelt szabad vallásgyakorlat ügyében. Közli a választ a szatmári követek részére az evangélikus helyőrség és község ügyében. Mellékeli a svéd követ irását.

Den 13. Febr. 1675. Bohmische Hoff Canzeley. Das praetendierende liberum exercitium religionis von der Ober Hungar. Gräniz Soldatesca betr. Beschaidt für die abgeordnete von Zaththmar wegen der Evangelischen Guarnison und Gemain. Darbei des Schweedischen abgesantens Oxensterns verbeschaidung.⁴⁹²

Exp. Prot. f. 108, n° 78.

380. 1675. márc. 16, 30. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak a felkelőtől átjött Szobonya közléseit. Petheő Ferenc rábeszélte Szobonyát, hogy menjen a császári udvarba. Spankau Szobonyának 50 ft-ot adott.

V. Spankau untern 16. Martii... was der von denen Rebellen herüberkhommene Szobonia berichtet... Untern 30. Martii... der Franciscus Petheo habe den Szobonia beredet sich nach dem Kays. Hoff zu begeben... dem Szobonia habe er 50 f. geben lassen.⁴⁹³

Exp. Prot. 1675. f. 319—321, n° 182.

381. 1675. ápr. 4. A haditanács megküldi Spankau tábornoknak a sárospataki jezsuita superior panaszát az ottani parancsnok ellen házuknak és iskolájuknak katonaszállásolás céljából való elvétele miatt.

Includitur dess Patris Superioris Societatis Jesu zu Patak Clag wider den Commandanten aldorten wegen weckhnehmung Ihrer Behausung und Schuellen zu quartiern.⁴⁹⁴

Reg. Prot. 1675. f. 184, n° 40.

382. 1675. ápr. 29. A haditanács megküldi Spankau tábornoknak a magyar kancellária rendeletét a lőcsei városi tanács berendezéséről.

Communicatur wass die Hungarische Hof Canzley wegen einrichtung des Statt Raths zu Leütsch herüber geben und darauf expedirt worden.⁴⁹⁵

Reg. Prot. 1675. f. 239, n° 241.

383. 1675. máj. 4, 5. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak: némely katolikus lelkészek azt hangoztatják, hogy a prédikátorokkal szemben újból el akarnak járni; oizonyos, hogy ha ezt a felkelők meg tudják, nem lehet velük rendbe jönni.

General Wachtmeister von Spanckau vom ersten und 4. May 1675.... So liessen sich auch etliche Geistliche verlauthen, mann wolle wider die Praedican-

⁴⁹¹ L. 377, 379. sz. a.

⁴⁹² L. 378. sz. a. Oxenstierna Benedikt svéd követ a bécsi udvarban.

⁴⁹³ L. 376, 386. sz. a.

⁴⁹⁴ L. 247. sz. a.

⁴⁹⁵ L. 385. sz. a. Az udvari kamara rendelete szerint a bíró, a jegyző és a fél-tanács katolikusokból választandó. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1675. ápr. 25. L. még uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 49, n° 1, 9.

ten aufs neue verfahren, versichert, wann es die Rebellen erfahren, mann mit Ihnen nichts richten werde⁴⁹⁶ . . .

Exp. Prot. 1675. f. 452, n° 107.

384. 1675. jún. 5. *Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak: ha a felkelők Ónodra megérkeznek, nekik egy prédikátor, miként Szendrőn, megengedendő lenne.*

Von Spankau General Wachtmaister aus Caschau von 5. Junii anno 1675 . . . Wann sich die Rebellen zu Onod einfinden werden, Ihnen daselbst ein Praedicant wie zu Onod⁴⁹⁷ verstattet werden solle.⁴⁹⁸

Exp. Prot. 1675. f. 452—453, n° 108.

385. 1675. máj. 8, 12, 15, 18, 22, 29. *Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak. Kassán újból letartóztatásba vettek egy prédikátort. A prédikátorok Gömör megyében a falvakban hogyan lakoznak. Lőcsén a városi tanács állításánál adandó alkalommal szívesen segédkezik.*

Von Spankau Cassau von 8, 12, 15, 18, 22, und 29. Maii . . . Mann habe zu Caschau de novo einen Praedicanten in arrest gezogen.⁴⁹⁹ Dann wie die Praedicanten in der Gespanschaft Göme⁵⁰⁰ auf dem Landt hausen . . . Weiter erylert er Spankhau untern 29. May, er wolle bei einrichtung des Stattraths zu Leutsch pro re nata gern assistiern, wann es möglich werde sein khonnen.⁵⁰¹

Exp. Prot. 1675. f. 440—441, n° 51.

386. 1675. máj. 12. *Az esztergomi érsek a haditanácsnál panaszt emel Szobonya István ónodi alkapitány ellen a prédikátorok visszavitele tekintetében kisajátított hatalom miatt.*

⁴⁹⁶ Ugyanakkor, amikor a bécsi kormányhatóságok különböző okokból az erőszakos valláspolitikában — mint láttuk — bizonyos engedményekre szánták el magukat, akkor magyar politikai tényezők, elsősorban Kollonich püspök, mint a magyar kamara elnöke, valóságos hajtóvadászatot indítottak a pozsonyi rendkívüli bíróságon proskribált prédikátorok ellen, akik helyenként — főleg a biztonságot inkább nyújtó véghelyeken — újból kezdtek megjelenni. Kollonich 1675. jan. 28-án tudatta a magyar kamarával, hogy Nagy István hadnagy Bodonhelyen valami prédikátort tart, s felszólította, hogy rendelje el a prédikátor Sárvárra küldését, ellenkező esetben, mint aki proscriptus papot tart, törvény elé hívandó. A kamara írt is Nagy Istvánnak, hogy „súlyos displicenciá”-val vették a proskribált pap visszavételét s fogassa el. Orsz. Ltár., *Litt. ad Cam.* Ser. I. Fasc. 76, *Cam Exp.* 1675. jan. 30. n° 69. Majd febr. 18-án a magyar kamara a szepesi kamarának írta: Kollonich püspök cáfolja azt a hírt, mintha a király megengedte volna a proskribált papoknak a véghelyekre való visszatérését, az ilyet jelentsék azonnal a kamarának. A kamara másnap jelentve Kollonichnak rendelkezése teljesítését, egyben közölte, hogy Zichy Páltól nem minden meglepetés nélkül értesültek arról, hogy a királyi pátens (l. 370. sz. a.) ürügye alatt a fő- és alkapitány tudta nélkül a vázsonyi várba egy proskribált prédikátort visszavittek. *Uo. Cam. Exp.* 1675. febr. n° 38, 95, *Litt. Cam. Pos.* Fasc. 48, n° 34. Néhány hét múlva hasonló ügyről hallunk: a magyar kamara azt írta a zalavári apátnak, hogy levele alapján jelentették a protestáns papok visszatérését a véghelyekre. *Uo. Cam Exp.* 1675. márc. 6. n^o A. l. Meg kell jegyeznünk, hogy Spankau jelentése nem kapcsolható világosan a proscriptus papokhoz; ebben általában a Felső-Magyarországon hangoztatott fenyegetésekről van szó. L. 387. sz. a.

⁴⁹⁷ Vlg. elírás Szendrő helyett. L. 375. sz. a. Szintén elírás lehet a szövegben „Junii” espedig „Maii” helyett. Ezt kétségtelenné teszi, hogy ez a bejegyzés az előzőt, mely május 4. és 5. keletet viseli, a protocollumban közvetlenül követi s míg az előző a 107, ez a 108. sorszámot viseli s utána továbbra is májusi iratokat találunk.

⁴⁹⁸ L. 376, 386, sz. a.

⁴⁹⁹ További adataink nincsenek.

⁵⁰⁰ Minden bizonnyal: Gömör.

⁵⁰¹ L. 382, 398. sz. a. A katonai erő segítségül nyújtására Orsz. Ltár., *Litt. Cam. Pos.* Fasc. 49, n° 14, 12.

Erzbischoff zu Gran auss Pressburg den 12. May 1675. den Zobonia V. Caritain zu Onodt wegen sich zueaignender macht die Praedicanten introduciern zu khönnen.⁵⁰²

Exp. Prot. 1675. f. 380, n° 108.

387. 1675. máj. 18. *A haditanács a magyar kancelláriával közli a császári rezolúciót a vallás ügyében, elsősorban Felső-Magyarországon ne fenyegezzék a prédikátorokat, ami a katolikus lelkészek részéről ott megtörténik, hogy ezzel ne riasszák vissza a felkelőket, hanem színelni kell.*

Intimatur Kays. Resolution, dass in negotio religionis fürnemblich in Ober Hungarn denen Praedicanten, wie von theils geistlichen aldorten geschehe, nicht betrohet und dardurch die Rebellen abschröcken, sondern dissimuliert werden solle.⁵⁰³

Reg. Prot. 1675. f. 281, n° 103.

388. 1675. máj. 24. *A haditanács Spankau tábornoknak megküldi az esztergomi érsek panaszát Szobonya István ónodi alkapitánnyal szemben, amiért a lévaiaknak azzal dicsekedett, hogy teljes hatalma van a prédikátoroknak újbóli bevezetésére. Kéri az ilyesmit megtiltani neki.*

Includitur des Erzbischoffens von Gran Clag wider den Stephan Szobonia Vice Capitan zu Onod, dass er sich gegen denen Lewenzern gerühmet, völlige gewalt zu haben, die Praedicanten wider zu introduciern, umb Ihme solches zuverweisen.⁵⁰⁴

Reg. Prot. 1675. f. 288, n° 121.

389. 1675. máj. — Győr, Komárom, Légrad, Körmend, Szentgrót és Pápa végvárainak evangélikus tisztjei és katonái kérik iskoláik, templomaik és papházaik visszaadását.

Evangelische Officier und Gränizer von Raab, Comorn, Legradt, Cörnmenth, Zent Grodt und Papa umb restituierung Ihrer Schuelen, Kyrchen und Pfarhauser.⁵⁰⁵

Exp. Prot. 1675. f. 381, n° 119.

390. 1675. máj. 15. *A haditanács a magyar kancelláriának annak a császári védlevélnek alkalmazása felől, melyet a veszprémi, pápai, vázsonykői, tihanyi, lévai és füleki evangélikus és kálvinista végvári katonák elnyertek.*

Hung. Hoff Canzley 15. May 1675. umb Handhabung yber das Kays. Pro-

⁵⁰² L. 376, 384, 388. sz. a.

⁵⁰³ L. 383. sz. a. Felső-Magyarországon — mint láttuk — a császári parancsnokok a felkelők, elsősorban a soraikban harcoló volt végvári katonák megnyerésére törekedtek. A császári rezolúciót is a haditanács eszközölte ki a katonai érdekeket szem előtt tartó, egyébként protestáns Spankau tábornok kezdeményezésére. Ez időben (máj. 25.) a gubernium elnöke, Ampringen is azt írta a királynak, hogy igen nagyon szükséges már a kedélyeket megnyugtatni, s a teljes kétségbeeséstől, amennyire lehet, visszatartani, ha csak a király nem akarja teljesen elveszíteni az országot, a vallásüldözéssel is, legalább a jelenben, nem kellene már a magyarokat tovább keseríteni. Károlyi Arpád i. m. 67. i.

⁵⁰⁴ L. 386, 399. sz. a.

⁵⁰⁵ E végvárak közül Pápa, más végvárakkal együtt 1675 januárjában a vallás gyakorlatáról védlevelet kapott, de templomaik, iskoláik és papházaik visszaadásáról abban nem volt szó. L. 370. sz. a. A pápai rekatolizációról Kollonich jelentése 1677—78-ból Staatsarchiv, Wien. Hung. Fasc. 328, Konv. F. f. 1—7. Körmend templomát Széchenyi György kalocsai érsek, győri püspök vette el. Maurer Joseph i. m. 89. l.

tectionale, so den Evang. und Calvinischen Gränizern zu Vesprin, Papa, Wasonkoi, Tyhan, Lewentz und Fillekh erthailt worden.⁵⁰⁶

Exp. Prot. 1675. f. 381, n° 122.

391. 1675. máj. 25. *A haditanács a nem-katolikus győri, komáromi, légrádi, körmendi, szentgróti és pápai végvári katonáknak a templomaik, tornyaik, iskoláik, papházaik és harangjaik visszaadása és prédikátoraik biztosabb engedélyezése ügyében.*

Die uncatholische Gränizer zu Raab, Comorn, Leograd, Kermend, St. Groth und Papa werden auf Ihr anbringen wegen restituierung Ihrer Kirchen, Thurn, Schullen, Pfaarhöffen und Glockhen auch sicherer verstattung Ihrer Praedicanten verbschaiden.⁵⁰⁷

Reg. Prot. 1675. f. 290, n° 132.

392. 1675. máj. 25. *A pápai evangélikus végvári katonaság kéri templomai, tornyai, harangjai és papházai visszasátát. A haditanács azt válaszolja a kérelmezőknek, hogy a haditanácsot a magyar cancellária már korábban biztosította, hogy a végváriak közül senkit sem fognak vallása megváltoztatására kényszeríteni, ha e tekintetben terheltetnek, ugyanott keressék az orvoslást. Ami azonban a templomokat, tornyokat, papházakat, harangokat és hasonlókat illeti, mivel ezek nem tartoznak a haditanács elé, a guberniumnál jelentsék magukat.*

Die Evangelische Praesidiarii zu Papa bithen umb restituierung Ihrer Kyrchen, Thurmen, Gloggen und Pfarrhauss etc. B. Intrascriptis supplicantibus restituendum, quandoquidem ab inelyta cancellaria Hung. Reg. consilium bellicum iam ante hac assecuratum est, nullum ex confinariis ad muntandam(!) religionem suam cogi debere, ideo praefati supplicantes, si in hoc passu aggravati fuerint, ibidem remedium quaerere, in quantum vero ad restitutionem templorum, turrium, domorum parochialium, campanarum et similium attinet, cum res hec consilii aulico-bellici fori non sit, annotati supplicantes apud excelsum gubernium se se insinuare noverint.⁵⁰⁸

Exp. Prot. 1675. f. 351.

393. 1675. máj. 25. *A győri, komáromi, légrádi, körmendi, szentgróti és pápai végvárak evangélikus tisztjei és összes katonái kérik a vallás szabad gyakorlatát s elvett templomaik, iskoláik, papházaik és harangjaik visszaadását. A haditanács közli a kérvényt a magyar cancelláriával avégből, hogy a korábbi megkeresésükre és mostani kérelmükre az 1675. jan. 13-án kibocsátott védlevelelnek megfelelően mit kell válaszolni.*

Die Herrn Officier, wie auch die gesambte Granitz Soldaten zu Raab, Comorn, Leogradt, Körmendt, St. Grodt undt Papa den Evangelischen Religion zugehan halten an umb protection dess freyen exercitii religionis undt Einrauhmung Ihrer abgenohmenen Kirchen, Schuelen, Pfarheusser undt Glockhen. Inelytae cancellariae regiae hungaricae aulicae amice communicandum, quidnam ad eiusdem adhuc 15 praesentis factam requisitionem et intus annexas instantias introscriptis supplicantibus in conformitate sac. caes. regiaeque Mt-is adhuc 13 Januarii anni currentis emanatarum protectionalium responsum sit.⁵⁰⁹

Exp. Prot. 1675. f. 353.

⁵⁰⁶ Ezek a végvárak kapták a királyi védlevelet 1675. januárjában. L. 370. sz. a.

⁵⁰⁷ L. 389, 393. sz. a.

⁵⁰⁸ L. 391, 393. sz. a.

⁵⁰⁹ L. 392, 395. sz. a. Az említett védlevelet Fülek és még 5 végvár kapta. L. 370. sz. a.

394. 1675. jún. 8. A pápai evangélikus végvári katonák a haditanács jóakarátát kéri templomaik és iskoláik visszaadása végett beadott kérelmükhöz. A haditanács azt válaszolja nekik, hogy a király 1675. jan. 13-án kiadott rezolúciójához alkalmazkodjanak.

Evangelische Gränizer zu Papa umb Will fahrung Ihrer bithe wegen restituirung Ihrer Kyrchen und Schuelen. B. Introscriptis supplicantibus extradandum, quod sac. caes. reg.-que Mt-is adhuc 13 Januarii anni praesentis emanatae henignae ac excelsi consilii bellici superinde nuper extradatae resolutioni se se accomodare noverint.⁵¹⁰

Exp. Prot. 1675. f. 404—405.

395. 1675. jún. 8. A győri, révkomáromi, légrádi, körmendi és szentgróti evangélikus végvári katonák kéri a vallás szabad gyakorlatának megengedését. A haditanács azt válaszolja nekik, hogy alkalmazkodjanak az 1675. jan. 13-án kiadott rezolúcióhoz.

Evangelische Gränizer zu Raab, Rev Komorn, Legart(!), Kormend und Zent Grott umb verwilligung des freyen exercitii religionis. B. Introscriptis supplicantibus notificandum excelsum consilium bellicum resolutioni suae iuxta benignae suae Mt-is adhuc. 13. Januarii anni praesentis nuper extradatae omnino inhaerere, cui praefati supplicantes sese accomodare noverint.⁵¹¹

Exp. Prot. 1675. f. 405.

396. 1675. jún. 10. A haditanács utasítja Esterházy János győri alkapitányt, hogy a veszprémi helyőrség kóborló katonái ellen, akik a veszprémi püspök 7—8 katonáját levágták és a pápaiak ellen, akik megtámadták a zirci apát házáat s elvitték néhány alattvalóját, végezzen nyomozást és a tetteket fogja el.

Solle über die Straiffer auss der Guarnison zu Vesprin, so dem Bischoff aldorten 7 oder 8 Soldaten nidergemacht und die Papauer, so des Abtten zu Sircien Hauss angegriffen und etliche Unterthanen weckgenohmen, inquirieren und die Thätter beim Kopf nehmen.⁵¹²

Reg. Prot. 1675. f. 319. n° 43.

397. 1675. jún. 10. A haditanács válasza Ampringen kormányzónak a győri végvidéken előforduló kihágásokról és a Felső-Magyarországon fellépő nehézségekről. Tudatja, hogy a győri végvidéki alezredesnek (Esterházy János) milyen rendelkezés ment ki. A felkelők áthozatalához az udvari kamara 10 000 ft-ot küldött Kassára. Újból össze fognak jönni s megnézik, hogy a jószágok (ti. a visszatérő felkelőké) visszaadására és a vallásra nézve a dolog hogyan volna megkönnyíthető.

Andwortt auf den 17. May wegen der auf den Raaberischen Gränizen vorgehenden insolenzien und der in Ober Hungarn vorfallenden difficulteten, mit beyschluss, wass hierauf an den Gräniz Obrist Leutenanden zu Raab für befelch abgangen.⁵¹³ Zur Herüberbringung der Rebellen habe die Hofcammer 10 000 f. nach Caschau übermachen lassen, mann werde auch nochmahls zu-

⁵¹⁰ L. 392, 395. sz. a. Ugyanarról *Exp. Prot.* 1675. f. 469, n° 211. Az említett rezolúció (l. 370. sz. a.) nem rendelkezett a templomok stb. visszaadásáról.

⁵¹¹ L. 394. sz. a. Ugyanarról *Exp. Prot.* 1675. f. 469, n° 212. Az említett rezolúcióról 370. sz. a. A válasz azt jelenti, hogy a haditanács az itt említett végvárak protestáns őrségeire is kiterjesztette a szerény engedményt tartalmazó, csupán a vallás megtartását biztosító királyi rendelkezés hatályát.

⁵¹² L. 397. sz. a.

⁵¹³ L. 396. sz. a.

sambentretten und sehen, wie der Gütter restitution und der Religion halber dass werckh faciliert werden möge.⁵¹⁴

Reg. Prot. 1675. f. 319, n° 44.

398. 1675. jún. 10. A haditanács válasza Spankau tábornoknak arra a jelentésére, melyben a szepesi kamarával a felkelők áthozatala felől történt megegyezésről szolt, az elkobzott jószágok visszaadása ügyében a „modicus” kifejezés újból megmagyarázást nyer, a vallás ügyében több szinleléssel kell eljárni. Az udvari kamarát fel fogják hívni Szobonya István kielégítésére. A lócsei tisztújításhoz a katonai segítségnyújtás a helyőrség kiapasztása nélkül történhetne. Vadászi Pálban és Szobonya Istvánban nem kell sokat bízni. A Muránynál agyonvert katolikus lelkész ügyét a magyar kancelláriához teszik.

Antwort auf seine relationen von 8, 12, 18, 22, und 29. May. Wie er sich mit der administration wegen herüber bringung der Rebellen zuvernehmen, wobey Ihme in materia restitutionis der confiscirten Gütter dass wörtl modica neulich expliciert worden, auch ratione religionis mit mehrer dissimulation zu procediren seie⁵¹⁵... Wird die Hof Cammer errindert den Szobonia zu contentiren⁵¹⁶... Könne die militärische assistenz bey Leutschet wahl ohne entblässung der Guarnison beschehen⁵¹⁷... Solle er dem Vadassi Paul und Szobonia nicht zu vil trauen⁵¹⁸ Wird wegen des bey Muran Todtgeschlagenen Geistlichen auf die Hungarische Canzley... remittiert.⁵¹⁹

Reg. Prot. 1675. f. 327—328, n° 79.

399. 1675. jún. 12. Spankau tábornok válaszol a haditanácsnak az esztergomi érsek által bepanaszolt Szobonya István ügyében: Kassára idéztette Szobonyát, aki oly módon válaszolt, hogy az esztergomi érsektől teljes jóakarattal arról értesítettett, hogy a Spankau tábornoktól nyert engedély alapján vissza akarja hívni a prédikátorokat s a lévaiaknak ajánlotta, hogy prédikátorról gondoskodjanak; megmagyarázza kijelentéseit.

⁵¹⁴ L. 387, 398. sz. a. A rendelkezés a „Teustchmeister”-nek szol. Nyilván tehát a német lovagrend nagymesterének, Ampringennek, a magyar gubernium elnökének. Vö. Maurer Joseph i. m. 77. l.

⁵¹⁵ L. 387, 396. sz. a. Egy 1675. máj. 1-én küldött levél szerint a császári megbízottak a napokban Munkácsra mennek tárgyalni a felkelőkkel s mint hírlíki, ezek kívánják a jezsuiták kiűzését, a német katonaság kivitelét, a privilégiumok helyreállítását s a templomok visszaadását a lutheránusoknak és kálvinistáknak. Kriegsarchiv, Wien, *Feldacten*. 1675. Fasc. 5. n° 2.

⁵¹⁶ L. 388, 399. sz. a.

⁵¹⁷ L. 385. sz. a. Lőcse továbbra is vonakodott a tisztújítást a kívánt módon végrehajtani. Felmentést kért, hogy idegen katolikusokból és a szokásos időn kívül kelljen tanácsot választania. Katonai erő felvonultatásával 1675 augusztusában végül is keresztül vitték a tanács megfelelő katolizálását. A tisztújítást vezető biztos, Holló Zsigmond kamarai tanácsos mögött 60 muskétás és 300 horvát katona állott. Kronos Franz i. m. 79. l. Ugyanakkor Késmárknak teljesen katolikus tanácsot állítottak. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1675. febr. 12, júl. 16, 28, 1676. ápr. 18, 1681. jan. 28, *Cam. Exp.* 1675. júl. 9. n° 9, *Litt. Cam. Pos.* Fasc. 48, n° 33, Fasc. 49, n° 51, 54, Fasc. 53, n° 62. Bruckner Győző i. m. (*Szepesség*) 290—295. l.

⁵¹⁸ L. 388, 399. sz. a. Vadászi Pálra nincs adatunk.

⁵¹⁹ További adatok nem állnak rendelkezésünkre. Itt jegyezhetjük meg, hogy a magyar kamara 1672-ben jelentést kért a szepesi kamarától a murányi uradalomban levő nem-katolikusok és a prédikátorok számáról. Orsz. Ltár., *Litt. Cam. Pos.* Fasc. 43, n° 75. Majd a Wesselényi nádor özvegyétől elkobzott kincstári uradalomban a murányi völgy jobbágyai a földesúri census elengedését kérték, arra hivatkozva, hogy felvették a katolikus vallást *Uo.* Fasc. 51, n° 45. A kamara egyébként a murányi várba az istentiszteletet végző Hunkay György parochusnak „tisztességes” ellátást rendelt. *Uo.* Fasc. 45, n° 16.

General Wachtmaister Spankhau auss Caschau den 12. Junii 1675. Antwortet auf den 24. May den vom Herrn Erzbischoffen angeclagten Szobonia habe er nach Caschau citiert, welche sich solchergestalt verantwortet, er seye vom Herrn Erzbischoff alzumildt berichtet worden, das er mit habender licenz von Spankhau die Praedicanten heryber rueffen wollen, oder(?) denen lewenzern zuegeschriben einen Praedicanten zu procuriern, expliciert dabey, was er diss-fahls gemeldet⁵²⁰...

Exp. Prot. 1675. f. 459, n° 155.

400. 1675. jún. 26. *A haditanács értesíti Spankau tábornokot, hogy az esztergomi érsekkel Szobonya István válasza közöltetett. Helyes, hogy Szobonyának és Vadászi Pálnak bizonyos élelmi szerek adattak a díjazásból való levonásra.*

Andwortt auf den 12. diss, dass dem Erzbischoffen zu Gran des Szobonia Verandwortung wegen der Praedicanten communiciert worden... Seie billich, dass dem Szobonia und Vadassi Paul in abschlag ihrer besoldung zu einigen Lebens mittlen etwas geraichet werde.⁵²¹...

Reg. Prot. 1675. f. 369, n° 213.

401. 1675. jún. 26. *Szobonya Istvánnak Spankau tábornok részére átadott mentegetőzése azzal a váddal szemben, mintha kisajátította volna a prédikátorok visszakövetelésének és alkalmazásának jogát.*

Includitur des Stephan Szobonia exculpation auf die bezichtigung, als ob er ihme die autoritet in zuruckhforder- und accomodierung der Praedicanten zueaignete, so er dem Spankau übergeben.⁵²²

Reg. Prot. 1675. f. 370, n° 214.

402. 1675. júl. 21. *Wrsowiz, Spankau őrnagya megküldi a haditanácsnak a különböző parancsnokoktól Spankau halála óta befutott jelentéseket. Hasonlóképpen a Tokajban letartóztatott kálvinista diák, Major Márton vallomását.*

Von Wrsowiz Spankhau. Obr. Wachtm. Cassau den 21. Julii 1675. schickt ein, was seither des Spankhau Todt von unterschiedlichen Commendanten eingelauffen.⁵²³ Item die aussagen von dem zu Tockhey in Verhaftt genommenen Calvinischen Studenten Martin Maior.⁵²⁴

Exp. Prot. 1675. f. 548, n° 197.

403. 1675. júl. 29. *A haditanács Strassoldo tábornoknak: nincs meggondolás a kálvinista diák szabadon bocsátásával szemben.*

...Wider die entlassung des Calvinischen Studenten habe man kein bedenken.⁵²⁵

Reg. Prot. 1675. f. 455, n° 233.

404. 1675. aug. 11. *Strassoldo tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy Fáy Lászlót és a kálvinista diákokat szabadon fogja bocsátani.*

General Wachtmaister Graff von Strassoldo Caschau den 11 aug. 1675...

⁵²⁰ L. 388, 400. sz. a.

⁵²¹ L. 399, 401. sz. a.

⁵²² L. 400. sz. a.

⁵²³ Spankau felső-magyarországi főkapitány 1675. júl. 13-án meghalt. Utóda Strassoldo tábornok lett.

⁵²⁴ L. 403. sz. a.

⁵²⁵ L. 402, 404. sz. a.

Den Ladislaum Fay und den Calvinischen Studenten werde er des arrests entlassen⁵²⁶...

Exp. Prot. 1675. f. 608, n° 121.

405. 1675. aug. 19. *A haditanács Batthyány Kristóf főkapitánynak: tegyen észrevételt arra, amit Darabos légrádi alkaptány a vallás ügyében előhoz.*

Andwortt auf den 15. diss... Wass der Darabos wegen der Religion in ordere des Vice Capitan zu Leograd anziehet, seie darauf reflexion zu machen.⁵²⁷

Reg. Prot. 1675. f. 506, n° 127.

406. 1675. aug. 29. *Rendelet a haditanácshoz három megmustrált Sparr-ezredbeli század ügyében, Heister és Walter kapitányok alatt. A megvert diákok és mások megkínzásának véget kell vetni.*

Von Hoff 29. Augusti wegen der 3 gemusterten Sparrischen Compag. undtern Häubtman Heister undt Walther wegen begangener Verforthellung mit angestossenen Studenten undt andern ein Endt zu machen.⁵²⁸

Exp. Prot. 1675. f. 633, n° 308.

407. 1675. szept. 23. *Udvari kiadvány a haditanácshoz az ezredfoglárnál le-tartóztatásban levő diákok elengedése végett, akik engedik magukat a Sparr-ezredbe besorozni.*

Hoff Expedition vom 23. Septem. anni 1675. wegen losslassung der beym Provoson in Verhafft ligenden Studenten, so sich zur Sparrischen Musterung gebrauchen lassen.⁵²⁹

Exp. Prot. 1675. f. 689—690, n° 150.

408. 1675. okt. 9. *A haditanács Karpfen (?) hadnagynak: Szelényi János alispán panaszkodik, hogy a vallás ürügye alatt letartóztaták. Jelentse, hogy ki-nek a parancsára történt.*

Wessen sich der Vice Gespann Johann Szeleny beschwerth, dass er sub praetextu religionis in arrest gezogen worden, alss wird von Ihme erwartet, auss wessen befelch solches beschehen seie.⁵³⁰

Reg. Prot. 1675. f. 624, n° 84

409. 1675. okt. 25. *A haditanács Strässoldo tábornoknak a füleki végvárt katonák fizetése ügyében. Jónak tartják, hogy onnan a katolikus hajdúk Ónodra menjenek.*

Andwortt auf den 20, 27, und 31. Sept. auch 1, 7, 8, 9, 11, und 12 Octobris... Wegen bezahlung der Fileckher werde die notturfft auf die Hof Camer gegeben, mann hielte für gut, wann die catholische Heyducken von dorther nacher Onod sich begäben⁵³¹...

Reg. Prot. 1675. f. 647. n° 140.

⁵²⁶ L. 403. sz. a. Fáy László részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, de kegyelmet kapott. Pauler Gyula i. m. (Wess. összeesk.) II. 392, 394, 402, 411. I. Ügyére és a letartóztatott diákra további adataink nincsenek.

⁵²⁷ L. 134, 440. sz. a. Darabos Miklós.

⁵²⁸ L. 407. sz. a. Ti. Verfolterung.

⁵²⁹ L. 406. sz. a.

⁵³⁰ Szelényi János 1655—1674 között Hont megye alispánja. Nagy Iván: *Magyarország családai*. X. 581. Szelényi János és társai 1672-ben a bozói jóság (Hont m.) zálogosai és az egyházi tized bérlői. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1672. aug. 18. Kérdés, hogy nem a korponai (Karpfen) hadnagyot kell-e érteni (a jegyzőkönyvben a címzés ez: Karpfen Leutenant).

⁵³¹ Onod, mint láttuk, az egyik legerősebb végvári támasza volt a protestánsoknak.

410. 1675. nov. 8. A haditanács megküldi a magyar kancelláriának Petrőczy Istvánnak sógorához, Sándor Istvánhoz szolgálja útján írt levelét. Ebből feltételezni lehet rebellis levelezésre és arra, hogy a szolgánál még más irások is vannak. A gubernium által jól meg kell vizsgálni és a szolgánál még esetleg levő leveleket kiadatni. Azt is meg kell kérdezni, hogy ki a körmöcbányai iskolamester s milyen levelezést folytat vele Petrőczy s hogy mit végzett Petrőczyvel Radnóton. A vallomást a levelek mellett küldje meg.

Includitur wass der Stephan Petrozi an seinen Schwager Stephan Sandor durch seinen bedienten geschriben, worauss eine Rebellische Correspondenz zu praesumiren und dass diser bedienter noch mehrere schreiben bey sich haben sölle, umb denselben durchs gubernio wohl examiniern und die etwa noch habende brief hergeben zu lassen, auch zu fragen, wehr der Schuelmeister zu Crembniz seie, wass der Petrozi mit demselben für ein Correspondenz führe und er beim Petrozi zu Radnet zu thun gehabt, so dann seine aussag neben den briefen anhero zu schicken.⁵³²

411. 1675. nov. 22. A haditanács válasza Strassoldo tábornoknak: ha a Bolgar-ról (-tól?) elbocsátott alattvalók ismét oda fognak menni, nem lesz káros, de jól kell vigyázni a vallásra nézve.

Antwortt auf den 4-ten und 8-ten dis... Dass die von Bolgar entlassene unterthanen sich wider dahin begeben werden, seie nicht undienlich, aber der religion halber wohl acht zugeben.⁵³³...

Reg. Prot. 1675. f. 720, n° 179.

412. 1675. dec. 4. De La Borde szatmári parancsnok jelenti a haditanácsnak: mivel gr. Csáky István és Hartyáni András Nagybányára mentek s a templomokat elvették, a felkelőkkel minden füstbe ment, közben ezekben a dolgokban gr. (Csáky) László a császári udvarba ment.

Della Bord Zattmar 4. Dec. 1675. antwortet auf den 7. Sept. 1675. weilen der Herr Graff Steffan Chiaki und Hardiani sich nacher Nagiibania begeben, und die Kyrchen daselbs eingezogen, hat sich mit den Rebellen alles zehrschlagen, indessen sich auch in diser sachen der Graff Ladislaus ann Kays. Hoff begeben.⁵³⁴

Exp. Prot. 1675. f. 908, n° 203.

⁵³² U. ez ügyben a haditanács Kollonichnak. Reg. Prot. 1675. f. 687, n° 67. Petrőczy István a bujdosók egyik vezére. Sógorát, Sándor Istvánt a Wesselényi-összesesküvésben való részvétel miatt elítélték, de váltságfizetéssel megszabadult. Pauler Gyula i. m. (Wess. összeesk.) II. 403. l. A szóbanforgó ügyről nincs további adatunk.

Reg. Prot. 1675. f. 687, n° 66.

⁵³³ További adataink nincsenek. A dolog homályos. Talán Polgárról (Tiszapolgár?) van szó?

⁵³⁴ L. 417. sz. a. De la Borde császári ezredes, ekkor szatmári parancsnok. Gr. Csáky István, mint láttuk, a császári udvar részéről a felkelők visszahozatalán működött. L. 452. sz. jzet-et. Gr. Csáky László (minden bizonnyal róla van szó) a bécsi udvarba Apafy követeként küldetett. Erd. Országgy. Eml. XVI. 20, 21, 24, Angyal Dávid i. m. 105. l. A „füstbemenetel” célzás a bujdosók kibékítésére ez időben kifejtett törekvésekre. A nagybányai templom-ügy egyébként bonyolult. Előbbi adataink szerint a nagybányai protestánsokat már 1674 áprilisában megfosztották templomaiktól. L. 363. sz. a. Most — közel két év múlva — 1675 decemberében újból a templomok elvételéről van szó. Nem csupán fenti adatunkban. Wesselényi Pál, a bujdosók egyik vezére ugyanis Teleki Mihálynak 1675. dec. 9-én írta: „Ihol Bányán. el vövek a templomunkat s magok is rabok nyavalyásak”. Teleki Mihály lev. VII. 101. l. Viszont 1675. máj. 17-én Teleki Mihály írta: a bányaiak biztatják magokat papjoknak, templomoknak visszaadásával, vételével. Uo. 38. l. Tehát vagy tévesek az

413. 1676. febr. 14. A haditanács Strassoldo tábornoknak arra a jelentésére, hogy a kálvinista mágnások nagyobb kegyelmet kapjanak, mint báró Keglevich, azt válaszolja, hogy jobban megárazza meg magát.

Antwortt auf den 6-ten diss, dass die Calvinische Magnates grössere gnaden empfangen haben sollen, als der Baron Glegovich, solle er sich besser expliciern...⁵³⁵

Reg. Prot. 1676. f. 93, n° 88.

414. 1676. febr. 25. Strassoldo tábornok a haditanácsnak: a kálvinista mágnások kegyelmét illetőleg közli, amit értésre akar adni.

Strassoldo aus Caschau von Febr. 1676. continuatio priorum. Zur erleuthering seines berichts von 6 eiusdem wegen der Calvinischen Magnaten erhaltener gnaden erstatte er sovil in antworth, das er in seinem bericht zuverstehen geben wollen⁵³⁶...

Exp. Prot. 1676. f. 210, n° 38.

415. 1676. márc. 6. A haditanács válasza Strassoldo tábornoknak: a br. Keglevich és a kálvinista mágnások kegyelmezése ügyében maradjon az eddigiben.

Antwortt auf den 25. Februarii dass es bey der erleutterung wegen des Barons von Keglovich und der Calvinischen Magnaten erhaltenen gnaden, habe es sein bewenden⁵³⁷...

Reg. Prot. 1676. f. 146, n° 36.

416. 1676. ápr. 18. Az udvari kamara értesíti a haditanácsot, hogy a nagybányai jezsuiták kérésére a városból bizonyos tiszok Szatmárra volnának vien-

1674. évi elvételről szóló adatok — lehet, hogy csupán kísérletről volt szó — vagy e vidéknek a bujdosók miatt hullámzó állapotában 1674—75-ben a templomok hamarosan újból a protestánsok kezére kerültek. Az udvari kamara ekkor mindenestre arra utasította a magyar kamarát, hogy Lipót király az erdélyi fejedelem közbenjárására megparancsolta, hogy Teleki Mihálynak adják vissza Nagybányán lévő elkobzott házát, mely a nagybányai udvari prédikátoré mellett van. Hofk. Wien, *Hoffin. Hung.* 1675. nov. 29. Ekkor Csáky István bizonyos „egyezség”-et hozott létre Nagybányán a vallásügyben s erre utóbb „Csáky-egyezség”-ként hivatkoznak. Geödy Péter nagybányai misszionárius jezsuita kérvénye és jelentése a nagybányai vallási viszonyokról és a Csáky-egyezségről *uo.* 1677. máj. 29. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1676. márc. 2, ápr. 18, máj. 30. *Cam. Exp.* 1676. márc. 12. n° 10. máj. 22. n° 18. Ugyanakkor szó van a nagybányai templom építéséről is. *Uo. Ben. Res.* 1676. márc. 2. Ez időben az udvari kamara a nagybányai templomnak a jezsuiták számára való kiürítéséről császári rendelkezést küldött. Hofk. Wien, *Hoffin. Hung.* 1676. ápr. 18. Nemsokára pedig Nagybánya panasza foglalkoztatja az udvari és a magyar kamarát. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1676. okt. 9. A kérdés kibogozása nem lehet feladatunk. Vö. Kroner Franz *i. m.* 97—99. l. (A Csáky-egyezséget katolikus szempontból kedvezőnek tartja.)

⁵³⁵ L. 414. sz. a. A kérdés nyilván folyománya a Bécsben 1675. jan. 4-én a haditanács, az udvari kamara és a magyar kancellária között annak megfontolása végett tartott konferenciának, hogy mi módon lehetne a felkelőket „nyugalom”-ra vinni. 1676. febr. 9-én a felkelők visszahozatala, s új „perdon pátens”-nek kibocsátása ügyében újabb konferenciát tartottak, Kollonich püspökkel, a magyar kamara elnökével. Az udvari kamara 1676. febr. 15-én a konferencia alapján császári rezolúciót küldött a haditanácsnak. Eszerint a visszatérő felkelők császári kegyelemből „mérésékell” jószágait visszakapják, ennek hiányában a kisebbeknek egy havi zsoldot és „néhány földdarab”-ot adnak fenntartásukra. *Exp. Prot.* 1676. febr. f. 146. n° 120. Maurer Joseph *i. m.* 95, 99. l. A kassai főkapitányság tiszteben Spankau helyére lépő Strassoldo tábornok is bocsánatot hirdetett 1676. februárjában — nyilván a fenti értelemben — a király hűségére visszatérőknek. Horváth Mihály: *Magyarország történelme.* VI. 81. l. *Glegovich—Keglevich.* l. 46, 415. sz. a.

⁵³⁶ L. 413, 415. sz. a.

⁵³⁷ L. 414. sz. a.

dők és oda helyőrség volna helyezendő. Kéri, hogy Strassoldo tábornoknak adjon parancsot.

Hoff Cammer von 18. April 1676, das auf anlangen der P. P. Societatis zu Nagybanien von diser Statt gewisse Gaisslen nacher Zathmar genomen und eine guarnison dahin mochte verlegt werden, davont wegen dem General Wachtmaister Strassoldo befelh zu erthailen.⁵³⁸

Exp. Prot. 1676. f. 303, n° 160.

417. 1676. ápr. 25. A haditanács elintézés végett megküldi Strassoldo tábornoknak Geódy Péternek, a nagybányai jezsuita misszió superiorjának arra irányuló kérelmét, hogy a császári pénzverőház nagyobb biztonságára és a nagybányai katolikus státus megőrzésére a városból bizonyos tüzszokat Szatmárra vigyenek s oda valamelyes katonaságot helyezzenek.

Includitur des P. superioris missionis Nagibaniensis Petri Geódy Societatis Jesu anbringen, dass zu mehrer sicherheit des Kays. Münzhaus und conservation des Catholischen Status zu Nagibania von selbiger Statt gewisse Gaisseln nacher Zathmar genohmen und zugleich auch einige Soldatesca dahin gelegt werden möchte, umb solchèn nachzukomben.⁵³⁹

Reg. Prot. 1676. f. 251, n° 137.

418. 1676. máj. 1. A haditanács közli Strassoldo tábornokkal: Schmidt tábornok kimerítő jelentést tett, hogy a Berettyó folyónál álló felkelők ellen ment és hogy az üldözés közben Debrecenen keresztül futott; az akció után a hegyeken álló felkelők küldöttséget menesztettek hozzá és felajánlották, hogy kegyelem nyújtása és templomaik visszaadása ellenében valamennyien átjönnek. A haditanács nem helyteleníti a debreceni akciót, lehet a felkelőkkel szemben tovább is folytatni, de csak akkor, ha a törököt vele nem ingerlik.

Der Generalwachtmeister Schmidt habe (?) seinen ridt wider die rebellen bey dem Fluss Beregko und dass in deren Verfolgung Debrecin durchrenen lassen, aussführliche relation erstattet und dass nach diser action die auf den gebürg gestandtene Rebellen einen ausschuss zu Ihme geschickt und sich gegen ertheillung des perdons und restituierung Ihrer Kirchen erbotten sambentlich herüber zu komen. Dise action zu Debreczin seie nicht zu improbiren und könne ferner wider die Rebellen vortgefahren werden, wann nur die Turcken nicht irritiert werden⁵⁴⁰...

Reg. Prot. 1676. f. 274, n° 13.

419. 1676. máj. 30. Strassoldo tábornok és a magyar kancellár, Pálffy Tamás jelentése a haditanácsnak. A kamarai emberek az ígéret (becsületszó?) ellenére Nagybányán a templomot elvették. A kancellár közli azt, amit neki II. Rákóczi György özvegye írt: az országot a katonai executio nagyon elnyomja, az alattvalók elhagynak házat-telket, s a törökhöz menekülnek, akik alatt a felkelők kedvük szerint élnek.

⁵³⁸ L. 412, 417. sz. a.

⁵³⁹ L. 416, 419, 421. sz. a.

⁵⁴⁰ L. 420. sz. a. Debrecen volt a bujdosók egyik fontos menedékhelye és fészke. Itt laktak családjaikkal. Strassoldo tábornok a haditanács biztatására már 1675. decben megrohanta a várost, itt néhány bujdosót elfogott s vagy hatvanat hűségre térített. Strassoldo 17 napi garázdálkodása a debrecenieknak mintegy 80 000 Ft kárt okozott. A török porta sérelmezte a bécsi udvarnál az esetet. Angyal Dávid: *i. m.* 130—132. Zoltai Lajos: *Debrecen a török uralom végén, A város háztartása, 1662—1692*, Kny. a M. Gazd.-tört. Szemléből Bp. 1905. 51—58. l. Itt a Nagykállóban állomásozó Schmidt császári tábornok egy másik e vidékre tett beütéséről van szó.

Strasoldo Graff, item Hung. Canzler ... vom 30. May 1676 ... dass die Cameralisten die Kirchen zu Nagybania wider parola weggenohmen⁵⁴¹... Hung. Hoff Canzler communicirt pro notitia, wass Ihme die verwittbte Fürstin Ragozin geschriben, das Landt werde nemblichen durch die militarische execution sehr beschwärt, die Underthanen verliessen Hauss und Hoff und flüeheten zum Türckhen, unter dessen hausseten die Rebellen Ihres gefallens ...

Exp. Prot. 1676. f. 438—440, n° 71.

420. 1676. jún. 22. *A haditanács válasza a konstantinápolyi császári követnek, Kindsbergnek: a debrecenieket nem a vallás tartja vissza attól, hogy a császári udvarban megjelenjenek, hanem a rossz lelkiismeret, mivel a felkelőkkel tartanak.*

Andwortt auf seine relationes von 20. Martii 2, 3, und 16. Aprilis ... Die Debrecziner halte nicht die Religion an Kays. Hof zu erscheinen ab, sondern Ihr beses gewissen, weillen sie mit denen Rebellen halten⁵⁴²...

Reg. Prot. 1676. 361—362, n° 142.

421. 1676. júl. 7. *Strasoldo tábornok a haditanácsnak: a nagybányai dolgokat változatlanul kell hagyni, míg a körülmények megváltoznak.*

Graff Strasoldo ... berichtet von 7. Julii ... dann die Nagybanische sachen in statu quo zu lassen, biss sich etwa die Coniuncturn ändern⁵⁴³...

Exp. Prot. 1676. f. 516—518, n° 93.

422. 1676. júl. 22. *A haditanács válasza Strasoldo tábornoknak: Nagybanyán maradjon meg a statusquo.*

Andwortt auf seine schreibén von 24. und 29. Junii, 3. und 7. Julii ... Mit Nagibania seie es in statu quo.⁵⁴⁴

Reg. Prot. 1676. f. 416, n° 122.

423. 1676. júl. 28. *Szelepcsényi György esztergomi érsek a haditanácsnak: úgy látja, hogy Felső-Magyarországnak teljesen tönkre kell menni, ha nem gondoskodnak valami üdvös orvoslásról; bemutatja eredetiben a császárnak Mokcsay erdélyi püspök levelét, eszerint az ország a legnagyobb siralomba és károsodásba jut és semmi remény nincs a javulásra, mivel a baj naponta sokasodik, jelenti a felkelők terveit és erős gyülekezését; az érsek a biztonságról való gondoskodást kéri, különben valamennyien megrontják az országot és a császár is nagy kárt fog szenvedni.*

Der Erzbischoff auss Pressburg unterm 14. Julii. Er sehe, das Ober Hungarn nunmehr ganz zugrundt gehen müesse, wann nicht baldt ein heilsames remedium vorgekhert werde. Er schliesse Ihrer Kays. Mt. originaliter bei, was der Mokcsay bischoff in Sibenburgen sub dato Caschau den 8. Julii Ime geschriben. Es gerathe nemblichen solches Landt in grossen Jamer und schaden und habe ganz kheine Hoffnung zu Pesserung, weilen das ybl taglich zueneme und referirt der Rebellen vorhaben und starkhe Versammlung. Er Erzbischoff bathe deroselben Ihnen sicherheit zu procuriern, widrigens sye allesambt das Landt verderben und Ihre Kays. Mt. dardurch grossen schaden leiden werde.⁵⁴⁵

Exp. Prot. 1676. f. 572, n° 59.

⁵⁴¹ L. 417, 421. sz. a.

⁵⁴² L. 418. sz. a. Kindsberg a bécsi udvar követe a török portán.

⁵⁴³ L. 419, 422. sz. a.

⁵⁴⁴ L. 421, 443. sz. a.

⁵⁴⁵ L. 424. sz. a. Mokcsay András 1659. egri nagyprépost, 1670. címzetes korbáivai püspök, 1674. leleszi prépost, 1676. erdélyi választott püspök.

424. 1676. aug. 4. A haditanács válasza Szelepcsényi György esztergomi érseknek Felső-Magyarország helyzetéről. Ezt Strassoldo is jelentette. A veszély elhárítására a szükségesek elrendeltettek, többek között az, hogy a felkelőknek adják vissza azt, amit ígértek. Szívesen vennék, ha a császári udvarba jönne.

Andwortt auf seine communication, wie der Ober Hungarische status beschaffen, welches auch der Strassoldo berichtet, worüber gleich zu abwendung diser gefahr die gehörige notturfft verordnet worden, unter andern, dass denen Rebellen, wann sie zuruckh herüber gehen, dassjenige, wass ihnen versprochen worden, restituirt werden solle. Mann werde gern sehen, wann er an Kays. Hof kommen werde.⁵⁴⁶

Reg. Prot. 1676. f. 447—448, n° 62.

425. 1676. okt. 20. A haditanács megküldi a magyar kancelláriának az Esterházy János győri alkapitánynak kiadott rendelkezés másolatát. Eszerint előfordul, hogy az alája vetett rába-vidéki, pápai és veszprémi véghelyeken a prédikátorok kihágásokra merészkednek, a közönséges csöcseléknek és a népnek szószéken örömmel hirdetik a felkelők jöttét, mivel azonban ez ellenkezik a közüggyel, ügyeljen prédikációikra; ha ilyen prédikátorok mennének oda, elfogva őket adja át az esztergomi érseknek vagy a guberniumnak.

Copia Schreibens nomine inelyti consilii an Herrn Grafen Johann Esterhasi Vice Generaln zu Raab, demnach vorkhombt, dass auf seinen untergebenen Granitzen in der Raabau, Papa undt Vesprin . . . die Praedicanten sich allerhandt insolentien unterfangen, den Gemeinen Pöbel und Volkh die ankunfft der Rebellen auf denen Canzeln erfreulich verkhündigen, weillen aber disses dem gemeinen wesen zu wider lauffet, dahero auf Ihre Predigen Achtung zu haben und zum Fall dergleichen Praedicanten betretten werden möhten, solche dem Herrn Ertzbischoffen zu Graan oder dem Gubernio gefänglich zu liefern. Inelytae cancellariae regiae hung. aulicae hisce amice communicatur expeditio ad dominum vice generalem Jauriensem emanata, ratione pastorum acatholicorum populum denuntiatione adventus rebellium ad seditionem concitantium.⁵⁴⁷

Exp. Prot. 1676. f. 720.

426. 1676. okt. 20. A haditanács utasítja Esterházy János győri alkapitányt, hogy a Rába folyónál, Pápa és Veszprém vidékén azokat a prédikátorokat, akik nyilvános prédikációban a felkelők érkezését denuncálják és lázadásra bujtogatnak, fogja el és adja át az esztergomi érseknek vagy a guberniumnak.

Solle die Praedicanten am Raaber Fluss, bey Pappa und Vesprin, so dem volckh in offentlichen Praedigen der Rebellen ankunfft denunciieren und zur Rebellion anraizen, beim Kopf nehmen undt dem Erzbischoff zu Gran oder dem Königl. Gubernio zuüberbringen.⁵⁴⁸

Reg. Prot. 1676. f. 622, n° 147.

427. 1676. nov. 22. A haditanács Szelepcsényi György esztergomi érseknek: a felkelőknek barátságos bánásmóddal való áthozatala végett tett javaslatára mellékelte azt, amit egy nemrégiben átfutott felkelő vallott; ennek értelmében a legtöbbnek hajolnak az átjövetelre; Strassoldo tábornok is arról tudósít, hogy a törökök üldözik őket és minél előbb, annál jobb a tárgyalást elővenni. Barkóczy

⁵⁴⁶ L. 423, 427. sz. a.

⁵⁴⁷ L. 426. sz. a. Raabau, Rabau a további adatainkban többször elő fog fordulni. Ezeket az adatokat összevetve „Rába vidék”-nek fordítjuk. Vö. Ortway Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig*. Bp. 1882. II. 139. l. Eszerint Rabau — Rába folyó. Vlg. a „Rábaköz”-ről van szó.

⁵⁴⁸ L. 425. sz. a. Az előbbivel azonos rendelkezés. Vö. Maurer Joseph: i. m. 100. l.

Istvánnak megparancsolták, hogy kérésére jöjjön azonnal Pozsonyba, ennek engedélyezése végett Strassoldo tábornokot értesítették.

Wird auf seine gethane offerta wegen herüber bringung der Rebellen gegen güttlicher tractation erindert mit beyschluss, was erst iüngst ein herübergeloffener Rebell aussgesagt, welcher gestalt die Mehrsten herüber zu kommen inclinirten, der Graf Strassoldo auch berichte, dass Sie von Türcken verfolgt wurden und wie ehender, ie besser die tractation vorzunehmen und seie dem Stephan Barkoczy befohlen, auf sein begehren sich stracks nacher Pressburg zu begeben, dessen licenz halber der Graf Strassoldo erindert worden.⁵⁴⁹

Reg. Prot. 1676. f. 681, n° 80.

428. 1676. dec. 2, 18. A haditanács értesíti Strassoldo tábornokot, hogy az esztergomi érsek közlése szerint Teleki Mihály nyolc katolikus papot elbocsátott s különböző egyházi felszerelést visszaadatott. A dolog állásáról küldjön értesítést. Egyben arról is, hogy hallott-e a nagyvezér haláláról.

Antwortt auf den 22. Novembris... der Erzbischoff zu Gran berichte, dass der Teleki 8 Catholische Priester entlassen und verschidene paramenta ecclesiastica restituiert haben solle, umb hierüber die beschaffenheit zu berichten⁵⁵⁰, auch ob von dess Gross Vesirs Todt nichts zu vernemben seye⁵⁵¹...

Reg. Prot. 1676. (a kötet végén új lapszámozással) f. 5, n° 4.

429. 1676. dec. 18. A haditanács Strassoldo tábornoknak a Teleki Mihály által elbocsátott 8 katolikus pap és a visszaadott egyházi ornátus ügyében.

Wegen... Teleki entlassenen 8 Catholischen Priester und restituirten Kirchen Ornat zuerwarten sein...⁵⁵²

Reg. Prot. 1676. (a kötet végén új lapszámozással) f. 13, n° 69.

430. 1676. dec. 11. A haditanács Hoffkirchen tábornoknak a letartóztatott lipótvári és sárvári prédikátorok ügyében.

Includuntur der beeden arrestierten Pastores zu Leopoldstatt und Sarvar anbringen wegen Ihrer erledigung umb bericht.⁵⁵³

Reg. Prot. 1676. (a kötet végén új lapszámozással) f. 10, n° 44.

431. 1676. dec. 17, 19, 1677. jan. 3, 4. Schmidt tábornok a haditanácsnak: a felkelők követelik templomaik visszaadását, a repartitio megszüntetését, kiváltáságaik megtartását, azután fognak törekedni a visszajövetelre. Mellette véleménye és a kívánt iratok.

General Wachtmaister Schmidt auss Calo von 17, und 19 December 1676, auch 3. und 4. Januarii 1677. Die Rebellen verlangten die restitution Ihrer Kirchen, nachlass de repartition und bei ihren Privilegien erhalten zu werden, dann

⁵⁴⁹ L. 424, 431. sz. a. Barkóczy István Szabolcs megye főispánja, császári ezredes, aki a hajdúkat 1672-ben átvitte a király hűségére. Ekkor az volt a felfogása, hogy ha az udvar csak némi engedményt is tenne a protestánsok javára, a közrendűeket talán mind vissza lehetne nyerni a telkeléstől. Horváth Mihály: *i. m.* VI. 82. I. Barkóczy bécsi útjáról Szalay László: *i. m.* V. 181. l.

⁵⁵⁰ A hátrahagyott haditanácstól. L. 429. sz. a. A katolikusok 1675. novemberében az erdélyi országgyűlés előtt sérelmeiket előadva csak általánosságban szóltak „pápista papok, mesterek és deákok megfogatásá”-ról és „aristum”-ban tartásáról. *Erd. Országgy. Eml.* XVI. 216. l.

⁵⁵¹ Köprili Ahmed nagyvezér 1676. okt. 30-án meghalt, utóda Kara Musztafa lett.

⁵⁵² L. 428. sz. a.

⁵⁵³ L. 432. sz. a. Gr. Draskovich Miklós (1686 óta o. bíró) kérte, hogy bizonyos elfogott papot Sárvárról vigyenek el. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1677. dec. 1, Hofk. Wien, *Hoffn. Hung.* 1677. dec. 20.

wolten sye sich befeissen heryber zu khomen, dabei die opinion hieryber und auch gesuechte Schriffthen.⁵⁵⁴

Exp. Prot. 1677. f. 45, n° 149.

432. 1677. jan. 5. *A haditanács Kollonich püspöknek, a magyar kamara elnökének: a sárvári és lipótvárosi prédikátorok dolga a király megérkezéséig maradjon az eddigiben.*

Antwortt auf seine erinderung... Mit denen zwey praedicanten zu Saravar und Leopoldstatt habe es bis zu Ihr. Mt. ankunfft sein bewenden...⁵⁵⁵

Reg. Prot. 1677. f. 808. n° 25.

433. 1677. jan. 24. *A haditanács válaszol Szelepcsényi György esztergomi érseknek: az ő és Barkóczy István fáradozására más sok felkelő átjött, ezeknek és a következőknek a kegyelmi levelet kiadják, ezeket a bizottságnak Kassára megküldték azzal, hogy milyen feltételekkel kapják vissza becsületüket, életüket és javaikat és hogy mi lesz vallásukkal; pénzt küldenek azok számára, akik császári katonai szolgálatot akarnak vállalni. Barkóczyt ösztönözni kell, hogy a felkelőkből hozzon össze 3000—4000 embert és vezesse az ellenség ellen a birodalomba.*

Antwortt auf den 16. diss, das auf sein und des Stephan Barkoczy zuthun schon eine grosse anzahl Rebellen herüber gangen, für welche und auch die nachfolgende Perdons Patenten aussgefertiget und der Commission nacher Caschau überschickt werden, auch mit was conditionen Ihnen Ihr Ehr, Leben und Gütter restituiert, ingleichen mit der Religion gehalten werden solle. Es werde auch ein Stuckh geld dahin remittiert für die Jenige, so Kays. Kriegsdienst annehmen wollen, solle den Barkoczy animiren, dass er ein 3 oder 4000 Mann von disen Rebellen zusambringe und wider die Feind ins Reich führe.⁵⁵⁶

Reg. Prot. 1677. f. 36, n° 117.

434. 1677. jan. 24. *A haditanács közli a guberniummal, hogy a Schmidt tábornokhoz és De la Borde ezredeshez érkezett és császári kegyelmet kereső felkelők milyen feltételekkel veendőek fel s hogy a példájukat követők császári ke-*

⁵⁵⁴ L. 427, 433. sz. a.

⁵⁵⁵ A hátrahagyott haditanácstól. L. 430, 436. sz. a.

⁵⁵⁶ L. 431, 434. sz. a. A végvárak katonaságának előzőleg végrehajtott csökkentése során a magyar huszárokat és hajdúkat — nagyobb részben protestánsokat — elbocsátották, s németeket hoztak helyükre. Az elbocsátott végváriak a bujdosók seregébe álltak, de itt is nagy nyomorúsággal küzdöttek, ekkor még, igaz, vezér nélkül, és a töröktől is szorongatva. A Habsburg birodalom katonai helyzete most sürgette, hogy a bujdosó felkelőknek egyre növekvő erejű mozgalmától őket elvonják. A kegyelmi levelek bizonyos vallási engedményt is nyújtottak nekik. A felkelők visszatérésén ekkor már külön bizottság, a Zehentner—Walsegg-féle dolgozott Felső-Magyarországon. A csábítás nem volt egészen eredménytelen. 1676 őszén — elsősorban megint Barkóczy István közbenjárására — Kende Márton és Jaksó Dénes kapitányok alatt mintegy másfélezeren visszatértek a király hűségére, akiket azután Barkóczy ezredébe osztottak. Takáts Sándor: *i. m.* Századok 1904. 125—132, Angyal Dávid: *i. m.* 132, Bánlaky József: *i. m.* 413, Horváth Mihály: *i. m.* VI. 82. l. Strassoldo tábornok 1676. szept. 26-án levelet írt Kende Adámnak és Miklósnak: értesülve, hogy Kende Márton, Ferenc és János a király hűségére akarnak térni, a vallásgyakorlatra vonatkozó feltételre azt válaszolja, hogy a király megengedi, hogy bárki azt higgye, amit akar, s a véghelyeken prédikátorok tartását is megengedi. Orsz. Ltár., *Cam. Lymbus Ser. I.* Fasc. 22. Kende Mártonnak visszatérése után 1677. febr. 15-én az említett bizottság azt javasolta, hogy a velük visszatért katonákat szét kell osztani a végházakban, úgy hogy ne „csoportosuljanak” újra össze. *Uo.* Fasc. 23. A visszatérő Kendiek pardon-levele a vallásgyakorlat szabadságával. Staatsarchiv. Wien, Hung. Fasc. 326, *Konv. B.* f. 20—21 (1677. jan. 26).

gyelmi levelekkel látandók el, többek között a vallást illetőleg is. Azok számára, akik császári katonai szolgálatba óhajtanak lépni, pénzt küldenek.

Intimatur mit was conditionen die zum Schmidt und La Borde angelangte und Kays. Gnad suchende Rebellen aufgenommen und die nachfolgende mit Kays. Perdonspatenten versehen werden sollen, auch unter andern die Religion betr. Es werde auch ein Stuckh geld dahin remittiert für die Jenige, die Kays. Kriegsdienst annehmen wollen.⁵⁵⁷

Reg. Prot. 1677. f. 35, n° 116.

435. 1677. jan. 24. A haditanács De La Borde ezredes szatmári parancsnoknak a felkelők néhány tisztje ügyében, akik átjöttek és kegyelmet kérnek; Zehentnernek és Walseggnek megbízás adatott Schmidt és Barkóczy István bevonásával a dolgot Szatmáron teljesen véghez vinni.

Andwortt auf den 8-ten diss, wegen einiger officier der Rebellen, welche herüber komen und gnad begehren, worüber den Zehentner und Walsegg mit Zuziehung dess Schmidts und Stephan Barkoczy commission aufgetragen wirdt, die Sach zu Zathmar völlig zum End zubringen.⁵⁵⁸

Reg. Prot. 1677. f. 36, n° 119.

436. 1677. jan. — Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke a haditanácsnak az elfogott lipótvári és sárvári két prédikátor ügyében.

Von Kollonitsch Hungar. Camer Praesident ... wegen der zwey gefangenen Praedicanten zu Leopoldstatt und Sarvar.⁵⁵⁹

Exp. Prot. 1677. f. 42—43, n° 136.

437. 1677. febr. 12. A haditanács válasza Strassoldonak. Az elítélt elfogott felkelők ügyében, akik az országban raboltak és égettek, a végrehajtást még szüneteltesse. Nyomozzon alaposan Barkóczy Sándornak Máramaros megyében a felkelőkkel tartott tanácskozása ügyében. S hasonló a vélemény a prédikátorokhoz Czege-re (Csege?) való küldéssel is (?)

Andwortt auf den 1. und 5-ten diss, ... In puncto der condemnirten gefangenen Rebellen, welche im Land geraubt und gebrent, seie mit der execution noch inen zu halten ... Des Alexander Barkoczy gehabte conferenz in der Gespanschaft Marmaros mit den Rebellen betr. solle er wohl inquirieren, wehr Ihme commission aufgeragen und hierzu erlaubnus ertheilt, gleiche mainung es auch mit abschickung zu den Praedicanten nach Czege habe⁵⁶⁰ ...

Reg. Prot. 1677. f. 81—82, n° 81.

438. 1677. febr. 28. Bergen alezredes a haditanácsnak a Légrádra bevitt prédikátorról és az elvett harangokról.

Obrist. Leuth. von Berge auss Tschakathurn 28. Febr. 1677. wegen der zu Leograd eingeführten luth. Praedicanten und abgenommener Kloggen⁵⁶¹ ...

Exp. Prot. 1677. f. 216, n° 173.

⁵⁵⁷ L. 433, 435. sz. a.

⁵⁵⁸ Hasonlóan az udvari kamarának, Zehentnernek és Walseggnek, Schmidtnek, Barkóczynak, Strassoldonak és a magyar kancelláriának Reg. Prot. 1677. f. 34—36, n° 110, 111, 112, 114, 115, 118, 120. sz. a.

⁵⁵⁹ L. 432. sz. a. További adataink nincsenek.

⁵⁶⁰ L. 435, 446. sz. a.

⁵⁶¹ L. 134, 405. sz. a. Légrád végvárából még 1671 őszén eltávolították a prédikátort, a tanfőt s a templomot elvették. Az őrség katolikus plébánost kapott, akit azonban mint inséges helyzetben levőt a kamara részesített segélyben. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1674. jún. 22. n° 76. Most a légrádiak prédikátort vittek be s visszavették harangjukat a katolikus templomból. A prédikátort — mint a fenti iratból kitűnik — megint hamarosan elűzték, s elvették a harangot. Vö. Maurer Joseph: i. m. 103. l. Utána a légrádi katonák „török” földről újból hoztak maguknak prédikátort. De Lég-

439. 1677. márc. 8. *A haditanács Zehentner és Walsegg biztosoknak. Meg-erősíti a Tokajhoz és Ecsedhez építendő templomra vonatkozó előterjesztésüket.*

Antwortt auf Ihre relationes von 9, 16. und 20. Febr... Approbatur der Vorschlag wegen erbauung einer Kirchen pro exercitio religionis nachend an Tockay und Eched.⁵⁶²

Reg. Prot. 1677. f. 135, n° 42.

440. 1677. márc. 22. *A haditanács Batthyány Kristóf főkapitánynak: a le-tartóztatott légrádiakat, akik merészelték kálvinista prédikátort bevinni és a katolikus templomból a harangokat elvinni, szállíttassa oda s a többi tetteitársat is fogja el.*

Antwortt auf den 2. und 13. diss, solle die arrestierte Leograder, so sich unterstanden einen Calvinischen Praedicanten al dorten zu introducieren und die glockhen auss der Catholischen Kirch weck zu nehmen, anhero liefern und die andere complices auch beim Kopf nehmen.⁵⁶³

Reg. Prot. 1677. f. 168, n° 166.

441. 1677. márc. 22. *A haditanács Müller ezredesnek: a mustra-jelentésből kitűnik, hogy a győri helyőrségbe felvett 150 ember között néhány lutheránus legény is van; a vallási ügyben óvatosan járjon el.*

Intimatur, dass mann auss der Musterungs relation ersehen, dass unter denen der Raaberischen Guarnison aggregierten 150 Mann sich einige Lutherrische Knecht befunden Seie in puncto religionis caute zu gehen.⁵⁶⁴

Reg. Prot. 1677. f. 168, n° 165.

442. 1677. márc. 26. *A haditanács válasza Zehentner és Walsegg biztosoknak: a vallás gyakorlatára Tokaj és Ecsed várakban építendő két templom miatt a prédikátoroknál mutatkozó nehézségek ügyében.*

Antwortt auf Ihre schreiben von 23. Februarii, 2, 6, und 11. Martii wegen erbauung zweyer Kirchen pro exercitio religionis bey denen Vestungen Tockay und Eched bey den Praedicanten sich daselbst eraignenden difficultet.⁵⁶⁵

Reg. Prot. 1677. f. 176, n° 188.

443. 1677. márc. 27. *Zehentner és Walsegg biztosok megküldik a haditanácsnak Nagybánya város emlékiratát a vallás gyakorlása ügyében és efelől megteszik jelentésüket.*

Barones Zehentner umd Walsegg auss Nagybania von 27. Martii... Schliesen ein memorial von der Statt Nagibania bei wegen des exercitii religionis und was sye Herrn Commissarii hieryber melden.⁵⁶⁶

Exp. Prot. 1677. f. 288—289. n° 118.

rád más végvárakkal szemben nem lett 1681-ben aricularis hely. Hiába kérték a légrádi kálvinista és lutheránus katonák vallási jogaik elismerését. Orsz. Ltár., *Canc. Ins. Cons. Bell.* N° 365. A prédikátort megint csak elűzték. *Uo. Litt. Priv.* N° 54 (gr. Draskovich Miklós levele). Viszont 1683-ban már azt írták Batthyány Kristóf főkapitánynak, hogy a „religio” miatt 480 vitéz elment a várból. Takáts Sándor; *Szegény magyarok.* Bp. é. n. 30—31. l., Orsz. Ltár., *Canc. Litt. Priv.* N° 54.

⁵⁶² L. 442. sz. a. A margón a „kyrchen” szóhoz kapcsolva: luth. Zehentner és Walsegg császári biztosok. L. 435. sz. a.

⁵⁶³ L. 438. 444. sz. a.

⁵⁶⁴ További adataink nincsenek.

⁵⁶⁵ L. 439. sz. a. A delegált comissio (Zehentner—Walsegg) 1677. ápr. 14-én értesítette Scherffenberg alezredest, hogy mind Tokajnak, mind Ecsednek engedélyt adott a protestáns vallásgyakorlatra, utasítja tehát, hogy jelöljön ki építendő templom számára helyet. Orsz. Ltár., *Cam. Lymbus, Ser. I.* Fasc. 23. További adataink nincsenek.

⁵⁶⁶ L. 422. sz. a.

444. 1677. ápr. 7, 8. *Batthyány Kristóf főkapitány válasza a haditanácsnak a légrádi prédikátor ügyében. Mellette ez ügyben Kollonich püspök kérelme.*

Batthyani Rechniz von 7. April 1677. wegen der legrader Praedicanten und losslassung des Fleischhackhers von Gorz. Dabeí des bischoffen von Kollonitsch anbringen in materia der legrader. Ittem von 18. April 1677. in eadem materia.⁵⁶⁷
Exp. Prot. 1677. f. 356, n° 8.

445. 1677. ápr. 28. *A gubernium a haditanácsnak Batthyány Kristóf főkapitánynek a Légrádra bevitt prédikátor ügyében tett jelentése ügyében.*

Kön. Governo zu Prespurg von. 28. April 1677... Batthyani wegen des zu leogradt eingeführten Praedicanten.⁵⁶⁸
Exp. Prot. 1677. f. 388, n° 166.

446. 1677. ápr. 20. *A haditanács válasza Zehentner és Walsegg biztosoknak. A felkelők áthozatalát folytassák, de mérsékletet alkalmazzanak, nem kell mutatni valami nagy kívánságot átvételükkel szemben vagy többet ígérni, mint amit utasításuk és a kegyelmi levél magában foglal, a vallás kérdésében is ragaszkodjanak az eddigiekhez. A diplomok ügyében semmi további nem engedtetik. Adjanak tudósítást arról, hogy egyedül a közbiztonság vagy az élelem hiánya-e az oka, hogy oly kevés katolikus lelkész van s hogy mely helyeken élhetnek meg a lelkészek és mit kell nekik nyújtani, hogy megélhessenek és honnan kellene azt venni.*

Andwortt auf Ihre relationes von 27. Martii und 5-ten Aprilis, sollen mit herüberbringung der Rebellen continuiren, darbey aber moderation brauchen und kein grosses verlangen Ihrer herüberkunfft erzaigen oder mehrers versprechen, alss Ihr Instruction und die gratiales mit sich bringen, auch ratione religionis prioribus inhaerirn. Anlangend die Kirchen seind deren weiters keine mehr zugestatten.⁵⁶⁹ Sollen berichten, weillen so wenig catholische Pfarer vorhanden, ob die Unsicherheit allein daran Ursach oder abgang der Lebensmittel, und an welchen Orthen die Pfarer subsistirn können, auch was Ihnen zu raichen, dass sie zu leben haben und woher solches zunehmen.⁵⁷⁰

Reg. Prot. 1677. f. 222—223, n° 92.

447. 1677. ápr. 20. *A haditanács jelenti a császárnak, hogy a katolikus vallás Felső-Magyarországon a katolikus lelkészek hiánya miatt rosszul áll, meg kell hallgatni a jezsuita tartományi főnököt: miként rendezendő úgy a vallásügy, hogy tartóssága legyen.*

Notificatur, dass die Catholische Religion in Ober Hungarn schlecht bestellt seie auss mangl der Pfarer, umb den Patr. Provincialn Soc. Jesu zuvernehmen, wie dass Religionsweesen nach und nach einzurichten, damit es einen bestandt haben könne.⁵⁷¹

Reg. Prot. 1677. f. 225, n° 95.

448. 1677. ápr. 24. *A haditanács utasítja Müller ezredest, hogy a letartóztatott Marcus Antonius Salamande nevű papot jó őrizet alatt szállíttassa a bécsi ezred-börtönbe.*

⁵⁶⁷ L. 440, 445. sz. a.

⁵⁶⁸ L. 444, 450. sz. a.

⁵⁶⁹ L. 435, 484. sz. a.

⁵⁷⁰ L. 447. sz. a.

⁵⁷¹ L. 446. sz. a. A felső-magyarországi commissio (Zehentner—Walsegg) 1677. ápr. 20-án királyi felszólítást kapott annak jelentésére, hogy miért nem megy ott előre a katolikus vallás ügye. Orsz. Ltár., Cam. Lymbus, Ser. I. Fasc. 23.

Solle den zu Raab arrestirten clericum Marcum Antonium Salamande wohl verwarhter anhero bringen und in dass wienerische Regiments Stockhauss lifern lassen.⁵⁷²

Reg. Prot. 1677. f. 231, n° 121.

449. 1677. ápr. 30. *A haditanács megküldi Strassoldo tábornoknak a felkelők által elfogott Hirco János jászói plébánosnak a kérelmét, hogy ellenében a két felkelő nő személyén túl még más három személy, nevezetesen Farkas Sándor özvegye, Rády István fia és leánya is engedélyeztessék (ti. kicserélésre).*

Includitur des bey denen Rebellen gefangenen Pfarers zu Jazo Johann Hirco anhalten, Ihme zu seiner erledigung über die erlaubte 2 Rebellen weiber noch andere 3 zuverwilligen, alss des Alexander Farkas Wittib, wie auch des Stephan Rady Sohn und Tochter.⁵⁷³

Reg. Prot. 1677. f. 241, n° 150.

450. 1677. máj. 1. *A haditanács válasza Batthyány Kristóf főkapitánynak: a légrádi helyőrség által bevitt, de újból eltávolított prédikátor és a katolikus templomnak már visszaadott harang ügyében. A légrádiak megbűnhődtek hibájukat és újból meg is esküdtek, nem szükséges további nyomozást elrendelni. Az elfogott két tettessel jog szerint kell eljárni és őket megbüntetni. Francsicsra is a megillető büntetést kell szabni. A végvidékre ezentúl állásra nem-katolikus tisztet ne hozzon javaslatba és ne nevezzen ki.*

Andwortt auf den 7. und 18. April wegen der zu Leograd durch die guar-nison introducirten aber wider abgeschafften Praedicanten, auch bereits wider restituirten glocken zur Cathclischen Kirchen, die Legräder Ihren fähler bereuet und aufs neu geschworen dergleichen nicht mehr zu thun, darbey es sein bewenden und seie nicht vonneten fernere inquisition anzuordnen. Über die 2 ar-restiirten delinquenten aber solle er Recht halten und sie nach dem anspruch bestraffen lassen. Dem Frantschiz solle gleichfals seine gebührende straff dic-tiert werden. Solle hinfüro zu den Gränizställen keine uncatholische Officier vorschlagen oder aufnehmen.⁵⁷⁴

Reg. Prot. 1677. f. 249, n° 4.

451. 1677. máj. 19. *A haditanács válasza Bergen csáktornyai alezredesnek, hogy a légrádi helyzet valamennyire veszedelmesnek látszik, jelenlétével orvosol-hatná, viszont a mezőn (ti. táborban) ugyanazon katonaság felett a főparancs-nokság egyedül Batthyány Kristóf főkapitányt illeti meg és tartozik vele meg-egyezni. A tisztek a vallás miatt többé nem változtathatók, csak haláluk esetén.*

Andwortt auf den 10. diss... dass der status zu Leograd etwas gefähr-lich scheine, könne er durch seine anwesenheit remediern, dem Grafen Batthiani hingegen gebühre dass Ober Commando über selbige miliz zu Veld allein und er seie schuldig mit demselben zu correspondiern. Die Officier können diss-

⁵⁷² A haditanács márc. 12-én kérte a bécsi consistoriumot, hogy e „gyanús” sze-mély dolgát, aki Győrben tanulónak adta ki magát, vizsgálja meg, majd jún. 30-án az udvari kamarát arról értesítette, hogy Salamande francia pap az olasz határon át-bocsátandó. Reg. Prot. 1677. n° 75, f. 380, n° 207. Az ügy nem világos.

⁵⁷³ L. 452. sz. a. Hirko János katolikus pap Józsa páter, a tállyai plébános mel-lett másik jellegzetes kalandora ez időknek. Fabó András: i. m. II. 339. l. azt olvas-suk, hogy Hirko és Józsa 9 protestáns lelkészt öltek meg.

⁵⁷⁴ L. 445, 451. sz. a. Francsics Adám, Batthyány Kristóf végvidéki főkapitány kapitánya volt. L. 645. sz. jzet-et.

mahl ratione religionis nit mehr geändert werden, wohl aber nach deren absterben...⁵⁷⁶

Reg. Prot. 1677. f. 294, n° 121.

452. 1677. máj. 5, 7. *Strassoldo tábornok jelentése a haditanácsnak. Mivel még Spankau tábornok idejében az ónodi palánk a birtokosok segítségével építetett a katonaság által, megparancsoltatott, hogy a főkapitányság előzetes tudta nélkül mit lehet építeni, kivéve az egri püspök telkén egy ház építését, hogy egy „pro propaganda fide”-beli lelkész lakása legyen. A jelentés szól a felkelők által elfogott katolikus lelkésznek két fogoly felkelő nő és más három személy ellenében való elbocsátásáról is.*

Strasoldo Graff auss Serenz von 15. und Talia von 17. May 1677... Weilen noch bei des Spankhau Zeiten die Palanka zu Onod ohne der Possessorn bei hilff von der militia erbauet worden, wehre auch befolchen worden, ohne vorwissen des Generalats was bauen zu lassen ausser des Bischoffen zu Erlau Grundt erbauung eines Hausses, damit ein Geistliche pro propaganda fide seine wohnung haben möge...⁵⁷⁶ Wegen erledigung des von denen Rebellen gefangenen Pfarrers gegen entlassung 2 Rebellen Weiber und noch 3 andern gefangenen...⁵⁷⁷

Exp. Prot. 1677. f. 386—387, n° 160.

453. 1677. máj. 18. *A haditanács válasza Strassoldo tábornoknak az ájtott huszárok által Nagyfaluba bevitt prédikátort illetőleg: az ilyesmí a császári bizottsággal bizalmasan közlendő. Jól tette, hogy a panaszosokat a bizottsághoz utasította.*

Andwortt auf den 25. und 28. Martii, 1, 4, 8, 15. 17 und 27. Aprilis wie auch auf den 1, 4, und 6. May den zu Nagifalu durch die herübergangene Hussarn introducierten Praedicanten betr. werde solches der Kays. Commission hinterbracht worden sein, habe auch recht gethan, dass er die Clager an die Commission verweisen habe...⁵⁷⁸

Reg. Prot. 1677. f. 290, n° 107.

454. 1677. máj. 27. *Strassoldo tábornok jelentése a haditanácsnak a bányavárosok ellen portyázó 400 rabló és prédikátor és az általuk okozott károk felől.*

Graff Strasoldo auss Caschau von 27. May anno 1677... die 400 Rauber und Praedicanten, so gegen die Pergstatt straffeten und was für Schaden verursacht worden⁵⁷⁹...

Exp. Prot. 1677. f. 419, n° 61.

455. 1677. máj. 30. *A haditanács írja Batthyány Kristóf főkapitánynak: nem kételkednek, hogy Szepeleit jó őrizet alatt fogja tartani és ügyelni fog, hogy az elmenekült Vasdinnyai, aki a légrádi harangok elvételében „főmozgató” volt, kézre kerithető és megbüntethető legyen.*

Mann zweiflle nicht, er werde den Szepelei noch in guter wahrung halten und sehen, wie den entwichene Vasdinai, der dass die Glockhen zu Legrad abgenohmen worden, primus motor gewesen, zur Hand gebracht unnd zur straff angesehen werden könne.⁵⁸⁰

Reg. Prot. 1677. f. 312—313, n° 165.

⁵⁷⁵ L. 450., 455. sz. a.

⁵⁷⁶ További adataink nincsenek.

⁵⁷⁷ L. 449, 460. sz. a.

⁵⁷⁸ További adataink nincsenek.

⁵⁷⁹ A csapatról adataink közelebbi felvilágosítást nem nyújtanak.

⁵⁸⁰ L. 451. sz. a.

456. 1677. máj. 30. A haditanács Esterházy Pál főkapitánynak: nyomozzon a rábavidékiek ügyében. Ezek merészkedtek a korábban eltávolított prédikátort és iskolamestert újból bevinni, a katolikus papokat eltávolítani és a templomot elfoglalni, egy papi személyt félholtra verni, kezeit levágni és 10 Massimi-ezredbeli muskétást halálosan megsebesíteni. A tetteseket fogja el és szállíttassa Győrbe. Massimi és Müller ezredesnek is megparancsoltatott, hogy katonai erővel segítsék.

Solle über die Rabauer, so sich unterstandten die vorhin abgeschafften Praedicanten und Schuelmeister wider zu introduciern, die Catholische Priester auss zu treiben und die Kirchen zu occupiern, auch einen Geistlichen halb todt zuschlagen, die Hand abzuhauen und die 10 Massimische Musquetlerer tödlich verwundt, umb hierüber zu inquiriern, die Thätter beim Kopf zu nehmen und nacher Raab liefern zu lassen. dem Obristen Massimi und Müller seie auch befohlen worden, mit dem brachio militari zu assistiern.⁵⁸¹

Reg. Prot. 1677. f. 313, n° 167.

457. 1677. máj. 30. A haditanács Massimi és Müller ezredeseknek megküldi a császári rezolúciót, melyben megparancsoltatott, hogy nyomozni kell a rábavidékieknek a győri püspök szolgája és a Massimi ezredbeli muskétások ellen elkövetett kihágásai miatt. A tetteseket el kell fogni és Győrbe szállítani. A csornai prépostnak az ez ügyben kért katonai segítséget adják meg.

Intimatur Kays. resolution, dass wider der Rabauer iüngst verübte insolenzien an des Bischoffen zu Raab bedienten und Massimischen Regts. Musquetierern zu inquiriern, die Thätter beim Kopf zu nehmen und nacher Raab zu liefern befohlen worden, und auf des Probsten zu Szorna hierzur verlangenden assistenz mit dem brachio militari an die Hand zu gehen.⁵⁸²

Reg. Prot. 1677. f. 313, n° 166.

458. 1677. jún. 8. A haditanács utasítja Esterházy Pál főkapitányt, hogy a Sopron és Vas megyékben a nem-katolikusok által tartott veszélyes összejövetelek és összeesküvések ügyében ügyeljen fel és tegyen jelentést.

Includitur Extract, wass für gefährliche zusamben kunfften und conspirationen von denen uncatholischen in denen Gespanschaften Oedenburg und Eisenstatt aussgesprengt werden, umb denenselben zu invigiliern und zu berichten.⁵⁸³

Reg. Prot. 1677. f. 335, n° 65.

459. 1677. jún. — Zehentner és Walsegg biztosok véleményes jelentése az 1677. márc. 20-i császári rendeletről, többek között protestáns vallásügyi kérdésekről és a katolikus vallásnak Felső-Magyarországon való előbbviteléről.⁵⁸⁴

Exp. Prot. 1677. n° 115.

460. 1677. jún. 21, 25. Zehentner és Walsegg biztosok a haditanácsnak megküldik egy eredeti irat másolatát, melyet bizonyos, ezen az oldalon álló ma-

⁵⁸¹ L. 457. sz. a. Ugyanakkor a haditanács értesítései e tárgyban Batthyány Kristóf főkapitánynak és a magyar kancelláriának. Reg. Prot. 1677, f. 313—314, n° 168—169.

⁵⁸² L. 456, 484. sz. a.

⁵⁸³ Hasonló rendelkezés Massimi ezredeshez. Reg. Prot. 1677. f. 335, n° 66. A rendelkezés alighanem összefügg a Rába vidéki erőszakossággal. L. 457. sz. a. Itt kell megjegyeznünk, hogy Eisenstadt a Sopron megyei Kismarton neve. A lajstromozó minden bizonnyal Eisenburg helyett (Vas m.) írta. Ilyen értelemben helyesbítendő a 99. sz. a.

⁵⁸⁴ L. 435, 460. sz. a. Ez a fontos haditanácsi irat megmaradt a bécsi hadi levéltárban. A bujdosók kibékítésére küldött két biztos jelentése 22 oldalra terjed s 2 melléklete van.

gyar katolikus, lutheránus és kálvinista rendek küldtek január 20-án Kassáról a még át nem jött felkelőkhöz. Indítson nyomozást a felkelő Harsányinak az úrnapi körmenet ügyében küldött levele ügyében. Mellékeli az elfogott jázsói plébános vallomását Erdélyből és az erdélyiek terveiről.

Barones Zehentner und Walsegg aus Caschau von 21. und 25. Junii 1677... Ein copia von einem originali schreiben etlicher diser seits befindlichen Hungar. sowol Catholisch-, alss Luterisch- und Calvinischen Standten an die noch nit her yber khomene Rebellen lautendt, de dato Caschau den 20. Januarii diss Jahrs undt wirdt zu Endt desselben subiungiert⁵⁸⁵... Wegen der Procession an h. fronleichnambstag was der Rebell Hartyani desswegen für einen brieff abgehen lassen, umb hieryber eine inquisition anzustellen.⁵⁸⁶ Legt bei eines gefangenen Pfarers von Jaszo aussag aus Sibenburgen und von deren Vorhaben.⁵⁸⁷

Exp. Prot. 1677. f. 507—508, n° 123.

461. 1677. jún. 22. A haditanács válasza Zehentner és Walsegg biztosoknak: a vallásügyet megküldi a magyar kancelláriának.

Andwortt auf den 31. May... Die Religions Sach werde auf die Hung. Hof Canzley remittiert.⁵⁸⁸

Reg. Prot. 1677. f. 359, n° 140.

462. 1677. jún. 22. A haditanács Zehentner és Walsegg biztosok jelentéséből a vallásügyet illető kivonatot megküldi a magyar kancelláriának, hogy további megfontolás céljából a guberniumnak adja át.

Includitur Extract auss der deputierten Commissarien Zehentner und Walsegg eingeschickten information in Religions Sachen, umb selbige zu weiterer deliberation ans Königl Gubernium zu remittiern.⁵⁸⁹

Reg. Prot. 1677. f. 359. n° 141.

463. 1677. jún. 25. A haditanács a gutai sánc parancsnokló hadnagyának: a győri püspök és kalocsai érsek, Széchenyi György panaszt emelt, hogy Pünkösöd ünnepén 12 muskétás és a lakosok között lezajlott zavargás alkalmából a püspök alattvalója, egy borbély agyonlőtt egy asszonyt és egy mészáros a gutai bírót úgy megütötte, hogy belehalt, más 13 ember megsebesült, a plébánosi házban a muskétások is erőszakosságokat követtek el. A kihágásoknak vessen véget, az aratást az alattvalóknak engedje meg, a borbélyt az érseknek adja át és a mészárost szigorú őrizetben tartsa.

Wessen sich der Erzbischoff über den an Heyl. Pffingst feyertag zu Gutta

⁵⁸⁵ Az iratról közelebbi adatok nem tájékoztatnak.

⁵⁸⁶ Harsányi György ónodi kapitányról van szó, aki a bujdosók egyik csapatának vezetője. L. Deák Farkas: *i. m.* 50, 113, 134, 275, 277, *Teleki Mihály lev.* VII. 479, 530. l. A magyar kamara 1677. júl. 23-án írt a szepesi kamarának a Harsányi rebellis által Kassa város bírójához és tanácsához küldött bizonyos levélről. Orsz. Ltár., *Litt. Cam. Pos. Fasc.* 54, n° 14. Az udvari kamara később Kassának Harsányi György által történt megfenyegetése miatt rendelkezett. Uo. *Ben. Res.* 1677. okt. 20, 1678. márc. 29. A levél tartalmát l. 467. sz. a.

⁵⁸⁷ L. 452. sz. a.

⁵⁸⁸ L. 460, 462. sz. a.

⁵⁸⁹ L. 461. sz. a.

vorgangenen tumult zwischen 12 Musquetierer und selbiger Inwohner beclagt, worinen des Erzbischoffens unterthan ein Barbierer eines Unterthans weib erschossen und ein unterhaltener Fleischhacker dem Richter zu Gutta einen solchen hüb versezt, dass er darvon gestorben und sonst 13 verwundt worden, die Musquetierer auch im Pfaarhoff gewalt verüt, neben andern clagen umb dergleichen excess einzustellen, denen unterthanen das Mähen zu verstatten, den Barbierer dem Erzbischoffen einzuwendigen und den Fleischhacker in scharpfen arrest zu halten.⁵⁹⁰

Reg. Prot. 1677. f. 364, n° 157.

464. 1677. jún. 28. *A haditanács közli a magyar kancelláriával az intézkedéseket, melyeket az esztergomi érsekkel, a magyar kancellárral és a mágnásokkal tartott konferencián a veszélyes felső-magyarországi állapot miatt tartottak. A kérdések: mi módon lehet a felkelőket és rablókat a köteles engedelmességre bírni, e célból jóváhagyják bizonyos számú horvát katonaság összeszedését; mennyi könnyű lovas volna tartandó és hogyan eltartandó, efelől várják a mágnások véleményét; megküldi a repartitio tárgyában a magyarországi parancsnokokhoz küldött pátenst; miként lehetne Magyarországon biztonságosan országgyűlést tartani?*

Intimatur die anstaten über die gehaltene Conferenz mit dem Erzbischoffen zu Gran, Hung. Canzlern und denen Magnaten wegen des gefährlichen stands in Hungarn, wie dise vorzukomen 1° Auf wass weiss die Rebellen und Rauber zum schuldigen gehorsamb zu bringen. Approbatur die Zusambbringung einer anzahl Croaten, auch wie vill der leichten Reütterey zu halten und selbige zu unterhalten, Ihr der Magnaten guttachten werde erwartet, 2° Includitur was wegen der repartition an die Commandanten in Hungarn für Patenten ausgefertigt werden dan, 3° wegen haltung eines Landtags in Hungarn wie solliche sicherlich anzustellen.⁵⁹¹

Reg. Prot. 1677. f. 375, n° 183.

465. 1677. jún. 30. *A haditanács utasítja Esterházy Pál főkapitányt, hogy a Lévára bevitt prédikátort azonnal távolítsa el s az ottani főkapitányt, Csáky Pált különböző kihágások miatt idézze meg felelősségre vonás céljából és ehhez a német katonaságot használja.*

Wird befohlen den zu Lewenz introducierten Praedicanten alsobald abzuschaffen und den Ober Hauptman aldorten grafen Paul Chiaki wegen vorkomenner unterschiedlicher excessen zur Verandtworttung zu citiern und hierzu der Teutschen miliz sich zugebrauchen.⁵⁹²

Reg. Prot. 1677. f. 380, n° 206.

466. 1677. júl. 3. *A lévai református végyvári őrség kéri a haditanácstól a szabad vallásgyakorlatnak és a prédikátor szabad működésének engedélyezését. A haditanács a kérelmet megküldi a magyar kancelláriának.*

Praesidarii levenses pro libero religionis helveticae confessionis exercitio et restituti eorum praedicantis functione libera per agenda.⁵⁹³

Exp. Prot. 1677. f. 460, 499, n° 79.

⁵⁹⁰ Nem világos, hogy összefüggésbe hozható-e a 456, 457, 481. sz. a.-i esetekkel.

⁵⁹¹ Az országgyűlés összehívása tehát már ezen a konferencián felmerült. Vö. Angyal Dávid: *i. m.* 159–164, Horváth Mihály: *i. m.* VI. 86–90. l.

⁵⁹² L. 466. sz. a.

⁵⁹³ L. 465, 470. sz. a. A haditanács a kérvényt a magyar kancelláriának küldte meg, ez pedig 1677. júl. 7-én arról értesítette a magyar kamarát, hogy a visszatért lévai prédikátor éjszaka összejöveteleket tart, kérte tehát a „zavargó” lévai kálvinisták megidézését. Orsz. Ltár., *Canc. Exp.* 1677. N° 286, 290. Léva egyébként ama vég-

467. 1677. júl. 6. A haditanács közli a magyar kancelláriával, hogy nemcsak Teleky Mihály, hanem Apafy fejedelem is panaszt emelt, hogy az egri püspök egy könyvet nyomtatott ki, melyben azt írja, hogy a nem-katolikusokkal szemben semmi hitet (ti. hittelt fogadottat), nem kell megtartani, kérve, hogy ezentúl ilyesmit ne engedjenek kinyomtatni. Megküldi a felső-magyarországi biztosok jelentését arról, hogy milyen fenyegető levelet küldött a felkelő Harsányi György Kassa városhoz, ha a nem-katolikusokat az úrnapi körmenetben való részvétellel kényszerítik; jelenleg nincs itt az ideje a kassai nem-katolikusokat hasonló egyházi ünneplésekre kényszeríteni. Milyen magatartás legyen azokkal a kassaiakkal szemben, akik a felkelőkkel leveleznek?

Wessen sich nicht allein der Teleky, sondern auch der Fürst Apaffy wider den Bischoff zu Erlau beschwären, dass er ein buch trucken lassen, worinen er meldet, dass denen uncatholischen kein glauben zu halten seie, umb denselben zuermahnen, hinfüro dergleichen nicht in truckh aussgehen zu lassen.⁵⁹¹ Includitur der deputierten Commissarien in Ober Hungarn bericht, wass von dem Rebellen Georgen Harsani für betrohungs brief an die Statt Caschau, alls wann sie die uncatholische zu der Procession des Corporis Christi nöthete, abgangen, mit errinderung, dass aniezo nicht Zeith die uncatholische Caschauer zu dergleichen Kirchen Soleniteten zu zwingen, dann wie es mit denen Caschauern, so mit den Rebellen correspondiern, zu halten seie.⁵⁹⁵

Reg. Prot. 1677. f. 402, n° 62.

468. 1677. júl. 6. A haditanács Zehentner és Walsegg felső-magyarországi biztosoknak: Bársony György egri püspök kiadott egy könyvet, hogy az eretnekekkel szemben nem kell a szót megtartani, ez nem időszerű s a kancellária útján jel is szólította az ilyesmi abbahagyására. A kassai úrnapi körmeneten való részvétellel nem volt szükséges a polgárokat kényszeríteni, ha azonban valaki a felkelőkkel levelezne, súlyos büntetéssel sújtandó.

Andwortt auf den 21. und 25. Junii . . . Dass der Bischoff zu Erlau Barsoni ein buch aussgehen lassen, dass denen Kezern keine treü zu halten, seie nicht de tempore und derselbe von der Hungarischen Hof Canzley dergleichen zu unterlassen abgemahnt werde⁵⁹⁶ . . . Zur procession Corporis Christi zu Caschau wehre nicht vonneten gewesen die Burger darzu zu zwingen, wann aber jemand vorhanden, der mit denen Rebellen correspondierte, wehre derselbe mit schwärer straff anzusehen.⁵⁹⁷ . . .

Reg. Prot. 1677. f. 400—401, n° 60.

469. 1677. júl. — A haditanács Felső-Magyarországot illető különböző kiadványai között Bársony György egri püspöknek az eretnekeket támadó könyvére és a kassai körmenetre vonatkozóak.

Underschiedliche Expeditiones den Ober Hung. Statum betreffent . . . des

várak közé tartozott, melyek őrsége 1675. jan. 13-án királyi védleletet kapott, ez azonban az őrségnek csupán vallásukban való meghagyását biztosította, de nem szolt prédikátortartásról és a templom visszaadásáról. L. 370. sz. a.

⁵⁹⁴ L. 468. sz. a. Bársony György mint váradi püspök az előzőekben több ízben szerepelt. Az egri püspökséget 1675-ben nyerte el. A protestáns-üldözésben vezető szerepet vivő főpapnak minden bizonnyal nevezetes *Veritas toti mundo declarata c.* említett könyvéről van szó. A könyv ugyan 1671-ben látott először napvilágot, de hamarosan újabb kiadásokban jelent meg.

⁵⁹⁵ L. 460, 468. sz. a.

⁵⁹⁶ L. 467, 469. sz. a.

⁵⁹⁷ L. 467, 469. sz. a.

Bischoffen von Erlau aussgelassenes Buech, dass denen Ketzern khein glauben zu halten... die procession zu Caschau betr.⁵⁹⁸...

Exp. Prot. 1677. f. 479.

470. 1677. júl. 12. Hoffkirchen tábornok közli a haditanáccsal a Léváról, a felkelők terveiről, katolikusoktól és kálvinistáktól érkezett értesüléseit; a Massimi ezredből 200 embert odavezényelt.

Von Hoffkyrchen den 12. Julii 1677. communiciert... was Ihme von Lewenz von der Rebellen vorhaben, denen catholischen und Calvinern zuekhomen, derentwegen er von Massim. Rgt. 200 mann dahin recomndiert.⁵⁹⁹

Exp. Prot. 1677. f. 521, n° 196.

471. 1677. júl. 15. A haditanács válasza Hoffkirchen tábornoknak: megerősíti rendelkezését, mellyel 200 katonát vezényelt Lévára a bevitt prédikátor dolgának elintézése végett, de az ügyet ki kell nyomozni és a bűnösökkel szemben a jog alapján eljárni.

Andwortt auf seine schreiben von 12. diss... Die commandierung der 200 Mann nacher Lewenz zu abhelffung der Sach wegen des introducirten Praedicantens werde approbirt, darüber aber inquisition vorgehouden und gegen die delinquenten vermög der rechten zu procedirn seie⁶⁰⁰...

Reg. Prot. 1677. f. 431—432. n° 158.

472. 1677. júl. 18, 21, 23, 24. Hoffkirchen tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy Hornung kapitány közlése szerint Lévára megérkezett az oda vezényelt katonaság. Jelentést tesz a nyitrai katolikusok között folytatott vizsgalatról.

Graff von Hoffkyrchen von 18, 21, 23, und 24. Julii. Hauptmann Hornung auss Lewenz, das die dahin beordnete mann daselbs angelangt.⁶⁰¹ Vorgangene inquisition zwischen denen cathollischen von dem Vice Capitan zu Neutra so in 10 puncten bestanden.⁶⁰²

Exp. Prot. 1677. f. 531, n° 268.

473. 1677. júl. 31. A haditanács azt válaszolja Hoffkirchen tábornoknak, hogy a lefolytatott vizsgalatról sem Esterházy Pál főkapitánytól, sem a nyitrai alkaptánytól nem érkezett jelentés. Értesítést kér a dolog állásáról és a bevitt prédikátor kérdéséről.

Andwortt auf seine schreiben von 18, 21, 23. und 24. Julii, seie weder von grafen Paul Eszterhasi, noch Vice Capitan zu Neutra über die beschehene inquisition keine relation eingelangt, umb zuberichten, wo die Sach steckhet und des introducirten Praedicantens halber für eine beschaffenheit⁶⁰³...

Reg. Prot. 1677. f. 463, n° 253.

474. 1677. aug. 19. A haditanács Esterházy főkapitányt figyelmezteti utasítására, hogy a parancsnoksága alatt álló végvidéken amennyire lehet, csak katolikus katonákat vegyen fel.

Andwortt auf den 4. und 7. diss... Ferner wird er seiner instruction errindert, dass er auf seinen Gränizen, so vill möglich, lauther Catholische Leuth aufnehmen solle⁶⁰⁴...

Reg. Prot. 1677. f. 522, n° 171.

⁵⁹⁸ L. 468. sz. a.

⁵⁹⁹ L. 466, 471. sz. a.

⁶⁰⁰ L. 470, 473. sz. a.

⁶⁰¹ L. 471, 475. sz. a. Hornung Johann Hieronymus.

⁶⁰² L. 473. sz. a.

⁶⁰³ L. 472. sz. a. Pálffy Tamás kancellár, nyitrai püspök már 1677. ápr. 10-én királyi utasítást kapott, hogy a püspökmegyéje területére visszatért prédikátorokat elfogathassa és bíróság elé állíthassa. Orsz. Ltár., Canc. Conc. Exp. 1677. N° 138.

⁶⁰⁴ Vö. 335, 346. sz. a.

475. 1677. aug. 7. Esterházy Pál főkapitány jelentése a haditanácsnak a Lévára újonnan vezényelt német helyőrség, a Lévára rendelt 200 főnyi katonaság és Csáky Pál letartóztatása ügyében.

Graff Paul Esterhazy auss Leva von 7. aug. 1677, die neu eingeführte Teutsche Guarnison zu Lewenz betr., wegen der nach Lewenz beordneten 200 mann und des arrestierten Graffen Paul Chiaki⁶⁰⁵...

Exp. Prot. 1677. f. 598, n° 132.

476. 1677. aug. 9. A haditanács azt válaszolja Hoffkirchen tábornoknak, hogy a Besztercebányán és Likován letartóztatott lutheránus prédikátorok ügye a gubernium elé tartozik.

Antwortt auf den 17. und 31, Julii, 2. und 3. Augusti... Die zu Neusoli und Likova arrestirte Lutherische Praedicanten betr. gehöre die Sach an das Kön. Gubernio⁶⁰⁶...

Reg. Prot. 1677. f. 500, n° 89.

477. 1677. okt. 29. A haditanács Cobb tábornoknak: mivel megtudták, hogy a kassaiak hűtlen emberek, döntésére bízzák lefegyverzésüket.

Antwortt auf den 17. 18. und 19. diss... Weilen mann vernimbt, dass die Caschauer treulose Leuth seind, alss wird Ihme anheimb gestellt, ob und wann er vermaine solche gleichfals zu disarmiren⁶⁰⁷...

Reg. Prot. 1677. f. 669—670, n° 113.

478. 1677. nov. 5. A haditanács Cobb tábornoknak megküldi gr. Zebridowsky emlékiratát a szepesi 13 város katolikus lelkészeinek megvédelmzése végett.

Includitur des Gioseppe Bernardino Conte Zebridowsky memorial wegen schüzung der geistlichen in den 13 Zipser Stätten umb solche in protection zunehmen.⁶⁰⁸

Reg. Prot. 1677. f. 686, n° 11.

479. 1677. nov. 17. A gubernátor véleménye a haditanácsnak a magyar ügyről; a katonaság nem pontos fizetése esetén a megyéknél és a nem-katolikusok körében nyugtalanság keletkezhetik.

Herrn Gubernatores in Hungarn parere de dato Prespurg den 17. Nov. 1677. Yber das Hung. Weesen, was bei nit erfolgenden richtigen bezahlung der Soldatesca bei denen Gespannschafften und denen uncatholischen für eine unruhe enntstehen khonte, hieryber die opinion.⁶⁰⁹

Exp. Prot. 1677. f. 825, n° 93.

480. 1677. dec. 11. A haditanács válasza Cobb tábornoknak: a kassai polgárság lefegyverzése összeesküvésük miatt helyesen történt. Az összeesküvés gyökeréig kell menni.

Antwortt auf den 20, und 29. Novembris... disarmierung der Burgerschafft

⁶⁰⁵ L. 472, 484. sz. a. A magyar kamarának a lévai harmincados küldte meg a vizsgálatot, melyet az a kamara elnökéhez, Kollonich püspökhöz juttatott. Kollonich erre úgy rendelkezett, hogy a lévai prédikátor ügye maradjon függőben. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1677. aug. n° 107, 120, 137, Litt. ad Cam. Pos. Ser. Fasc. 79.

⁶⁰⁶ Likava, Liptó m. További adatok nincsenek.

⁶⁰⁷ L. 480. sz. a. A felső-magyarországi főkapitányi tisztséget 1677 szeptemberében Strassoldo tábornoktól a kegyetlenségéről hírhedt Cobb tábornok vette át. Kollonich életrajzírója szerint is sokat ártott a bécsi udvar oldalán. Maurer Joseph i. m. 104—105. l.

⁶⁰⁸ L. 360. sz. a. Gr. Zebrzidowszky József krakkói kanonok, prépost a protestáns papoknak a Szepességről történt elűzése után a leibici egyház parochusa lett. 1677-ben a felkelők csapatai már a Szepességig elkalandoztak, s ez a helyzet eléggé aggasztotta e vidék új katolikus papságát. Bruckner Győző i. m. (Szepesség) 356—357. l.

⁶⁰⁹ További adataink nincsenek.

zu Caschau wegen Ihrer conspiracy seie wohl geschehen, es auch diser conspiracy halber auf den grund zu komen.⁶¹⁰

Reg. Prot. 1677. f. 758—759, n° 40.

481. 1677. dec. 27. Cobb tábornok jelenti a haditanácsnak, miként siránkozik Wesselényi Pál: amikor Nagybányán a felkelők a templomban a feszülettel és a császárképpel gyalázatosan bántak, emiatt egy lengyel hadnagy egy felkelőt leszúrt.

General Veldzeugmaister Gr. Cobb von 27. Dec. 1677... wie der Wesseleni gewaint, alss die Rebellen zu Nagybania in der Kyrchen mit dem Crucifix und Kaysersbildnuss erbahrblich gehauset, ein Leuthenant von Pollackhen habe desswegen einen Rebellen erstochen.⁶¹¹

Exp. Prot. 1678. f. 36—38, n° 36.

482. 1678. jan. 20. Gr. Esterházy Pál főkapitány a haditanácsnak megküldi a vizsgálatot azok felől, akik Raabau szigetén egy papot, a győri püspök egy szolgáját, továbbá egy Massimi-ezredbeli tisztet megöltek és némelyeket megsebesítettek.

Esterhasi Paul Graff auss Schinta von 20. jan. 1678. schickht ein die inquisition yber die Jhenigen complices, so in der Insul Raabau einen Priesster und des Bischoffs zu Raab bedienten, einen Massim. officier umgebracht und etliche verwundt.⁶¹²

Exp. Prot. 1678. f. 40, n° 51.

483. 1678. febr. 4, 25, 28, márc. 4, 11. Cobb tábornok a haditanácsnak. Befutott hozzá az Eperjes város ügyében tartott vizsgálat: egyes polgárok fenyegetöztek a lengyelekkel, a polgárok között titkos összejöveleteket tartottak s az egyik polgárnál titokban lutheránus prédikátor tartózkodik.

General Veldt Zeugmaister Graff Cobb auss Caschau von 4, 25, und 28. Febr. ittem 4. und 11. Martii 1678. Es wehre Ihme die inquisition yber die Statt Eperies eingeloffen, darinnen aber maistens betrohungen etlicher specificierten Burger mit denen Pollackhen und haimbliche conventicula unter denen Burgern,

⁶¹⁰ L. 477. sz. a. A kassaiak bűnéről, ami újabb lefegyverzésüket (1. előbb 335. sz. a.) indokolta, a fenti adatok nem tájékoztatnak. Viszont más adatok arra mutatnak, hogy a kassaiak éppen ez időben a tisztújítás körül összeütközésbe jutottak a kormányzatókkal. Láttuk, hogy a városok tisztújítására, az előjáráságnak egészben vagy részben katolikusok közül való választásának biztosítására a magyar kamara — szükség esetén katonai segítséggel — biztosokat küldött ki. Úgy látszik, hogy amikor 1677-ben a felkelők katonai ereje megnövekedett, s már Kassáig elszáguldoztak, a kassaiak a tisztújítási követeléseknek nem engedelmeskedtek. „Excessus”-ok történtek, a kamarai biztost nem engedték be a tisztújításra. Emiatt az udvari kamara elrendelte a főbkek perbe idézését, a város viszont szabad választásért folyamodott. Hofk. Wien, *Hoffin. Hung.* 1677. márc. 1, 14, nov. 5, 1678. jan. 23. Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1677. márc. 14, júl. 12, *Cam. Exp.* 1677. febr. 3. n° 12, aug. 9. n° 21, *Litt. Cam. Pos.* 1676. Fasc. 51, n° 32, Fasc. 53, n° 1, Fasc. 54, n° 72. Kassának 1675-ben is voltak a tisztújítás körül összeütközései Hofk. Wien, *Hoffin. Hung.* 1675. márc. 12 (ekkor a város kérte privilégiumainak és a kálvinista templomnak a visszaadását is), Orsz. Ltár. *Ben. Res.* 1675. dec. 18. *Litt. Cam. Pos.* Fasc. 51, n° 20, 90 (Kassa követeléseiről és sérelmeiről).

⁶¹¹ L. 412. sz. a. Nagybányát a felkelők Wesselényi Pállal élükön 1677. nov. 22-én elfoglalták.

⁶¹² L. 463, 487. sz. a. Schinta: Sempite, Nyitra m.

wie auch haimbliche aufenthaltung bei einem Burger eines lutherischen Praedican-
canten alldorth⁶¹³...

Exp. Prot. 1678. f. 198, n° 147.

484. 1678. febr. 26. *Massimi ezredes a haditanácsnak a lévai magyaroknak a német katonák ellen tett gyanús előterjesztéséről és egy gyanús Sopron megyei iskolamester letartóztatásáról.*

Obrister Massimi Wienn den 26. Febr. 1678. wegen der Hungarn zu Lewenz verdächtigen Vorschlag wider die Teutsche Soldathen und einen in der Oedenburger Gespannschafft arrestierten Schulmaister.⁶¹⁴

485. 1678. márc. 23. *Massimi ezredes a haditanácsnak arról, hogy az iskolamester, aki négy katonával ezredéből rosszul bánzt Sopron megyében büntetés alatt tartatott, elmenekült és újból elfogatott.*

Massimi Obrist Wienn den 23. Martii 1678 wegen des Schuelmaisters, der die 4 Soldaten von seiner leib Compagnie in der Oedenburger Gespannschafft so ybl tractiert, untern Sraffen sich unterhalten lassen, ausgerissen und wider bekhomen worden.⁶¹⁵

Exp. Prot. 1678. f. 195—196, n° 119.

486. 1678. máj. — *Az esztergomi érsek a haditanácsnak: Deák Pál lévai végvári katona 36 társával 3 katolikus papot elrabolt. Rendelkezést kér, hogy ahol érik őket, fogják el.*

Zu Gran Ertz Bischoff, dass sich ein Lewentzer Granitzer namens Paulus Deak nebenst 36 andern ungetreuen unterstanden 3 pfarr Catholischer Religion entführt, umb die Verordnung zuverfüegen, damit diesse wo sie betreten werden, gefanglich an zu halben.⁶¹⁶

Exp. Prot. 1678. f. 330, n° 113.

487. 1678. máj. 27. *A haditanács Ivanovich-nak: tudják, hogy Deák Pál lévai végvári katona 36 társával Fülek, Korpona és Léva körül, nevezetesen Szebelébről, Bétről és Bakabányáról 3 katolikus papot a parochiákból elvittek, sőt az al-
másit lefejeztették, lappangó prédikátorok felbújtására. Vegye üldözöbe és fogja el a rablókat, e célból Balassa Bálinttal lépjen érintkezésbe.*

Mann vernehme, dass ein Gränizer von Lewenz Paul Deak neben 36 andern die Catholische Pfarer umb Fileckh, Karpfen und Lewenz 3 auss Ihren Pfarhöfen zu Szebeléb, Bath und Bakabania weckgenohmen, auch den von Almasgar enthaupten lassen, auss anstiftung der verborgenen Praedicanten, umb denselben und disen Raubern nachzustellen und hand vest zu machen, auch desswegen mit dem Valentin Balassa zu correspondieren.⁶¹⁷

Reg. Prot. 1678. f. 238, n° 84.

⁶¹³ A haditanács 1674-ben arról kapott jelentést, hogy az eperjesiek és löcseiek titokban állandóan leveleznek a felkelőkkel. L. 335. sz. a. A lengyelekkel való fenyegetőzés nyiván a franciák által a bujdosók megsegítésére küldött lengyel segédcsapatokra vonatkozik. Az eperjesi lutheránusok iskolájának a jezsuiták részére való átadására 1676. nov. 13-ról. Uo. *Litt. Cam. Pos. Fasc. 52, n° 72, a város kiváltságainak helyreállítására 1677. jún. 25-ről uo. Fasc. 53, n° 99, magányülekezések tartásában és más excessusokban bűnös eperjesi polgárok megbüntetése uo. Ben. Res. 1678. márc. 26, a minoriták által kért „tót” templomra Hofk. Wien, Hoffin. 1678. máj. 21.*

⁶¹⁴ L. 475, 485. sz. a.

⁶¹⁵ L. 484. sz. a. További adataink nincsenek.

⁶¹⁶ L. 487. sz. a.

⁶¹⁷ L. 486, 490. sz. a. Ivanovich vlg. a lévai német helyőrség tisztje, talán parancsnoka. Hasonló rendelkezést küldött a haditanács Amiot (400. sz. a. Amplet, 491. sz. a., Amiot) füleki és Capeller korponai császári tiszteknek. *Reg. Prot. 1678. f. 238, n° 85.* Az ügyről ez adat alapján Maurer Joseph: *i. m.* 116. l.

488. 1678. máj. — *Három fogvatartott végvári katona, Világos János, Török István és Szántó András kéri a haditanácstól elbocsátását. Mellette a Rába vidéki evangélikusok emlékirata, mellyel értük közbenjárnak.*

Joannes Vilagos, Stephanus Török undt Andreas Szanto alle 3 gefangene Raabauerische Granitzer zu Eyssenstadt umb ihre erledigung darbey ein memorial von denen evangelischen Rabauern, welche für diesselben intercediren.⁶¹⁸

Exp. Prot. 1678. f. 332, n° 129.

489. 1688. máj. — *Esterházy Pál főkapitány a haditanácsnak a fogvatartott három személy ügyében, akiket a Rába vidéki zendülés tetteseinek tartanak.*

Esterhasi Graf Paul wegen der zu Eyssenstadt ligenden 3 gefangenen. so man bey dem Rabauischen aufruhr pro complicitibus gehalten.⁶¹⁹

Exp. Prot. 1678. f. 332, n° 134.

490. 1678. jún. 12. *Ampelt Claudius kapitány a haditanácsnak Fülekről az ott tartózkodó prédikátorok ügyében.*

Johann Claudi Ampelt haubt mann auss Fillekh 12. Junii 1678. antwortet auf den 9. diesses wegen der Praedicanten die sich in selbiger refier aufhalten.⁶²⁰

Exp. Prot. 1678. f. 413, n° 107.

491. 1678. jún. 25. *A haditanács a császárnak bemutatja a füleki és korpónai német tiszteknek a rejtegetett prédikátorok miatt kiadott rendelkezését. A füleki kapitány parancsot kér, hogy az osgyáni, bányai, istvánfalvi, szuhai és lossonci prédikátorokat elfogja-e.*

Includitur wass wegen der verborgenen Praedicanten von Hoff Kiegs Rath auss an die Teutsche officier zu Fileckh, zu Kärpfen expediert worden und der Teutsche Hauptman zu Fileckh Claudius Amiot geandwortt, ob er die (Praedicanten ?) zu Osdian, Banya, Stephanssdorff, Suha und Loschanz hand festmachen solle oder nit, umb befelch was zu thun.⁶²¹

Reg. Prot. 1678. f. 289, n° 173.

492. 1678. júl. 13. *Udvari kiadvány a Fülek környéki prédikátorok ügyében. Hoffexpedition den 13. Julii 1678. wegen der Praedicanten umb Fillekh.*⁶²²

Exp. Prot. 1678. f. 413.

493. 1678. júl. 17. *A haditanács válasza Amiot füleki kapitánynak: az osgyáni, bányai, istvánfalvi és más, Fülek körüli helységek prédikátorainak letartóztatását ez idő szerint nem kell elkezdni, hanem további rendelkezésig függőben kell tartani.*

Wird beandworttet auf seine anfrag, ob die Praedicanten zu Osdian, Banya, Stephanssdorff und andere orthen umb Fileckh hand fest gemacht werden sollen, dass der zeith nichts anzufangen, sondern biss auf fernere Verordnung innen zu halten.⁶²³

Reg. Prot. 1678. f. 345, n° 157.

494. 1678. okt. 19. *Az esztergomi érsek közli a haditanácscsal, hogy a pozsonyi polgárság erősebb, mint a helyőrség és a katolikusok.*

⁶¹⁸ L. 482, 489. sz. a. A körülményeket mérlegelve Eisentadt (Kismarton) helyett valószínűleg Eisenburg (Vasvár) értendő. Vö. 458. sz. a.

⁶¹⁹ L. 488. sz. a.

⁶²⁰ L. 487, 491. sz. a.

⁶²¹ L. 490, 493. sz. a. Alsó- és Felső-Szuha, Gömör m.

⁶²² L. 491. sz. a.

⁶²³ L. 491, 492. sz. a.

Gran Erzbischoff Presspurg den 19. Octobris 1678... Die Burgerschaft in Presspurg befinde sich starkher, alss die Guarnison und catholische.⁶²⁴

Exp. Prot. 1678. f. 717, n° 132.

495. 1678. nov. 15. Würben (Wrbna) tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a bányavárosokban a vallásügy abban az állapotban hagyatott, melyben előbb volt.

V. Würben Graff von 15. Novembris 1678... dass es in denen Pergstetten in puncto religionis in statu, wie es vor gewesen, gelassen worden.⁶²⁵

Exp. Prot. 1678. f. 782—783, n° 139.

496. 1679. febr. — Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök kéri a haditanácsot, hogy Müller és Esterházy ezredesek adjanak segítséget a belopódzó prédikátorokkal szemben.

Der Erzbischoff zu Raab umb assistenz von dem Obristen Müller und Esterhasi zu Raab wegen einschleichender Praedicanten.⁶²⁶

Exp. Prot. 1679. f. 99, n° 86.

497. 1679. márc. 3, 5. Leslie tábornok és a főhadbiztos jelenti Kassáról, hogy midőn a jezsuiták farsang éjszakáján egy komédiát akartak előadni, az egyik diák, akinek a királyt kellett volna alakítani, drága ruhában a városból átment a felkelőkhöz.

Von Leslie und Ober Khriegs Commissarien Cassau den 3. und 5. Martii 1679... Die Jesuiter heten in der Fasnacht eine Commedie halten wollen, wie ein Student in kostlichen Claidern, so einen König agiern solle, auss der Statt zu denen Rebellen ybergangen...

Exp. Prot. 1679. f. 176—177, n° 121.

498. 1679. jún. 6. Leslie tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy Stranay Györgynek a littovai várból (Hont m.) írt levele szerint a felkelők ezen a vidéken a katolikus papokat elfogták, levágták és más kihágásokat követtek el.

Von Leslie auss dem Lager bey Luz... von 6. Junii... legt bei in originali, wass der Georgius Stranay aus dem Schloss Littova den 26. Junii geschriben, das die Rebellen in selbiger revier die Pfarer gefangen nemben und nider machen, auch andere insolentien veryben thäten...

Exp. Prot. 1679. f. 523—528, n° 35.

499. 1680. márc. 15. Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke értesíti a haditanácsot, hogy a rebellis Fekete egyik helységről a másokra jár körül mindenféle bajt támasztani. Kéri utasítani Batthyány Kristófot és Eszterházy Pált hogy vele értsenek egyet, különben minden felelősség rájuk hárul.

Kollonitsch Eysenstatt von 15. Martii 1680. bericht, dass der Rebell Fekedy von einem orth zum andern herumgehe, allerley unheill anzustellen, bittet dem

⁶²⁴ Nem derül ki, hogy az érsek miért tartotta fontosnak e megállapításának a haditanáccsal való közlését. Tudjuk viszont, hogy a templomoknak korábban folytatott elvétele (l. 199. sz. a.) után 1677-ben a magyar kamara a templomot és iskolát két házzal a jezsuitáknak adatta át, s 1678 októberében a pozsonyi protestánsokra kirótt pénzbüntetés hátralékát elengedték. Hofk. Wien. Hoffin. Hung. 1678. júl. 4, okt. 21, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1678. szept. 25, okt. 21.

⁶²⁵ A bányavárosokat a felkelők vezérségét átvevő Thököly Imre 1678 októberében elfoglalta, de 1678 novemberében kénytelen volt ismét a császáriaknak, Würben és Dünwald tábornokoknak átengedni. Szalay László: i. m. 192—193. l.

⁶²⁶ Láttuk, hogy a prédikátorok visszatérése éppen e vidékeken már az előző években is intézkedésre készítette a kormányhatóságokat. L. 426, 456, sz. a.

⁶²⁷ Batthyány Kristóf és Eszterházy Pál végvidéki főkapitányok.

Batthiani und Esterhasi⁶²⁷ zu befohlen, dass sie sich mit ihm dises Fekedy halber verstehen wolle, hergegen alle uncosten auf sich nehmen.⁶²⁸

Exp. Prot. 1680. f. 278, n° 25.

500. 1680. márc. 18. *Széchenyi kalocsai érsek és győri püspök a haditanács előtt panaszkodik egy prédikátor miatt és tájékoztatást ad a törököknek a Rába köz és Kemenesalja ellen irányuló terveiről.*

Szecheny Kakos den 18. Martii 1680. beklagt sich wegen eines Praedican- tens und von der Türcken Vorhaben gegen Rabakocz und Kemenes allia be- richtet.⁶²⁹

Exp. Prot. 1680. f. 278, n° 24.

501. 1680. márc. 22. *A haditanács Esterházy Pál és Battyhány Kristóf főkapitányokkal tudatja, hogy Kollonich püspök és Széchenyi kalocsai érsek köz- lése szerint Fekete István ismét Magyarországon tartózkodik és az asszonyfalvi kastélyban mint proskribált prédikátor védelmet élvez.*

Werden erindert, dass der Bischoff Kollonitsch und Erzbischoff zu Coloza Georg Szeheni berichtet, dass sich der Stephan Fekete wider In Hungarn be- finde und in dem castello Asszonyfalva unweith von Sarvar alss ein proscriebier- ter Praedicant protegiert werde.⁶³⁰

Reg. Prot. 1680. f. 207, n° 50.

502. 1680. márc. 22. *A haditanács válaszol Kollonich püspöknek, a magyar kamara elnökének Fekete ügyében. Fekete Széchenyi érsek közlése szerint az asszonyfalvi kastélyban tartózkodik, ahol prédikációira négy megyéből össze- futottak. Emiatt a szükségések Batthyány és Esterházy főkapitányokhoz és Széchenyi érsekhez kimentek.*

Antwortt auf den 14. und 15. diss, wegen... des Fekete halber habe der Erzbischoff zu Colocza Georgius Szeheni bericht, dass derselbe unweith von Sarvar in einem Castell Aszonyfalva sich aufhalte und auss 4 Gespannschaff- ten zu seinen Predigen einen grossen zu lauf bekombe, desswegen die notturft an die Grafen Batthiani und Esterhasi auch Szeheni abgehe.⁶³¹

Reg. Prot. 1680. f. 207, n° 51.

⁶²⁸ L. 500. sz. a. A hátrahagyott haditanácsnak. Fekete István községi evangélikus szuperintendensről van szó. Életrajzát megírta Payr Sándor: *Szenci Fekete István a hitehagyott püspök*. Sopron, 1918. Az életrajzíró foglalkozik Feketének 1673-ban a rendkívüli bíróság elől Németországba történt emigrációjával, 1679 novemberében Magyarországra történt visszatéréssel, az Ostffy-féle asszonyfalvi kastélyban való tartózkodásával, a püspök visszatérése nyomán keletkezett nagyobbarányú zendülés- jellegű népmozgalommal, a katonai erő alkalmazásával, Fekete elfogásával és a fog- ságban hitehagyásával is. Elsősorban a zendülésről felvett tanúvallatási jegyzőköny- vet használta, ezt közzétette Horváth Sándor: *Tanúvallatás a dunántúli zavarítás ügyében*. M. Prot. Egyh. Tört. Adattár. III. 1—23. l. A következő haditanácsi jegyző- könyvi adatokat és a jegyzetekben hozzáfűzött levéltári adatokat az életrajzíró nem használta, így a Fekete-féle mozgalom jelentékeny mozzanatai rejtve maradtak előtte. A nagy port felverő mozgalom adatközlésünkben Kollonich fenti jelentésével indul. Kollonich hasonló irata a magyar kamarához, Orsz. Ltár., *Litt. ad. Cam. Ser. I. Kol- lonich*.

⁶²⁹ L. 499, 501. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól. Orsz. Ltár., *Acta Eccl. Fasc. 10, n° 28*. Széchenyi püspök-érsek a királynak ez idő tájban jelenthette, hogy a szám- űzött prédikátorok kezdenek visszatérni, s a veszedelmes Fekete is visszatért. Utasí- tást kért kiadatni Esterházy Pál és Batthyány Kristóf főkapitányoknak.

⁶³⁰ L. 500, 502. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól. ...

⁶³¹ L. 501—503. Uattól.

503. 1680. márc. 23. *A haditanács válasza Széchenyi György kalocsai érseknek és győri püspöknek Fekete prédikátor ügyében akihez négy megyéből összehívtattak a prédikátorok: Batthyány és Esterházy főkapitányoknak és Kollonich püspöknek a szükségesek kiadattak.*

Archiepsicopo Colocensi antwortt auf sein schreiben wegen des Praedicanten und Rebellen Fekete, der zu seinen Predigen von 4 Gespanschaften einen grossen zu laufen habe, worüber denen Grafen Batthiani und Esterhasi die notturfft zugefertiget worden, wie auch an den Bischoffen Kolonitsch.⁶³²

Reg. Prot. 1680. f. 210, n° 59.

504. 1680. máj. 22. *A haditanács közli a titkos tanáccsal Draskovich Miklós jelentését Fekete prédikátor elfogatása ügyében s arról, hogy mintegy 2000 alattvaló gyűlt össze védelmére. Rendelkezést kér a guberniumhoz a prédikátor elfogatására.*

Notificatur wass der Graf Draskovitsch wegen des Praedicanten Fekete umb solchen hand vest zu machen und desentwegen versammlung halber der gehuldigten Unterthanen bey 2 M ihne zu schutzen berichtet, sollen also sie die Verordnung thuen und mit dem Kö. Gubernio in Ungarn communiciren ihne Praedicanten beym Kopf zu nehmen⁶³³ ...

Reg. Prot. 1680. f. 224, n° 145.

505. 1680. máj. 30. *A császár a titkos tanácshoz Bécsbe Draskovich Miklós-nak Fekete prédikátort illető értesítése ügyében.*

Kayser an die gehaimbe deputierte zu Wienn de dato Prandeiss den 31. May 1680. wass der graff Draskoviz wegen des Praedicantens Fekete berichtet.⁶³⁴

Exp. Prot. 1680. f. 421, n° 57.

506. 1680. máj. — *Caprara tábornok a haditanácsnak Szikszórol. Mellette Kollonich püspök és Szelepcsényi érsek levelei Fekete ügyében.*

Caprara auss Sixo ohne dato ... Darbey des gr. Kollonitsch und Szelepcsény schreiben des Praedicanten Fekete betr.⁶³⁵

Exp. Prot. 1680. f. 389, n° 45.

507. 1680. jún. 2. *A haditanács válasza a guberniumnak: előzőleg és most Batthyány Kristóf főkapitánynak és más parancsnokoknak megírták, hogy a proskribált Fekete prédikátort el kell fogni és jó őrizet alatt szállítani.*

Antwort auf den 24. Maii, dass wegen des proscribierten Praedicantens Fekete, vorhin und aniezo widerumb an den Grafen Batthiani, andern Gräniz Generaln und Commandanten geschriben werde, zu sechen denselben beim Kopf zu nehmen und in gutte Verwahrung zu bringen.⁶³⁶

Reg. Prot. 1680. f. 293, n° 6.

508. 1680. jún. 2. *A haditanács előterjesztése a császárnak. A proskribált Fekete prédikátor a Rába vidékiek között Kollonich püspök jelentése szerint egyre többeket felbujt és tanácsot ad, hogy miként lehetne hatalmukba keríteni. Ezt a gubernium is tanácsolja. A végvidéki főkapitányokhoz parancs megy ki, hogy jó felügyeletet kell tartani s ha ide-oda jártában, ami megtörtént, megtalálják, el kell fogni. A haditanács jelenti véleményét ez újságokról.*

⁶³² L. 502, 504. sz. Uattól.

⁶³³ L. 503, 505. sz. a. A jelenlevő haditanácstól. Hasonló értelemben máj. 22-én jelentés a császárnak. Reg. Prot. 1680. f. 225, n° 146. Fekete megidézése, Orsz. Ltár., Litt. ad Cam. Ser. I. Kollonich Fasc. 2, n° 103.

⁶³⁴ L. 504, 506. sz. a. A hátrahagyott haditanács protocollumában.

⁶³⁵ L. 505, 507. sz. a. A hátrahagyott haditanácsnak.

⁶³⁶ L. 506, 508. sz. a. Uattól.

...der proscribiete Praedicant Fekete unter den Rabauern mehr und mehr anstiffte lauth des Bischoffen Kollonitsch bericht sub N° 3 und einrathet, wie man sich dessen bemachtigen könne, welches auch dass Hung. Gubernio sub N° 4 einrathet, worüber an die Gräniz Generaln und Commandanten befehl ergehe, gutte obsicht zu halten, wann sich des straffs halber, wass eraignete, denselben zu begegnen umb den Fekete beim Kopf zu nehmen, wass über dise Zeittungen des hinterlassenen Hofkriegs Raths mainung.⁶³⁷

Reg. Prot. 1680. f. 295, n° 13.

509. 1680. jún. 8. *A haditanács közli Kollonich püspökkel, hogy a proskribált Feketét, Batthyány Kristóf szolgáját illető javaslatára mit jelentett Batthyány egy másik megfelelő eszközzel azzal, hogy Ostffy, akinek kastélyában a prédikátor tartózkodik, nem az ő (Batthyány) szolgája, hanem a megyéé s így az a guberniumnak van alávetve.*

Includitur wass auf seinen Vorschlag wegen in arrestnehmung des proscribierten Praedicantens Fekete, des Batthiani bediente der Graf Batthiani berichtet, umb ein anders fügliches mittel an die hand zu geben. Mit erinderren, dass der Ostvy, in welchem Schloss sich der Praedicantet aufhaltet, nicht des Bathiani diener, sondern der Gespannschafft und dem Gubernio unterworffen seye.⁶³⁸

Reg. Prot. 1680. f. 299, n° 19.

510. 1680. jún. 8. *A haditanács közli a guberniummal, hogy a proskribált Fekete elfogása végett a rendelkezések kiadattak a végvidéki főkapitányoknak és parancsnokoknak. Csatolja Batthyány Kristóf főkapitány választát.*

Antwortt auf den 31. Maii... wegen in arrestnehmung des Proscribierten Praedicantens Fekete seye an die Generaln und Commandanten auf denen Gränizen Verordnung ergangen. Includitur was hierauf der Batthiani geantworttet.⁶³⁹

Reg. Prot. 1680. f. 299, n° 17.

511. 1680. jún. 12. *Batthyány Kristóf főkapitány jelentése a haditanácsnak Fekete ügyében.*

Batthiani auss Rechniz den. 12. Junii 1680. bericht wegen des Praedicantens Fekete.⁶⁴⁰

Exp. Prot. 1680. f. 419, n° 42.

512. 1680. jún. 15. *A haditanács azt válaszolja Batthyány Kristóf főkapitánynak, hogy azt, amit neki Fekete ügyében írtak, nem kellett volna azokkal tudatni, akik neki védelmet nyújtanak.*

Antwortt auf den 10. und 12. diss, wass Ihme wegen des proscribierten

⁶³⁷ Uattól. Hasonló értelemben értesítette a hátrahagyott haditanács a király mellett jelenlevő haditanácsot s Batthyány és Esterházy főkapitányokat. *Reg. Prot.* 1680. f. 296, n° 13, 14, 15. Katolikus főpapi részről jún. 30-án azt jelentették, hogy megtétettek az intézkedések némely izgató prédikátorok és támogatóik ellen. Esterházy Pál, Batthyány Kristóf, Esterházy János s Vas megye fő- és alispánja a máj. 20-i parancs szerint utasítást kaptak. Ostffy Miklóst pedig felszólították Fekete kiadására. Orsz. Ltár., *Canc. Litt. Archiep.* N° 364.

⁶³⁸ L. 508, 510. sz. a. A hátrahagyott haditanácsból. Ostffy Miklósról az asszonyfalvi földesúrról van szó. Bediente — szolga, itt inkább: familiáris vagy alkalmazott.

⁶³⁹ L. 509, 511. sz. a. Uattól.

⁶⁴⁰ L. 510, 512. sz. a. Uannaak. Rehnitz — Rohonc, Vas m.

Praedicanten Fekete geschriben worden, hette er denen, die Ihme schutz halten, nit offen bahren sollen.⁶⁴¹

Reg. Prot. 1680. f. 305—306, n° 46.

513. 1680. jún. 26. *A haditanács jelenti a császárnak, hogy az imént írtak Batthyány főkapitánynak Fekete elfogása ügyében.*

Antwortt auf den 15-ten diss... wegen des proscibirten Praedicanten Fekete habe man dem Batthiani erst iungst geschriben zu sehen sich desselben zu bemächtigen.⁶⁴²...

Reg. Prot. 1680. f. 313, n° 63.

514. 1680. jún. — *Kollonich püspök a haditanácshoz Fekete és Ostffy javai ügyében.*

Kollonitsch bericht in causa Fekete und des Ostffy güttl halber.⁶⁴³

Exp. Prot. 1680. f. 419, n° 43.

515. 1680. jún. — *Mogyorosi jelentése a haditanácsnak Fekete ügyében.*

Magyarosi relationirt ratione des Praedicantens Stephani Fekete.⁶⁴⁴

Exp. Prot. 1680. f. 416, n° 11.

516. 1680. júl. 5. *Batthyány Kristóf főkapitány jelentése a haditanácsnak Fekete és szolgája, Francsics Ádám ügyében.*

Batthiani auss Rechniz den. 5. Julii 1680. bericht in causa des Praedicantens Fekete und seines bedienten Adam Franchiz.⁶⁴⁵

Exp. Prot. 1680. f. 449, n° 37.

517. 1680. júl. 10. *A haditanács emlékezteti Batthyány Kristóf főkapitányt, hogy még jún. 15-én megparancsoltatott neki, hogy Feketét, valamint Francsics Ádámot, Dömölki Andrást és Ostffy Miklóst fogja el, hogy azonban mi történt, arról semmi hír. A futárral adjon tüstént körülményes tudósítást, hogy mit rendelt el, vagy ha nem történt semmi, miért van e mulasztás, mi szükséges még az elintézéshez.*

wirdt erindert, dass Ihme noch den 15. Junii befolchen worden den proscibierten Praedicanten Fekete, wie auch den Adam Franchiz, Andre Dimolki und den Niclassen Ostffy beim Kopf zu nehmen, ob aber und wass geschehen, habe man keine nachricht von Ihme; umb bey diesem Currier alsobald die beschaffenheit diser sachen umbständig zu berichten, wass er zu volziehung desen angeordnet oder wann es nit geschehen, warumb mans unterlassen, wass es noch bedarff das mans zu werckh richte.⁶⁴⁶

Reg. Prot. 1680. f. 335, n° 42.

518. 1680. júl. 10. *A hátrahagyott haditanács jelenti a jelenlevő (ti. a király mellett) haditanácsnak, hogy Fekete ügye már régen helyre jött volna, ha Batthyány főkapitány a rendelkezéseket teljesítette volna.*

⁶⁴¹ L. 511, 513. sz. a. Uattól. Látni fogjuk, hogy Batthyány főkapitánnyal szemben nem ok nélkül voltak bizalmatlanok Bécsben. Most arra gondoltak, hogy Batthyány a kastélybelieket értesíti a katonai intézkedésekről.

⁶⁴² L. 512, 514. sz. a. Uattól.

⁶⁴³ L. 513, 515. sz. a. Uannak.

⁶⁴⁴ L. 514, 516. sz. a. Uannak.

⁶⁴⁵ L. 515, 518. sz. a. Uannak. Francsics Ádám Batthyány Kristóf főkapitány kapitánya volt.

⁶⁴⁶ L. 516, 518. sz. a. Uattól. Dimolki — Dömölki András. A haditanács júl. 4-én arról értesítette a magyar kancelláriát, hogy Caprara tábornokot az Alsó-Magyarországon garázdálkodók ellen s a morvaországi és sziléziai határ lezárására küldte, Fekete prédikátor ellen pedig német katonaságot küldött s elindította a győri és kanizsai végvidék könnyű lovasságát. Orsz. Ltár., Canc. Ins. Cons. Bell. N° 356.

... Wegen dess Praedicanten Fekete wehre die sach schon lengst zur richtigkeit koben, wann der Bathiani denen Ordinanzen nachkoben wehre⁶⁴⁷ ...
Reg. Prot. 1680. f. 335, n° 42.

519. 1680. júl. 11. *Furlano mellékeli további rendelkezés végett a haditanácnak Montecuccoli hercegtől júl. 4-én kelt parancsát az Ostffy-kastélynak, ahol Fekete tartózkodik, megrohanása végett.*

Furlan auss Pasiz den 11. Julii 1680, schliesst bey ordre von Fürst Montecuccoli an Ihre untern 4-ten Julii wegen berenung des Castels Ostffy, alwo der Fekete sich aufhaltet, umb weittern befelch.⁶⁴⁸

Exp. Prot. 1680. f. 449, n° 31.

520. 1680. júl. 15. *Batthány Kristóf főkapitány jelentése a haditanácnak Fekete és az Ostffy-kastély ügyében.*

Bathiani auss Dobra den 15. Julii 1680. andwortt auf den 7-ten disses wegen des Praedicantens Fekete und des Castell Ostffy.⁶⁴⁹

Exp. Prot. 1680. f. 452, n° 72.

521. 1680. júl. 17. *A haditanács Furlano-nak. A Montecuccolitól kapott parancsra a Montecuccoli-ezreddel az Ostffy-kastély megrohanására és blokád alá vételére induljon el, az útját vegye a Rába vidékre s hajtsa végre, ami neki parancsoltatott.*

Solle auf den empfangenen befelch vom Fürsten Montecuccoli zu berenn- und bloquirung dess Ostffy Castell, wo sich der Praedicant Fekete aufhaltet, mit dem Montecuccolischen Regt. völlig aufbrechen und den march in die Rabau nehmen, auch das exequiern, wass ihme an befolchen worden⁶⁵⁰ ...

Reg. Prot. 1680. f. 338, n° 44.

522. 1680. júl. 17. *A haditanács értesíti Sereni ezredest, hogy a Montecuccoli-ezred parancsot kapott, hogy a Manssfeld-féle gyalogszázadokkal menjen a Rába vidékre, vonuljon az Ostffy-kastélyhoz, amelynek Fekete védelme alatt van, a kanizsai és a győri végvidék könnyű lovasságával biztosítsa a blokádot, ha a kastélyt meg kell támadni, vigye a parancsnokságot, s ha szükséges, saját ezredét is vonja oda Belső-Ausztriából, fegyver, lőszer és más felszerelés Győrből szerzendő. A támadásnál a prédikátort patrónusaival együtt el kell fogni és a kastélyt le kell rombolni.*

Wirdt erindert, dass das Montecuccolische Regt. sambt den Manssfeldischen Compag. zu Fuess beordert sich an die Rabaw zubegeben und dess Ostffy Schloss, worinen der proscibirte Praedicant Fekete geschutzt werde, zu rueckhen, von der leichten Reutterey auss Raab und Cannissischen Gränizen die bloquada zu versichern, wann es nun zum attaco dess Castells khomben solte, er Obrister das Commando darbey führen, auch wann es vonnöthen, er sein Rgt. in I. Ö. darzue ziehen, Stueckh, munition und andere requisiten von Raab werde verschafft werden. Bey disem attaco solle der Praedicant sambt seinen Patronis gefangen genomben und das Schloss demoliert werden.⁶⁵¹

Reg. Prot. 1680. f. 338, n° 45.

523. 1680. júl. 17. *A haditanács válasza Batthyány Kristóf főkapitánynak amiatt kért bocsánatára, hogy Feketét nem tudta elfogni. A haditanács megrója,*

⁶⁴⁷ L. 517, 519. sz. a.

⁶⁴⁸ L. 518, 520. sz. a. Uattól.

⁶⁴⁹ L. 519, 521. sz. a. Uattól.

⁶⁵⁰ L. 520, 522. sz. a. Uattól.

⁶⁵¹ L. 521, 523. sz. a. Uattól.

hogy a hozzáküldött futárt csak egy átvételi elismervénnyel intézte el. (l. 517. sz. a.) és nem végezte el, amit rábíztak, ezért német csapatok vonultak fel segítségül. Legyen ezeknek segítségére. Más végvidéki főkapitányoknak és parancsnokoknak újból írtak, a dolog a jó összeköttetésen nyugszik. Lásson hozzá, hogy Feketét elfogják és az Ostffy-kastélyt lerombolják.

Antwort auf seine entschuldigung vom 5. diss wegen des Praedicanten Fekete, warumben er denselben nicht beim Kopf nehmen können, mit Verweisung, dass er den zu Ihm geschickten Currier nur mit einem recepisse abfertigen lassen und weillen er nicht effectuiert, wass Ihme aufgetragen worden, als seyden aniezo Teutsche Völckher im anzug, solle denenselben am besten an die Hand gehen. An die andere Gräniz Generaln und Commandanten werde desswegen wider geschriben, also das werckh auf gutter correspondenz beruhe und zu sechen seye, wie der Praedicant sambt seinen Protectoribus zubekomben und des Ostffy Schloss auf den grundt zu demoliern.⁶⁵²

Reg. Prot. 1680. f. 339—340, n° 51.

524. 1680. júl. 17. A haditanács a császárnak. A jelenlevő haditanács tudatta a hátrahagyott haditanáccsal, hogy császári rezolúció szerint a dunántúli végvidék megnyugtatása céljából a Montecuccoli-ezredet és a Mannsfeld-századokat a Rába vidékre rendelték, hogy megelőzzék a Fekete által felidézett nyugtalanságot, idevonták Belső-Ausztriából a Sereni-féle ezredet is s a parancsnokságot Sereni ezredes viszi azzal, hogy a katonaságot az országon kívülről éllemezze. A haditanács megkérdezte futárja útján Batthyány főkapitányt, hogy miként áll Fekete és a kastély ügye, de ő csak egy átvételi elismervényt küldött az udvarbírótól. Közben a mellékelt válasz érkezett Batthyánytól, melyben menti magát, amiért Feketét nem foghatta el fortélylyal és fegyveres kézzel (?) nem kapván parancsot. Mellékeli másolatokban a Batthyáynak és más végvidéki főkapitányoknak küldött írásokat és amit Batthyány az ország kiváltságairól és Ostffyról közölt. Azt válaszolták neki, hogy a parancsot mielőbb végre kell hajtani.

Wirdt erindert, dass der anwesende dem Hinterlassenen Hof Kriegs Rath dero Kays. Resolution notificiert, dass zu beruhigung der Gränizen gegen Hungarn diss seiths der Donaw dass Montecuccolische Regt. und die Manssfeldische Comp. an die Rabaw ruekhen zu lassen denen durch den Fekete concitierten unruhen vorzukomben, auch so gar die Serenische auss I. Ö. darzue gezogen und der Obrist Sereni dass Commando führen solle, auch darob zu sein, dass die Völckher ausser Landts verpflegt werden. Der Hinterlassene Hof Kriegs Rath habe sich beym Grafen Batthiani durch aignen Currier erkundigen lassen, wass es wegen dess Fekete und dess Schloss, woh er sich aufhalte, für beschaffenheit habe, der aber Bloss ein recepisse vom Hofrichter zu ruekh gebracht, laut der beylag. Inmittelst aber seye beiligende antwortt vom Batthiani eingelangt in welcher er sich excusiert, warumben man den Fekete nit habe bekomben können mit Vortel (?) und armata manu habe er keinen befelch gehabt.

Includuntur abschriften von den Conzepten, in wass form an denenselben und die Graniz Generaln geschriben worden und was er de regni privilegiis und darbey des Ostfy halber anzeiget, werde Ihme geantworttet, dass er selbstnen melde, wie er vom Gubernu proscribiert worden, also die befelch ehender exequieren sollen⁶⁵³...

Reg. Prot. 1680. 340—341, n° 54.

⁶⁵² L. 522, 524. sz. a. Uattól. Hasonló értelemben ír a haditanács Esterházy János győri alkaptánynak is. Reg. Prot. 1680. f. 340, n° 52.

⁶⁵³ L. 523, 525. sz. a. Uattól. A szövegben Vortel talán Folter.

525. 1680. júl. 17, 20. *A titkos tanács Bécsből a király mellett jelenlevő haditanácsnak. Stahremberg tábornok júl. 16-án jelenti többek között a csapatok menetét a Rába vidékre s hogy Batthyáynak Feketéhez és az Ostffy-kastélyhoz rossz kedve van.*

Wienn Geh. und Deputierte den 17. und 20. Julii 1680. Von 16. Julii Veldtmarschall von Starnberg bestehet maistens in nachrichten und thails vor ein-khomen sachen vornemblich den march der Volkher in die Rabau und das der Batthyány an den Fekedi oder Schloss Ostfi schlechter lust⁶⁵⁴...

Exp. Prot. 1680. f. 480, n° 6.

526. 1680. júl. 19. *Batthyány Kristóf főkapitány válasza a haditanácsnak a Fekete ügyében küldött parancsra.*

Batthiani andwortt auf dass empfangene schreiben von. 19. Julii ratione des Praedicanten Fekete.⁶⁵⁵

Exp. Prot. 1680. f. 451, n° 64.

527. 1680. júl. 19. *A haditanács válasza Batthyány Kristóf főkapitánynak levelére, melyben a főkapitány jelentette, hogy Feketét addig miért nem tudta elfogni; még fegyverzaj nélkül is el lehet kapni, ha a környékbeli falvakból a legkisebb összefutást is észreveszi, az alája rendelt végvidéki katonasággal rögtön menjen oda, kergesse szét őket és Feketét patrónusaival együtt fogja el és a kastélyt teljesen rombolja le, nem kételkednek, hogy ezt más végváriak egyetértésével és segítségével végre tudja hajtani és nem kell a német katonaságra várni. Esterházy Pálnak, Jánosnak és Erdődy Miklósnak írtak, hogy vele működjenek együtt.*

Antwortt auf den 15. diss, worinen er sich auf sein voriges schreiben referiert, warumben er den Praedicanten Fekete bisshero nicht bekommen können, noch sine strepitu armorum erdapt werden möge, wann er den geringsten zu lauf von denen umbligenden Dörffern vernembe, solle er sich alsobald mit seinen untergebenen Gränizern dahin begeben, die zusamb rotierte von einander treiben und den Praedicanten sambt seinen Patronen gefangen nemben und das Schloss völlig ruiniern, man zweifle nicht, er werde solches vermittelst gutter correspondenz und assistenz der andern Gränizer effectuiren können und seye auf die Teutsche militia nicht zu wartten. Dem Paul und Johann Esterhasi, auch dem Nicolao Erdeodi werde geschriben mit Ihme zu correspondiern.⁶⁵⁶

Reg. Prot. 1680. f. 344, n° 61.

528. 1680. júl. 20. *A haditanács utasítja Furlano-t, hogy a Montecuccoli-századokkal, melyeket a legközelebb a kezére kap, azonnal vonuljon Magyaróvárra, értesse meg magát Esterházy Jánossal, hogy miként teljesíthető a megbízás Feketét, oltalmazóit és az Ostffy-kastélyt illetőleg. Ha a török miatt nehézség mutatkoznék, azonnal állapodjon meg Esterházyval, hogy mit követel a szükség; a többi század sietve utána megy, az öt Mannsfeld-század is kirendeltetett.*

Solle mit denen Montecuccolischen Compag., die er nechsten an die Hand (?), alsobald nach Altenburg ruckhen, mit dem Johann Esterhasi sich vernehmen, wie der Fekete und seine schutzhalter auch des Schloss Ostffy halber die Commission effectuierte werden könne. Wann sich aber wegen der Türkhen eine Hinderung zeigte, solle er sich gleich mit Ihme, Esterhasi verstehen, wass

⁶⁵⁴ L. 524, 526 sz. a. A jelenlevő haditanácstól.

⁶⁵⁵ L. 525, 527. sz. a. Uattól.

⁶⁵⁶ L. 526, 528. sz. a. Uattól. Uakkor a haditanács Esterházy Pál főkapitánynak, Esterházy János alkaptánynak és Erdődy Miklósnak. Reg. Prot. 1680, f. 343, n° 60.

die noth erfordert, die andern Compag. sollen schleinig nach marchiern, die Manssfeldische 5 Compag. werden auch also beordert.⁶⁵⁷

Reg. Prot. 1680. f. 346, n° 62.

529. 1680. júl. 20. *A haditanács előterjeszti a császárnak Batthyány Kristóf főkapitány választát, amiből látni lehet, hogy Batthyáynak semmi kedve nincs a parancsot teljesíteni s elöadja, hogy mit válaszoltak neki.*

... Ferner wirdt beigeschlossen, was der Graf Batthiani wegen des Fekete geantwortet, worauss zu sechen, dass er dem befelch nach zukomben keinen Lust gehabt und wie er hierauf beantwortet worden.⁶⁵⁸

Reg. Prot. 1680. f. 347, n° 70.

530. 1680. júl. 21. *Esterházy János győri alkapitány az Ostffy-kastélynak, ahol Fekete tartózkodik, német katonaság által való blokád alá vétele ügyében.*

Esterhasi Joannes auss Raab den 21. Julii 1680, andwortt auf den 17. diss, wegen bloquierung des Castells Ostffy durch einige Teutsche miliz, worin der Praedicant Fekete sich befindet.⁶⁵⁹

Exp. Prot. 1680. f. 451, n° 59.

531. 1680. júl. 24. *A haditanács Esterházy János győri alkapitánynak válaszol arra, hogy Fekete ügyében Batthyány főkapitányhoz küldött véleményét megtudni, de közben a Montecuccoli-féle lovas ezred 5 Manssfeld-ezredbeli gyalogszázaddal Magyaróvárra vonul, hogy onnan előnyomuljon. A törökök felől az a tudósítás, hogy nincsenek 1500-on felül. Mégis örködjön s a szomszédos végvárakkal tartsa az összeköttetést.*

Antwortt auf den 21, diss, dass er wegen dess Proscribierten Praedicanten Fekete zu dem Grafen Batthiani geschiekht seine mainung zuvernemben, inmittelst aber marchiere dass Montecuccolische Regiment zu Pferdtt sambt 5 Manssfeldischen Compagnien zu Fuess nach Hung. Altenburg, umb von denen weither vorthzuruekhen. Des allarma der Türckhen halber habe man Kundschafft, dass deren über 1500 nit sein sollen. Solle gleichwohl invigiliern und mit den benachbarten Gränizen correspondiern.⁶⁶⁰

Reg. Prot. 1680. f. 353, n° 83.

532. 1680. júl. 2., 4. *A haditanács Esterházy Pál főkapitánynak arról, hogy Fekete megszökött.*

Antwortt auf den 21, 23, und 24. diss, dass der Praedicant Fekete durgangen sein solle⁶⁶¹...

Reg. Prot. 1680. f. 353, n° 84.

533. 1680. júl. 27. *A hátrahagyott haditanács válaszol a király mellett jelenlevő haditanácsnak, hogy Batthyány Kristóf főkapitány Feketével szemben a végrehajtást csak akadályozni akarja.*

Hinterl. Hoff Kriegs Rath Wienn... den 27. antwortet er, das der Batthyani die execution wider den Fekete nur verhindern wolle.⁶⁶²

Exp. Prot. 1680. f. 482—483, n° 20.

⁶⁵⁷ L. 527, 529. sz. a. Uattól. A haditanács hasonló rendelkezése Kodolinszki-nak, a Manssfeld-századok parancsnokának, Esterházy János győri alkapitánynak s a pozsonyi guberniumnak. Reg. Prot. 1680. f. 346, n° 63, 64, 65.

⁶⁵⁸ L. 528, 530. sz. a. Uattól.

⁶⁵⁹ L. 529, 531. sz. a. Uannak.

⁶⁶⁰ L. 530, 532. sz. a. Uattól.

⁶⁶¹ L. 531, 533. sz. a. Uattól. Egyidejűleg hasonló jelentés a császárnak azzal a javaslattal, hogy ha Fekete megszökött, legalább lerombolandó a kastély. Reg. Prot. 1680. f. 354—355, n° 25.

⁶⁶² L. 532. 534. sz. a.

534. 1680. júl. 27. A hátrahagyott haditanács válaszol a király mellett jelenlevő haditanácsnak: a parancs szerint fog élni. Batthyány Kristóf főkapitánytól újabb két levél érkezett, s ebből az látszik, hogy a Fekete ellen megparancsolt végrehajtáshoz, mint előbb, nem akar hozzájárulni, ürügyül hozva fel, hogy emberei pénz nélkül most nem akarnak működni, ezért a Montecucoli-ezredet és a Manssfeld-századokat a Rába vidékre menetelteti a császári parancs végrehajtására.

Antwortt auf den 27. diss, dass deme, wass befolchen worden, werde nachgelebt werden. Vom Grafen Batthiani seyen wider 2 schreiben eingelangt, woraus zu sehen, dass er in puncto wegen des Fekete anbefolchener execution, wie vorhin, nichts darzue thun wolle, vorwendend, dass seine Leuth ohne Geld jetzt nit operieren wolten, daher man das Montecuculische Regiment und Manssfeldische Compagnien in die Rabau forth marchiern lasse, den Kays. Befelch zuvolziehen⁶⁶³...

Reg. Prot. 1680. f. 359—360, n° 100.

535. 1680. júl. 28. Esterházy főkapitány válaszol a hátrahagyott haditanácsnak júl. 24-i rendeletére a budai basa és a törökök Érsekújváron való gyülekezése és Fekete ügyében.

Esterhasi Paul auss Pressburg den 28. Julii 1680. andwortt auf des hinterlassenen Hof Kriegs Raths Schreiben von 24. dises, ratione des Vesiers zu Ofen und der Türcken versamblung zu Neuheüsl und des Fekete halber.⁶⁶⁴

Exp. Prot. 1680. f. 452, n° 78.

536. 1680. aug. 1. A király mellett jelenlevő haditanács a hátrahagyott haditanáccsal közli az Ostffy-kastély elfoglalása végett kiadott parancsát.

Anwesender Hofkriegsrath auss Linz den 1. Julii 1680. communicirt... was wegen apprehendierung des Schloss Ostffy verordnet worden.

Exp. Prot. 1680. f. 455, n° 93.

537. 1680. aug. 1. Gr. Erdődy Miklós a haditanácsnak Zágrábból a Batthyány Kristóffal való együttműködés és Fekete prédikátor ügyében.

Erdeödi Nicolaus auss Zagrabia den. 1. aug. 1680. wegen correspondenz mit dem grafen Batthiani und des Praedicantens Fekete.⁶⁶⁶

Exp. Prot. 1680. f. 473 n° 49.

538. 1680. aug. 5. Batthyány Kristóf főkapitány jelentése Ostfi-ból a haditanácsnak Fekete ügyében.

Batthiani auss Ostfy den 5. Aug. 1680. bericht wegen des Praedicantens Fekete.⁶⁶⁷

Exp. Prot. 1680. f. 473, n° 44.

539. 1680. aug. 5. A haditanács közli Batthyány Kristóf főkapitánnyal: a Fekete elleni végrehajtást illetően tudnia kell, hogy a császár akarata volt: nem csupán Feketét kell elfognia és a kastélyt lerombolnia, hanem el kell fogni protektorait is.

⁶⁶³ L. 533, 535. sz. a.

⁶⁶⁴ L. 534, 536. sz. a. A protocollum lap- és tételszámozása alapján kb. ezekben a napokban vehette kézhez Bécsben a haditanács Esterházy Pál egy másik jelentését, az idevonatkozó jegyzőkönyvi bejegyzés azonban semmi közelebbi tartalmat nem tüntet fel. Exp. Prot. 1680. f. 450, n° 50.

⁶⁶⁵ L. 535, 537. sz. a. Meg kell jegyeznünk, hogy a jegyzőkönyv júl. 1-ről keltezi ez értesítést, de a folio- és tételszám tanúsága szerint is nyilván elírás történt aug. 1 helyett.

⁶⁶⁶ L. 536, 538. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól.

⁶⁶⁷ L. 537, 539. sz. a. Uannak.

... Die execution wider den Praedicanten Fekete betr. seye Ihme wissendt, dass Ihre Kays. Mt. willen gewesen nicht allein den Praedicanten und Demolierung des Schloss Ostffy, sondern auch seine Protectores beim Kopf zu nehmen.⁶⁶⁸

Reg. Prot. 1680. f. 369.

540. 1680. aug. 6. Esterházy János győri alkapitány jelentése a haditanácshoz az Ostffy-kastélyt és Fekete prédikátort illetőleg.

Esterhasi Joannes den 6. Aug. 1680. bericht wegen des Castells Ostffy und des Praedicantens Fekete halber.⁶⁶⁹

Exp. Prot. 1680. f. 474, n° 52.

541. 1680. aug. 10. A haditanács válasza Batthyány Kristóf főkapitánynak: ha a császári parancsot gyorsan teljesítette volna, Fekete és Ostffy oly könnyen nem menekülhetett volna el. A parancsot a két másik szolgát illetőleg (ti. Batthyányét) hajtsa végre.

Antwortt auf den 5-ten diss, dass wann er den Kays, befelch geschwindt nachkomben wehre, hette sich der Praedicant Fekete und Ostffy nicht so bald salvieren können. Solle gleichwohl den befelch wegen der andern 2, so seine diener seindt, exequiern.⁶⁷⁰

Reg. Prot. 1680. f. 373, n° 23.

542. 1680. aug. 10. A hátrahagyott haditanács közli a király mellett jelenlevő haditanácssal, hogy Esterházy János győri alkapitány jelentése szerint az Ostffy-kastélyt már romba döntötték, de Fekete és Ostffy előbb eltűntek. Ezt Batthyány is jelentette. Közli válaszát.

Dess Johann Esterhasi bericht, dass das Ostffianische Schloss schon über den hauffen geworffen seye, der Praedicant Fekete aber und der Ostfi sich vorhero weckh gemacht, worvon auch der Batthianí nachricht gegeben und wie er wider beantwortt worden⁶⁷¹...

Reg. Prot. 1680. f. 373, n° 24.

543. 1680. aug. 10. A haditanács Furlano-nak. Válaszol az esztergomi érsek által néhány, Mihályiban tartózkodó prédikátor és fegyveres paraszt ügyében rábízott feladatról küldött jelentésre. Küldjön értesítést, hogy az Ostffy-kastélyt teljesen lerombolták-e s hogy az ott levő kettős szakállas ágyút Győrbe szállították-e; ha még nincsenek ott, oda kell vinni. Ha a Rába vidéken a lakosok körében felháborodást érezne, kíméletesen intse őket, ha azonban a jóakarát nem használ, csődülésre semmi időt ne engedjen többé.

Antortt auf den 11, diss, wegen der vom Erzbischoff zu Gran Ihme aufgetragene Commission auf einige in Mihali befindliche Praedicanten und wahrhaffte Paurn. Solle berichten, ob die demolition des Ostffi Schloss völlig verrichtet, ob die darinen gewesen Stueckh und Doppelhackhen nacher Raab überbracht worden, wo nicht seindt, sie noch dahin zu bringen. Wann in der Rabaw bey denen Inwohnern einiger unwillen verspürt wurde, solle er selbige glümplich abmahnen, wann aber die gutte nicht verfangte, selbe sich mehrers zu rottieren keine Zeit zu lassen.⁶⁷²

Reg. Prot. 1680. f. 385—386, n° 56.

⁶⁶⁸ L. 538, 540. sz. a. Uattól.

⁶⁶⁹ L. 539, 541. sz. a. Uannak.

⁶⁷⁰ L. 540, 542. sz. a. Uattól.

⁶⁷¹ L. 541, 543. sz. a.

⁶⁷² L. 542, 544. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól.

544. 1680. szept. 2. A hátrahagyott haditanács jelenti a király mellett jelenlevő haditanácsnak, hogy Lichtenstein herceg elfogta Feketét, akit Bécsbe visznek.

Hinterlassener Hoff Kriegs Rath von 2. Sept. 1680... den Praedicanten Fekete habe der Fürst von Liechtenstain bekhomen, welchen mann nacher Wienn bringen⁶⁷³...

Exp. Prot. 1680. f. 535, n° 42.

545. 1680. szept. — Fekete vallomása a haditanácsnál.

Fekete Praedicantens Examen.⁶⁷⁴

Exp. Prot. 1680. f. 509, n° 10.

546. 1680. szept. 10. Sárvári János vallomása a haditanácsnál.

Sarvari Johann arrestierten Rebellens examen von 10. Septembris 1680.⁶⁷⁵

Exp. Prot. 1680. f. 510, n° 21.

547. 1680. szept. 13. A haditanács emlékezteti Batthyány Kristóf főkapitányt, megparancsoltatott neki, hogy szolgálait, Francsics Ádámot és Dömölkyt, mivel azok Fekete ügyében érdekelve vannak, fogja el, de nincs hír róla, ez megtörtént-e. Jelentse, miért mulasztotta el.

Wirdt erindert, dass Ihme befolchen worden seine bedienten Franchiz und Dimolki, weillen sie mit dem Fekete interessiret, beim Kopf nehmen zu lassen, aber von Ihme ddo. nichts vernomben, dass es geschehen, umb zu berichten, warumben solches unterlassen worden.⁶⁷⁶

Reg. Prot. 1680. f. 411, n° 53.

548. 1680. szept. 20. A gubernium megküldi a császári rezolúciót a haditanácsnak arról, hogy Feketét elégséges kísérettel Pozsonyba kell vinni.

Pressburg Gubernium den 20. Sept. 1680. schliest bey Kays. resolution, dass der Fekete mit genugsamber convoy nach Pressburg solle gebracht werden.⁶⁷⁷

Exp. Prot. 1680. f. 495, n° 13.

549. 1680. szept. 23. A haditanács megküldi a császárnak a gubernium átiratát. Eszerint a gubernium a Bécsben fogvatartott Feketét Pozsonyba akarja szállítani. Efelől parancsot kér, de egyben jelenti a megfontolni valókat.

Includitur des Gubernii zu Pressburg schreiben, worin sie den hier arrestierten Praedicanten Fekete nacher Pressburg zu lifern begehrt, worüber befelch erwarttet werde, darbey aber vermelde man wass zu consideriern.⁶⁷⁸

Reg. Prot. 1680. f. 418, n° 92.

550. 1680. szept. 27. A titkos tanács megküldi az írásokat, melyeket Feketénél és szolgájánál, Sárvári Jánosnál találtak.

Wienn gehaimbe und deputirte Rath den 27. Septembris 1680. schliessen bey was für schriften bey dem Fekete und seinem angegebenen diener Sarvari gefunden worden.⁶⁷⁹

Exp. Prot. 1680. f. 509, n° 8.

⁶⁷³ L. 543, 545. sz. a. Kollonich 1680. aug. 28-án irt a magyar kamarának Ostffy Miklósról. Elfogatásáról ugyancsak tudósítás 14-ről. Orsz. Ltár., Litt. ad Cam. Ser. I. Kollonich Fasc. 2, n° 121, 129.

⁶⁷⁴ L. 544, 546. sz. a. A hátrahagyott haditanács jegyzőkönyvében.

⁶⁷⁵ L. 545, 547. sz. a. Uo. A bejegyzés kelte hiányzik. Sárvári János tanító volt, aki együtt menekült Feketével. A kelet itt Sárvári vallomására vonatkozhatik.

⁶⁷⁶ L. 546, 548. sz. a. Uattól.

⁶⁷⁷ L. 547, 549. sz. a. Uannak.

⁶⁷⁸ L. 548, 550. sz. a. Uattól.

⁶⁷⁹ L. 549, 551. sz. a. Uannak.

551. 1680. okt. 1. A haditanács jelenti a császárnak, hogy közöltetett vele a letartóztatott Feketének és szolgájának, Sárvárinak a Feldsbergben kivett első és a Reutter titkár és Zeller lajstromozó által kivett második vallomása. A haditanács az ügyet megfontolás alá vette és előadja jelentését.

Wirdt erindert, dass dem Hinterlassenen Hofkriegs Rath wegen des arrestierten Praedicanten Fekete und seines dieners Sarvari das erste zu Veldtspurg und das anderte examen alhier durch den Secretari Reutter und Registrator Zeller beschehen, nemblichen bei kombende schrifften communiciert worden, worüber derselbe das Werckh in deliberation gezogen und in vermeltes an die Handt gegeben.⁶⁸⁰

Reg. Prot. 1680. f. 424, n° 1.

552. 1680. okt. 3. A hátrahagyott haditanács jelenti a király mellett jelenlevő haditanácsnak, hogy a helytartó kérésére Hoffkirchen tábornok a letartóztatott Fekete ügyében a legtöbb kérdőpontot kézreadta, mire Reutter titkár Zeller lajstromozó bevonásával a vallatást elővette. Mellékeli a titkos tanácsnak a császárhoz juttatott jelentésének másolatát.

Wirdt bericht, dass auf des Statthalters begehren der Graff von Hoffkirchen wegen des arrestierten Fekete die maisten frag Stueckh an die Hand geben, worauf folgendts dass examen durch den secretari Reutter mit Zuziehung des Registrators Zeller vorgehomben worden, mit beyschluss einer abschrift, was die gehaimbe und Deputierte an Ihre Kays. M. gelangen lassen.⁶⁸¹

Reg. Prot. 1680. f. 426, n° 12.

553. 1680. okt. 8. A haditanács jelenti a császárnak szept. 28-i parancsára: sohasem volt az a véleménye, hogy az eddig Rába vidéken álló hadinépet állandóan Magyarországon kell tartani, hanem csak addig, míg az Ostffy-kastélyt lerombolják és a vidék nyugalomba tétetik, azután szállásaikra vonulhatnak, ami meg is történik.

Notificatur auf Ihr von 28-ten Sept. herübergegebenes Decret und seye die meinung nie gewesen, die bisshero in der Rabau gestandene Völcker stets in Ungarn, sondern nur so lang, biss das Schloss demolirt und selbige gegend in ruhe gesezt, darzue lassen, so dan in ihre quartier zu ziehen, so auch beschehen.⁶⁸²

Reg. Prot. 1680. f. 421, n° 37.

554. 1680. dec. 13. Udvari kiadvány a haditanácsnak, hogy Feketét Lichtenstein herceg elfogta és a prédikátort Bécsben vizsgálat alá vették.

Hoffexpedition von 13. Decembris 1680, das der Praedicant Fekete von Fürsten von Lichtenstein gefangen bekhomen und zu Wienn examiniert worden.⁶⁸³

Exp. Prot. 1681. f. 36, n° 51.

555. 1680. dec. 30 A haditanács a császárnak dec 3-i decretumára, hogy a titkos tanács és az esztergomi érsek vagy a gubernium a haditanácsnak a Feketét illető iratokat küldje vissza, Fekete szigorú vallatás alá vonandó, vallomásáról jelentés teendő, s azt Pozsonyba kell küldeni az igazság kiszolgáltatása végett.

⁶⁸⁰ L. 550, 552. sz. a. Uattól. Feketét és Sárvárit Feldsbergben fogták el.

⁶⁸¹ L. 551, 553. sz. a.

⁶⁸² L. 552, 554. sz. a. A jelenlevő haditanácstól.

⁶⁸³ L. 553, 554. sz. a.

Antwort auf Ihr von 3-ten dieses herabgegeben Decret betr., dass die gehaimbe Deputirte Ráth zu Wien und der Ertzbischoff zu Gran oder gubernium dem Hoff Kriegs Rath zu Wien die acta des arrestirten Praedicanten Fekete halber zue remittirt und wehre er Fekete in ein scharffes examen zu ziehen, darüber zu berichten, was er aussgesagt, folgendts dem gubernio umb administrirung der Justiz nacher Pressburg zue zu schicken.⁶⁸⁴

Reg. Port. 1680. f. 535, n° 99.

556. 1681. jan. 20. *Esterházy Pál jelenti a haditanácsnak, hogy a tatai alkapitányi tisztség betöltésére Szatmáry helyére gr. Csáky László egy Fetetitsch (?) nevű kálvinistát ajánl. Orvoslást kér.*

Esterhasi Paul auss Kismarton den 20. Januarii 1681. er vernehme, dass zu ersezung des Vice Capitanats zu Tottes an stath des Zathmary ein anderer namhens Fetetitsch, so ein Calvinist und von Ladislao Chaky recommandirt worden, dise stáll erlangen solle, umb remedierung.⁶⁸⁵

Exp. Prot. 1680. f. 23, n° 63.

557. 1681. jan. 28. *A magyar kancellária megküldi véleményét a magyarországi evangélikus papok elmozdítását illetőleg.*

Hung. Hof Canzley untern 28. Januarii 1681. die amotion der Evangelischen ministern in Hungarn betr. darbey opinio.⁶⁸⁶

Exp. Prot. 1681. f. 100, n° 64.

558. 1681. márc. 12. *A haditanács közli Stahremberg tábornokkal a császár parancsát, hogy Fekete útitársával, Sárvári Jánossal elegendő őrizet alatt a guberniumnak Pozsonyban átadandó. Moller magyar kamarai ágens jelentkezett, hogy a vele menő tiszttel jól beszállítja. Ügyelni kell, hogy a két fogoly ne érintkezhesék.*

Intimatur Kays. befelch, dass der arrestierte Praedicant Fekete sambt seinem raissgespan Johann Sarvari mit gnugsamber Wacht alsobald dem Kön. Gubernio zu Pressburg überlifert werden solle, desswegen sich der Hung. Cammer Agent Moller angemelt umb dem mitgehenden Officier wohl ein zubringen, obsicht zu haben, damit dies 2 gefangene nicht correspondiern können.⁶⁸⁷

Reg. Prot. 1681. f. 60, n° 40.

559. 1681. márc. 15. *A haditanács Caprara tábornoknak: ha Thököly és övéi a fegyverszünetet megtartják, jóakaratan kell őket tartani, el kell érni, hogy a rendekkel kijöjjenek, a kihágásokat minden módon meg kell szüntetni és a nem-katolikusokkal szemben igénytelenséget kell mutatni, hogy a következő országgyűlésen a statusquo fenntartható legyen.*

Antworth auf sein von 23. Februarii . . . Der Tökeli und die seinige wan sie sich in terminis armistitii verhalten sein, bey gueten Willen zu erhalten, mit denen Ständen sich zu comportiren, die excess auf alle Weiss einzustellen und gegen die uncatholische sich aller beschaidenheit zu gebrauchen, damit der erfolgende Landtag in statu quo erhalten werde.⁶⁸⁸

Reg. Prot. 1681. f. 118—119, n° 54.

⁶⁸⁴ L. 554, 558. sz. a.

⁶⁸⁵ A hátrahagyott haditanácsnak. Vlg. Festetich.

⁶⁸⁶ A jelenlevő haditanácstól.

⁶⁸⁷ L. 555. sz. a. A hátrahagyott haditanácstól. Ezzel Fekete István ügye a haditanács jegyzőkönyveiből kijegyzett adatainkban lezárul. A meghajszolt Fekete — mint tudjuk — végül is katolikus hitre tért. Erre az udvari kamara évi 150 Ft-ot utalt ki fenntartására. Hofk. Wien, *Hoffin. Hung.* 1681. júl. 18, Orsz. Ltár., *Ben. Res.* 1681. júl. 18. A Fekete és Ostffy ellen folytatott inquisitio. Orsz. Ltár., *NRA Fasc.* 1438, n° 47.

⁶⁸⁸ L. 560. sz. a. A jelenlevő haditanácstól.

560. 1681. márc. 15. *A haditanács Szelepcsényi György esztergomi érseknek: Thökölyt meg kell inteni, hogy maradjon a fegyverszünet határai között, az elfogott prédikátorok ügyében pedig elejét kell venni további panaszoknak.*

Antwort auf sein von 24-ten Februarii . . . Solle dem Tökeli ermahnen, damit er in terminis armistitii verbleibe und alle excessen abstelle, wegen der gefangenen Praedicanten aber sehen, damit des fernere Clagen verhüetet werden möge.⁶⁸⁹

Reg. Prot. 1681. f. 120—121, n° 57.

561. 1681. dec. — *A haditanács országgyűlési aktái az 1681. évi magyar országgyűlést illetőleg.*⁶⁹⁰

Reg. Prot. 1681. N° 76 .

Szabó István.

⁶⁸⁹ L. 559. sz. a. Uattól.

⁶⁹⁰ Ezek az iratok megvannak a bécsi hadilevéltárban. Az országgyűlésen — mint tudjuk — jelentékeny szerepet játszott a valláskérdés.

Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből

(1774—1783.)

A régi magyar nyomdák közül a debreceninek történetét apró részleteiben is dokumentumok, levéltári adatok alapján ismerjük. Csűrös Ferenc nagy összefoglalása nyomán is újra meg újra megvizsgálták a kutatók történetének egy-egy részletét. Így a kialakult sokszínű szövegesen — különösen a XVIII. század elejétől — egyre kevesebb fehér folt maradt. Itt kiváltképpen Zoltai Lajosnak és Bertók Lajosnak kutatásait említjük, mert jelen adatközlésünk a debreceni kiadványok történetében eredményeiket folytatja, kiegészíti. Zoltai a debreceni városi levéltár, a nyomdai számadások és a városi házipénztár adataiból, tehát hitelesen első forrásból a XVIII. századi kiadványok történetét tárgyalta. Bertók viszont meghatározta az 1778-as — Hellebrandt Árpád által megtalált, de fel nem ismert — Exemplárok Catalogusá-nak kiadási évét; másutt pedig a nyomdának reformkori másfél évtizedét foglalta össze.¹ A következőkben — ugyancsak első kézből — Margitai Istvánnak, a nyomda sok éven át működő provizorának kezeírásával reánkmaradt jelentés nyomán egy évtized nyomtatványainak történetét kívánjuk tisztázni.

A könyvcenzúrával és könyvnyomtatással foglalkozó kutatók számontartják a magyar helytartótanácsnak 1726. február 4-én kelt rendeletét, mely minden nyomdával rendelkező városnak kötelességévé teszi, hogy a joghatósága alatt működő nyomdákban 1712 és 1726 között megjelent nyomtatványok pontos jegyzékét haladéktalanul felterjessze és egyszersmind minden kiadványból három-három példányt a királyi helytartótanácsnak mielőbb megküldjön.² A debreceni városi tanács nem nagyon siethetett e parancsnak teljesítésével, mert még 1738-ban is emlékeztető leiratot kap a helytartótanáctól, hogy a kegyelmes királyi parancsolatoknak mind ez ideig sem tett eleget.³ Ezért keressük hiába a debreceni nyomda jelentését és kiadványainak jegyzékét Gárdonyi Albert összefoglalásában, ahol közzétette az 1726-os rendelet nyomán beküldött jelentéseket. Ugyancsak ő közölte azt az 1752-ben kelt jegyzéket, mely, úgy látszik, sok huzavona után a városi tanácsnak a XVIII. század

¹ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története. 1561—1911.* Debrecen, 1912. — Zoltai Lajos: *Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei.* Debrecen, 1934. — Hellebrandt Árpád: *Magyar könyvárjegyzék a 18. században.* Magyar Könyvszemle, 1917. 99—102. l. — Bertók Lajos: „*Exemplárok Catalogusa*”. *A debreceni városi nyomda 1778-as könyvárjegyzéke.* Magyar Könyvszemle. 1955. 305—307. l. — Bertók Lajos: *Debreceni könyvkiadványok példányszáma, ára, kelendősége Tóth Ferenc provizorsága idején (1817—1832).* Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Evkönyve. 3. évf. 1955. I. rész. 371—414. l.

² Scherman Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928. — A kötelespéldány-rendeletekről a 23. és 38. lapokon.

³ „...Ejusmodi benignis altefatae Suae Majestatis dispositionibus ex parte Civitatis hujus Magistratus in praesentem satisfactum non esset...” Idézi Zoltai 9. l. (Debr. Ltr. Régibb vegyes iratok I. 216. a. b.)

közepéig egyetlen válasza.⁴ Mindebből azt is megérthetjük, hogy a sikertelen végrehajtás miatt 1763-ban újabb királyi rendelettel próbálnak érvényt szerezni a kötelesempéldány-törvénynek.⁵ Ismét nem sok eredménnyel, mert két évtized múltán, 1783. november 14-én II. József aláírásával újabb parancs született, mely lényegében idézi az 1726-os és 1763-as rendeleteket és megismétli a jelentések és kötelesempéldányok beküldésére kiadott intézkedést. 1784. január 26-án a magyar helytartótanács ülésén tárgyalják és 1665. számmal szétküldik a végrehajtást célzó utasításokat valamennyi nyomdával rendelkező városnak, hogy az utolsó tíz esztendő könyvterméséről jelentést és az elmaradt kötelesempéldányok beküldését kérjék. A debreceni nyomdát illetően a válasz most meglepő gyorsasággal történt. A helytartótanács iratanyagában már a márciusi keltezésű akták között megtalálható a városi tanács levele, mellette Margitai István provizor sajátkezű jelentése, a Specifikáció. A debreceni nyomda most kivételesen az elsők között volt megelőzve tizenkét más hazai nyomdát, ahová még negyed év múltán is, június 6-án újabb sürgetést kellett küldenie a helytartótanácsnak. A gyors válaszhoz csatolt igen pontosan, lelkiismeretesen elkészített kimutatást, mint a debreceni nyomda és és könyvkiadás értékes dokumentumát a következőkben teljes terjedelmében közöljük.

Azoknak az Exemplároknak, és különös nyomtatásoknak Specifikációjok, melyek ab Anno 1774. usque Annum 1783. inclusive a Debreczeni Typographiában Tíz Esztendők alatt nyomtattak.⁶

Mikor nyomt: Anno	Minémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
1774.	Lelki hódolás ⁷	3000		
	Harmoniás Soltárok Ditsiretekkel ⁸	3000		
	Fundamentum cum locis ⁹	3000		
	Bujdosás Emlékezet köve ¹⁰	3000		
	Phaedri Fabulae Aesopianae ¹¹	3000		
	Marhák nyavalyái ellen való Recipék ¹²	6000		
	Tűz ellen való Rendelések ¹³	6000		

⁴ Vö. Gárdonyi Albert: *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában.* Magyar Könyvszemle. 1944. 1—18. l. — *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.* Uo. 1944. 148—166. l.

⁵ Scherman *i.m.* 38. l.

⁶ A Specifikáció lelőhelye: Országos Levéltár (OL), Helytartótanács levéltára (Htt), *Acta departamenti librorum revisionis.* 1784. 11. kutfő, 12. sz. — Ugyanebben a kutfőben megtaláljuk az 1784-es rendelet végrehajtásának egész iratanyagát. Az egyes nyomdák jelentéseivel más alkalmakkor, a tíz esztendő kiadástörténetével pedig az olvasóközönség és magánkönyvtárak történetét tárgyaló kimerítőbb tanulmányunkban kívánunk foglalkozni.

⁷ Rádai Pál: *Lelki hódolás.* — Petrik III. 170: 24-r, 4 lev, 104 l, 1 lev, 82 l, 1 lev. (Az adatokat Petrik négykötetes bibliográfiájából idézzük kötet és lap száma szerint.) — Zoltai 30 (108. sz.) 5 1/2 ív, 18-r, ára 5 krajcár.

⁸ *Szent Dávid Soltárjai... Maróthi György tanításával* (Kóták szerint való Énekes Mestersége)... — Petrik I. 503: 8-r, 5, 408, 20, 32 l. — Vö. Zoltai 28 (75. sz.) és 32 (136. sz.).

⁹ *A keresztyéni hit fő ágazgatának Fudamentomi.* — Petrik I. 839: 12-r, 36 l. — Zoltai 23 (43. sz.): A nyomdái számadásokból nem ismeri, csupán Petriktől idézi.

¹⁰ Szerzője Bethlen Kata. — Petrik ezt a kiadást nem ismeri. — Zoltai 24 (15. sz.).

¹¹ Petrik III. 87: 16-r, 6 lev, 108 l. — Zoltai 30 (97. sz.): o ív, 12-r, ára 8 dénár vagy 4 krajcár.

¹² Zoltai 29 (82. sz.): 1/2 ív.

¹³ Petrik I. 507: *Debreczen városának tűz ellen való rendelései.* 8-r, 8 lev. — Zoltai 32 (133. sz.): 8-r, 1 ív.

Mikor nyomt: Anno	Minémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	Különös nyomtatások			
	N. Vásár Birák Ur[aknak] kezek alá Czédulákat p. xr. 1 1/2		1	
	xr. 3		1	
	xr. 6		1	
	xr. 1		1	
	Szabad Czédulak			10
	N. Építettő Inspector Ur keze alá Satorhely Czédulák 1/4 öles			10
	N. Vám Inspector Ur keze alá Czédulák vagy Lib. vend: xr. 3		2	
1775.	Pictet Theologiája ¹⁴	2000		
	Tanuló Gyermekek[nek] való Agenda ¹⁵	3000		
	Pictet Könyörgési ¹⁶	3000		
	Debreczeni Professor T. Varjas János Ur nak Mesterséges Ele- giája ¹⁷	1000		
1776.	Mennyei Társalkodás ¹⁸	2000		
	Hübner Sz. Historiái ¹⁹	3000		
	Kis Soltár in 18 ²⁰	1000		
	Langiii Colloquia ²¹	3000		
	Különös nyomtatások			
	N. Vám Inspector Ur keze alá Lib: Ved: czédulákat p xr 3 p xr 1 1/2		1	10
	Szabad czedulák			5

¹⁴ Petrik III. 92: Pictét Benedek: *Theologia christiana*. 8-r, 15 lev, 677 l, 25 lev. — Zoltai 30 (90. sz.): Terjedelme 47 1/2 ív.

¹⁵ Petrik II. 920. *Catechismusi rövid oktatás azoknak számokra, a kik legelőször akarnak az Úrnak sz. vatsorájával élni*. 12-r, 24 l. — Zoltai 23 (3. sz.): 12-r, 1 ív; ára 2 dénár vagy 1 krajcár; összesen kilenc kiadását ismeri 29 000 példányban.

¹⁶ Petrik III. 92: Pictét Benedek: *A hétnek minden napjaira könyörgések; vagy: A szent vatsorával való élésnek napjaira könyörgések*. Mindkettő 16-r; az előbbi 277, 9 l, az utóbbi 230 l, 5 lev. Valószínűleg mindkettőt magában foglalja a Specifikáció adata. — Vö.: Zoltai 30 (98. sz.).

¹⁷ Petrik III. 748: *Elegia veri nominis post tot secula ab elegis inventis si musis placet prima et ipsa Hungarica*. — Meg-tért embernek éneke. Mellyet nem régen szerzett és egy megkeseredett, de reménységgel tellyes lélek képében, tett-fel egy nevezetlen ember. 12-r, 17 l, 1 rézmetszettel. — Zoltai 33 (142. sz.): *Mesterséges Magyar Elegia*. (Csupa e vokállokkal). 8-r, 1 1/2 ív.

¹⁸ Petrik nem ismeri. — Zoltai 29 (86. sz.): 3 ív, 8-r, ára 6 dénár.

¹⁹ Petrik II. 193: *Száz és négy bibliabeli históriák*. 8-r, 2 lev, 452 l. — Zoltai 27 (59. sz.): 8-r, 28 1/2 ív.

²⁰ Petrik I. 503: *Dávid királynak 150 sóltari*. 16-r, 3 lev, 427, 7, 28 l. — Zoltai 32—33 (138. sz.): 18-r, 13 ív; összesen tizenhét kiadását tartja számon 52 000 példányban.

²¹ Petrik II. 544: *Langius (Lange) Joachim: Colloquia latina*. 8-r, 3, 77 l. — Zoltai nem ismeri.

Mikor nyomt: Anno	Mínémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	Ism: Vám Inspector Ur keze alá Marhára való Czedulákat 1 Marhára Lib. vend. xr 3 D ⁰ xr 1 1/2			10 10
	5 Sertésre való lib. vend. per xr 10 Bőrökre lib. vend p. xr. 1 1/2			10 10
	2 Marhára lib. Pafcuum. p. xr. 6			10
	3 Marhára D ⁰ xr. 10			10
	4 Marhára D ⁰ xr. 12			10
	5 Marhára D ⁰ xr. 15			10
	10 Marhára D ⁰ xr. 30			10
	Ism. Marhára lib. vend. 1. Marhára p xr 6			10
	2. D ⁰ 9			10
	3. D ⁰ 12			10
	5. D ⁰ 15			10
	10. D ⁰ 30			10
	Ism. Sertésre 1 sertésre p xr 2			10
	2. d ⁰ 4			10
	3. d ⁰ 6			10
	4. d ⁰ 8			10
	5. d ⁰ 10			10
	10. d ⁰ 20			10
	N. Vásár Birák Ur[aknak] kezek alá lib. vend czedulák p xr 1 1/2		2	
	d ⁰ 3		1	10
	d ⁰ 6		1	
	d ⁰ 1			10
	Szabad			5
	Ismét másod izben Sertésre, egyre. 2 ^{re} , 3 ^{ra} , 4 ^{re} és szabad, mindenik- ből egy egy kötés idest		5	
1777.	Menneyi Tárház Kulcsa ²²	3000		
	A. B. Ce. tsak magyarul ²³	6000		
	A. B. Ce. Deákul és magyarul ²⁴	6000		
	Freyeri Oratoria ²⁵			

²² Petrik nem ismeri. — Zoltai 29 (91. sz.): Némethi Mihály: *Menneyi Tárház Kulcsa*: 12 ívnyi terjedelemben 8-ad és 12-ed rétű nagyságban jelent meg 20 dénárért darabonként.

²³ Petrik nem ismeri. — Zoltai 23 (2. sz.): *ABD*. Leány, magyar: 1 ív terjedelemben, 8-ad rét nagyságban, 2 dénár vagy 1 krajcárért.

²⁴ Petrik nem ismeri. — Vö.: Zoltai 23 (1. sz.): *ABD*. Fiú vagy deák. 2 ív, 8-r, ára 4 dénár vagy 2 krajcár.

²⁵ Petrik I. 828: Ezt a kiadást nem ismeri. — Zoltai 26 (40. sz.): 10 ív, 4-r, ára 10 krajcár.

Mikor nyomt.: Anno	Minémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	<i>Különös Nyomtatás</i>			
1778.	N. Vám Inspector Ur keze alá Lib. ved. p. xr. 3. Eutropii, Romanae Historiae, Deák és Görög nyelveken ²⁶ Hozzá adatott Görög Terminusok Definitiojához való Tabellák ²⁷ Ostervald Sz. Historiája ²⁸ Debreczeni Exemplárok Catalogus ²⁹ Belanger Tüzi Mesterségek[nek] publicálása ³⁰	2000 2000 3000 300 300	4	
	<i>Különös nyomtatás</i>			
	N. Vásár Birák Ur kezek alá lib. vend. czédulák p xr 1 ¹ / ₂ xr 3		2 3	
	N. Építettő Inspector Ur keze alá Sátorhely Czedulák. 1/4 öles á xr 7 ¹ / ₂ 2/4 öles á xr 15 3/4 öles á xr 22 ¹ / ₂ 1 öles á xr 30 2 öles á xr 60			8 6 6 4 4
1779.	Nagy Énekes Könyv, in 4 ^{to} Nyomtató Papir Ugyan azon Énekes könyv író Papirosra ³¹ Placette Ethikájához való Cufferek Író Papir Uj Testamentumhoz való Cufferek író Papir Cicero Select. Epistolájához Cufferek író Papir ³²	3000 50 250 800 986		

²⁶ Petrik I. 718: Eutropius, Flavius: *Breviarium Romanae historiae*. 1777-esnek mondja. 8-r, 18 lev, 288 l, 81 lev, 1 tábra. — Zoltai 26 (39. sz.): 31 iv.

²⁷ Ld. az előbbi jegyzetben idézett adatokat.

²⁸ Petrik II. 953: Ezt a kiadást nem ismeri. — Zoltai 29 (93. sz.): A XVIII századból huszonnégy kiadását ismeri összesen 73 000 példányban; az ára egy és másfél krajcár között váltakozik.

²⁹ Petrik nem ismeri. — Zoltai 25 (33. sz.): *Debreceni Typographiában nyomtatott Exemplárok Catalogusa*; folió nagyságban, 1/2 iv terjedelemben.

³⁰ Zoltai 34: Egy Belanger nevű bűvész mutatványait hirdető plakát, melyért a megrendelő 1 rénes forintot és 30 krajcárt fizetett. Egy példánya megtalálható a helytartótanács fentebb idézett iratanyagában.

³¹ Petrik I. 503: *Öreg Graduál*; az 1778-as kiadásnak tartja számon; 4-r, 2 lev, 277, 7 l. — Zoltai 26 (45. sz.): 4-r, ára 2 forint 40 krajcár. A kevesebb példányszámban író-papirosra nyomtatottak ára valószínűleg nagyobb volt.

³² A debreceni nyomda raktárában fekvő, régebben kinyomtatott könyvekhez a rézmetszésű képeket, „cufferek”-et a lemezektől ebben az évben három műhöz újra levonták. La Placette János *Ethiká*-ja 1750-ben, az *Új Testamentum* és *Cicero válogatott leveleinek három könyve* pedig 1767-ben jelent meg utoljára. Vö.: Petrik II. 547. I. 420. Zoltai 30 (103. sz.), 33 (140. sz.) és 25 (28. sz.).

Mikor nyomt.: Anno	Minémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	<i>Különös nyomtatás</i>			
	N. Vám Inspector keze alá Lib. vend. Czédulák p. xr 3		2	
	N. Vásár Birák Ur kezek alá lib. vend. Czédulák p. xr. 3		1	
	Adó Czédulák		4	
	Bor Paléták ³³		4	
1780.	Oszterwald Sz. Historiája ³⁴	3000		
	Kegyelem Szövetsége ³⁵	2000		
	Halotti Enekek könyve ³⁶	2000		
	Cornelius Nepos ³⁷	2000		
	Füzfák, és egyéb hamar növény Csemetek ültetésének Regulái ³⁸	200		
	<i>Különös Nyomtatás</i>			
	Vám Inspector Ur keze alá szabad czédula		1	
	N. Vásár Birák Ur kezek alá lib. vend. czéd. p. xr. 3		2	
	Adó, és uttza bor Czédulák		4	
1781.	Nagy Cellarius ³⁹	3000		
	Rudimenta ⁴⁰	3000		
	Marothi Aritmetica ⁴¹	3000		

³³ Zoltai a hivatalos nyomtatványokról a *Specifikáció* tíz évéből csupán ezt az egyetlen adatot ismeri: 1778-ban már háromféle hivatalos nyomtatvány jelent meg... 46 800 darab 3 krajcáros cédula a város kapuin szabadon kimenő vidéki szekereknek. 23 000 darab szintén 3 krajcáros cédula a városbírók keze alá vidéki árusok számára (libera vend). Végül 15 360 darab adó és borpaléta. A többi csak általánosságban említi: „Ezeknek nyomtatását megismétlik a következő évben is. De előállítási költségekéről nincs szó. A hozzávaló papír ára másutt említetik. A provisor „gratis” készíti.” (I. m. 34. l.)

³⁴ Petrik ezt a kiadást nem ismeri. Vö.: 29. számú jegyzettel.

³⁵ Petrik II. 538: Lampe: *Kegyelem szövetsége*. 16-r, 161, 5 l. — Zoltai 28 (76—77. sz.): 7 ív, ára 14 dénár vagy 7 krajcár.

³⁶ Petrik I. 634: Ezt a kiadást nem ismeri. — Zoltai 27 (51. sz.): 6 ív, 18-ad és 24-ed nagyságban került forgalomba, ára 10 dénár vagy 6 krajcár! A XVIII. századból tíz kiadást ismer összesen 24 186 példányban.

³⁷ Petrik nem ismeri. — Zoltai 25 (31. sz.): 7 ív, 12-r, 14 krajcár. A századból négy kiadását ismeri 8500 példányban.

³⁸ Petrik I. 848: Hasonló címmel 1780-ból egy győri, egy pesti és egy pozsonyi nyomtatványt ír le. — Zoltai nem ismeri.

³⁹ Petrik I. 404: Évszám nélkül, 8-r, 1 lev, 350, 179 l. — Zoltai 25 (25. sz.): 8-r, 33—34 ív, 34 krajcár. A század folyamán öt kiadása 15 000 példányban jelent meg.

⁴⁰ Nem azonosítható teljes biztonsággal. Évszám nélkül jelentek meg a következő tankönyvecskék: *Rudimenta rhetoricae* (kisnyolcad, 48 l.), *Rudimenta oratoriae* (kisnyolcad, 64 l.). Ezeknek kevés oldalszáma azonban nem tölti ki a 8 ív terjedelmét. Lehetséges, hogy Alstedius *Rudimentájáról* van szó, melynek Petrik az 1756-os és 1780-as kiadását ismeri. Zoltai viszont ezeket nem említi. Vö.: Petrik I. 56. és III. 254. — Zoltai 31 (118. sz.): *Rudimenta Latinae Linguae*; 8 ív, 14 dénár.

⁴¹ Petrik II. 679: Maróthy György *Aritmetica*-jának harmadik kiadása, 1782-es kiadásnak mondja. 8-r, 299 9 l, 1 tábla. — Zoltai 29 (84. sz.): 8-r, 20 1/2 ív, 17 krajcár. A XVIII. században három kiadását ismeri összesen 9200 példányban.

Mikor nyomt: Anno	Minémű Exemplárok, vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	Tsikorok neveléséről való Instructio ⁴² Külömb különb féle Czéhek szá- mára Kunschaft ⁴³	200	2	5
	<i>Különös nyomtatás</i>			
	N. Vám Inspector Ur keze alá lib. vend. czédulák p. xr. 3.		4	
	Adó Czédulák p. xr. 1 ¹ / ₂		3	
	Vas Másálásra való czédulák		5	5
	Ism. Vám Inspector Ur keze alá Marhára czédulák.			
	1. Marhára á xr 3		1	
	2. d ⁰ 6		1	
	3. d ⁰ 9		1	
	4. d ⁰ 12			10
	5. d ⁰ 15			10
	10. d ⁰ 30			10
	Ismét Lib. vend. per xr 1 ¹ / ₂		2	
	Lib. vend. per xr 1 ¹ / ₂		2	
	Ism. Vám Insp. Ur Keze alá szabad czédula		2	
1782.	Cellarii Grammatica ⁴⁴ Tanuló Gyermekek[nek] való Agenda ⁴⁵ Ostervald Sz. Historiaja ⁴⁶ Kis Soltár in 18 ^o ⁴⁷	3000		
	<i>Különös nyomtatás</i>			
	N. Vásár Birák Ur aknak kezek ala lib. vend. Czedul. p. xr. 3 ugyan oda Szabad cheul		4	
	Adó Czédula		2	
	Adó Czédula ism. masizben		4	10
	Bor Paletak.		4	10
1783.	Bgnae Resol: Caoe Rcae de Christ: Toler: ⁴⁸	3000		

⁴² Petrik és Zoltai nem ismerik. Valószínűleg rendeletet publikáló plakát.

⁴³ A céhek hivatalos értesülése.

⁴⁴ Petrik I. 405. — Zoltai 25 (23. sz.). — Vö.: 39. számú jegyzettel.

⁴⁵ Petrik II. 920: 12-r, 24 l. — Zoltai 23 (3. sz.). — Vö.: 15. számú jegyzettel.

⁴⁶ Petrik ezt a kiadást nem ismeri. — Zoltai 29 (93. sz.). — Vö.: 28. számú jegyzettel.

⁴⁷ Petrik I. 503: 16-r, 3 lev, 427, 7, 28 l. — Zoltai 32—33 (138. sz.). — Vö.: 20. számú jegyzettel.

⁴⁸ *Resolutiones caesareo-regiae de christiana tolerantia publicatae.* 8-r, 54 l. — Zoltai nem ismeri. — Petrik III. 323.

Mikor nyomt: Anno	Minémű Exemplárok. vagy különös nyomtatások	Hány exemplár	Hány kötés	Hány Kontz
	Dodrige három praedicationi ⁴⁹ Kis Soltár in 24 ⁵⁰	1000 3000		
	<i>Különös nyomtatás</i> N. Vám Insp. Ur keze alá lib. vend. czedul p. xr. 3. Concivitaló Testimonialis		1	18 10

A bemutatott jegyzék alapján csaknem teljes képet alkothatunk a debreceni városi nyomdának 1774. és 1783. közötti terméséről. A könyvek, az „exemplárok” adatait néhány kivétellel megtaláljuk Zoltai Lajos összefoglalásában. Ez érthető is, hiszen a Margitai István provizor is a hivatalos feljegyzések, számadások alapján készítette Specifikáció-ját. Zoltainál nem találjuk Langius Joachim latin társalgási könyvecskéjét 1776-ból, a „Füzfák és egyéb hamar növé Csemeték ültetésének Regulái”-t 1779-ből, a „Tsikók neveléséről való Instructio”-t 1781-ből, a keresztény toleranciáról szóló királyi rendelet publikálását, valamint Doddridge prédikációs könyvecskéjét 1783-ból. Viszont Petrik bibliográfiájában szerepel egy ötlevelű alkalmi nyomtatvány, óda a Nagyváradról távozó Patachich Ádám kalocsai érseknek köszönésére 1776-ból.⁵¹ Ezt Margitai István felejtette ki az összeírásból.

A tíz esztendő alatt tehát 32 könyv jelent meg a debreceni nyomdában összesen 95 750 példányban. Egy könyvre átlag 3000 példány jutott. A jegyzék a könyvek között említi a kereskedelmi célokat szolgáló „exemplárok Catalogus”-át 1778-ból, mely egyfűves volt. Őt tételben hatósági rendelkezések publikálása, köztük mai értelemben vett plakátok szerepelnek. Közülük a marhavész és a tüzvész elleni rendszabályokat hat-hatezer példányban, a többi két-háromszázban nyomták. A „különös nyomtatások”-ra, a hivatalos, adminisztratív célokat szolgáló nyomtatványokra a tíz esztendő alatt 100,8 kötés (rizsma) papírt, vagyis 51 400 ívet használtak fel. A Specifikáció és az idézett könyvészeti források adataiból a felhasznált papírmennyiségről a következő részletes kimutatást készíthettük:

Év	Könyvre ívben	Különös nyomt. ívben	Összesen ívben
1774	238 750	3 500	242 250
1775	126 500	—	126 500
1776	182 000	9 500	191 500
1777	74 000	2 000	76 000
1778	67 300	3 200	70 500
1779	109 800	5 500	115 300
1780	43 200	3 500	46 700
1781	187 200	12 500	199 700
1782	108 000	9 500	117 500
1783	66 000	1 200	67 200
	1 202 750	50 400	1 253 150

⁴⁹ Petrik I. 548: Doddridge Filep: *A Krisztusba-való hitünknek erőssége*. 4-r, 4 lev, 102 l. — Zoltai nem ismeri.

⁵⁰ Petrik I. 503: 32-r, 4 lev, 414, 7, 27 le. — Zoltai 32—33 (138. sz.).

⁵¹ *Ode ad Magno-Varadiensium antistitem Adamum e lib. baronibus Patachich de Zajezda etc. dum pro capessendis Colocensium tiaras Varadino demigraret* 1776. Petrik II. 908: 4-r, 5 lev.

Ezek az adatok helyenként apróbb kiegészítésre, javításra szorulhatnak, egészében azonban jellemző összképet adnak. Végső összegezésben tehát könyvekre 2405,5 kötés, hivatalos nyomtatványokra 100,8 kötés, összesen 2506,3 kötés, mai szóval két és félezer rizsma papírt használtak fel tíz év alatt. Ezekből az adatokból a nyomtatványok összértékét nagyon nehéz meghatározni. Ismerni kellene az esetenként felhasznált papír minőségét. Erre csak az Öreg Graduál 1779-es kiadásánál történik utalás. Pontosan ismernünk kellene a papír árát, a nyomdai költségeket, festék árát, betűkopás díjját, a munkabért. Ha átlagos költségnek az ívenkénti 3 krajcárt (6 dénárt) vesszük, akkor a tízéves termést 75 189 forintra becsülhetjük és ebből a könyvnek számító nyomtatványokra 72 165 forint jut.⁵²

A Specifikációnak különleges értéke, hogy részletes adatokat közöl az ország legnagyobb mezővárosának hivatalos ügyviteléhez, főleg a vásári vámszedéshez tartozó nyomtatványokról. Ezeknek a „különös nyomtatások”-nak egyik fajtájáról, a „vám inspektor úr” és a „Vásárbírák” keze alá készült cédulákról Zoltai más forrásból említi, hogy 1778-ban hány darabot készítettek.⁵³ Adatának felhasználásával megállapíthatjuk, hogy a Specifikáció tíz esztendejében az ezekre a nyomtatványokra felhasznált 860 konc (43 rizsma) papírból hozzávetőlegesen 789 000 darab hivatalos cédula készült. Ugyancsak az adó- és borpalétának felhasznált 400 konc (20 rizsma) papírból becslésünk szerint 66 800 cédulát nyomtattak. Tovább számítva megtudjuk azt is, hogy a városi tanács az 1 krajcártól 6 krajcárig terjedő, marha és sertés eladásakor használt vámcédulákkal tíz esztendő alatt 51 405 forint vámpénzt szedett be, pedig ez a nyomtatvány-fajta a vámcéduláknak csak egy töredékét tette.⁵⁴

A debreceni nyomda krónikásai az 1774-et követő évtizedet a nagymultú intézmény hanyatló korszakába számítják. Ennek jeleit a bemutatott Specifikáció is magán hordozza. Irodalmi mértékkel számítható könyv alig jelent meg. A sajtók alól jobbra csak régebbi kiadványok újranomása került ki. 1779-ben például a mindig kelendő Öreg Graduálon kívül csak a raktáron heverő krudákhoz készítik el a rézmetszetű képeket. Kedvezményezés, vállalkozó szellem nem tükröződik a kiadványokból. De ez érthető is. A nyomda a város tulajdonában volt. A provizor a város alkalmazásában állott és a mindennapi élet legegyszerűbb szükségleteit elégítette ki: iskolásoknak tankönyvet, a templomi gyülekezetnek énekes- és imádságoskönyvet, a közigazgatás számára plakátokat és hivatalos nyomtatványokat készített. Nagyobb arányokban, de ugyanezt mondhatjuk ezekből az évtizedekből az 1774-ben állami kezelésébe vett nagyszombati nyomdáról is. Viszont éppen a XVIII. század második felében nagy lendülettel indul több nyomdai magánvállalkozás. A Landererek, Trattnerék, Weberek és Ambrók pozsonyi, komáromi és váci nyomdáiban éppen ebben az évtizedben látnak napvilágot soha nem látott szaporaságban a legszélesebb olvasóközönséghez eljutó nyomtatványok tömege: kalendáriumok, széphistóriák, imádságoskönyvek, templomi és világi énekes füzetek mellett a régít képviselő prédikációs könyvek és az új „módi”-hoz illő versek, fordítások, regények...

Holl Béla

⁵² A papír mértékegységére és árára vonatkozólag ld: Trócsányi Zoltán: *Magyar könyvek papirosai*. Magyar Könyvszemle, 1938. 153—156. l. — Idézi a Magyar Kurir 1811. I. 415. lapjáról: „... tíz rizsma vagy kötés, egy kötésben 20 kontz, vagy könyv van...” A háromkrajcáros átlagértéket megüti például az 1774-es Rádai Pál-féle *Lelki hódolás*.

⁵³ Lásd 33. számú jegyzetben.

⁵⁴ Vö.: Zoltai i. m. 34. l.

KRITIKAI SZEMLE

GALDI LÁSZLÓ: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse*. (Irodalomtörténeti füzetek, 18. szám.) Budapest, 1958. 129 l. (Akadémiai Kiadó)

A dolgozat célja: megjelölni a *Psalterium Ungaricum*nak, mint a régi magyar költészet és énekszerzés egyik legnagyobb hatású termékének helyét a magyar vers történetében és megrajzolni a *Szenczi*-zsoltárnak költészetünkben a nyugat-európai versformák, ezeken belül kiváltképpen a jambikus vers meghonosodásának előkészítésében játszott szerepét. A szerző jól ismeri és rendszeresen feldolgozta a genfi zsoltárversek magyar irodalmát és elmélyedt vizsgálatokat végzett magukon a zsoltárverseken is. Vizsgálatait az eredeti francia verseken és Lobwasser egykorú német fordításán kívül kiterjesztette a korabeli magyar énekszerzés más fontosabb termékeire is. Fejtegetései és eredményei érdekesek, általában meggyőzőek és valóban alátámasztják azt a régóta valószínűnek látszott felfogást, amely szerint Szenczi Molnár zsoltárversei, melyekben a magyar nemzeti versérzéssel erőteljesen átítatott, egyúttal pedig nagy, európai és humanista irodalmi műveltséggel is rendelkező átültető elsősül birkózott meg ilyen igényes és ennyire nagy tömegű új forma „magyar zubbonyköntöskébe” való öltöztetésével, a kétféle elv sajátos ötvözetét mutatják. Nyugati és magyar karakterisztikumaik, mint a kétféle vérből származott egyén atyai és anyai örökletes jellegzetességei nem mindenütt egyforma arányban érvényesülnek, de szinte minden verssorban kimutathatók. A magyar szellem és művelődés évezredes kelet-nyugati feszültségének igen jellemző kifejlődései ezek a zsoltárversek s bennük érezhetően a nyugati formainspirációk térhódítása, ugyanakkor azonban ezeknek bizonyos „helyi” modifikációja, végül pedig a magyar verselési formafegyverzet messzi távlatokig előremutató, új, magyar sajátosságok kifejlesztésére is alkalmas gazdagodása jut kifejezésre.

Gáldi Lászlónak, célkitűzésének megfelelően, sikerült Szenczi Molnár verselését a korábbi összes kísérleteknél szervesebben és rendszeresebben kapcsolatba hoznia mind külföldi, mind a XVI. századi magyar előzményeivel. Ha következtetései, kivált a jambikus lejtés jelenléte tekintetében itt-ott túlzottnak látszanak, vagy ha néhány tárgyi tévedését, elírását, esetleg csak szerintünk vitatható megállapítását szóvá tesszük, ezzel munkájának értékét távolról sem kívánjuk kisebbíteni. Úgy véljük azonban, hogy mind a szerzőnek, mind a *Psalterium Ungaricum* magyar irodalmának teszünk hasznos és köteles szolgálatot mindazzal, amivel e füzet mondani-valóit kiigazíthatjuk, vagy kiegészíthetjük,

6. l., 4. sor: Nem áll, hogy Molnár verse kivétel nélkül szigorúan szótagszámláló vers. Igaz, hogy csak öt zsoltárban (2, 6, 13, 91, 138.), de találkozunk olyan sorokkal, melyekben egy-egy kéttagú melizma fordul elő. Ezekben a helyeken tehát — az eredeti dallamnak és szövegnek megfelelően — egy-egy szótagra két dallamhang csúik.

10. l., 20. sor: A versformák száma nem lehet 130, hiszen a dallamformák száma 124, a szótagszám szerinti strófaformáké pedig 110. Ezek egyike-másika annyira rokon lejtésű, hogy pl. a 18., 32., 45. és 144. zsoltárok bármelyikének szövege bármelyikük dallamára jól énekelhető.

14. lap: A dallamot célszerűbb lett volna Bourgeois 1549-beli módosított alakja szerint, ütemekre nem tagoltan közreadni. A 35. sz. lábjegyzethez s minden további hasonló utaláshoz megjegyezzük, hogy az „1953. évi magyar ref. énekeskönyv” meghatározás helytelen. Egy, hosszabb időn át több kiadásban megjelenő szerkesztményt

általában az előszó dátuma, vagy az első kiadás megjelenési éve szerint helyes idézni; ez esetben tehát a helyes évszám 1948.

A 17. l. 40. sz. lábjegyzetben közölt sorokat semmiképpen sem tudjuk „jó jambikus képleteknek” elfogadni. — Ua. lapon azzal okolja meg, hogy Spethe latin fordítását nem használta, hogy az szerinte budapesti könyvtárban nincs meg. Spethe munkájának egy 1612-i kiadása megvan az OSzK-ban (Lit. 731), azonkívül meg lehetett volna hozatni több ref. könyvtárból, ahol tudomásom szerint szintén megtalálható. Ennek áttanulmányozása azért is szükséges lett volna, mert minden egyes zsoldárdallam élén közli az ún. „ratio metri”-t, vagyis a strófában előforduló sorok szótagonkénti versláb-jelzéseit. Ezeknek alapos áttanulmányozása azért is gyümölcsöző lehetett volna, mert ebből tűnik ki, hogy a latin versek nem minden esetben mutatnak ugyanolyan lejtést, mint amilyent Gáldi az általa tanulmányozott francia, német és magyar versekből következtetett, valamint az is, hogy a dallamritmusok és a szövegek itt megadott képletei magukban is tanulmányozást igényelnének. A könyv végén Spethe külön is felsorolja a zsoldárverseiben használatos sorfajokat, „Genera Carminum in hoc Psalterio usurpata numero sunt XXXVII” címmel. Művének a sárospataki könyvtárban egy 1596. évi kiadású példánya is található.

Nem tudjuk ma még, hogy Szenczi Molnár munkájában mennyire vette figyelembe Spethe fordítását, de hogy az, kivált a latin iskolákban Európa-szerte ismeretes volt abban az időben, minden kétségen felül áll. Arra is van adatunk, hogy a latin genfi-zsoldárokat a századforduló táján már Patakon — s feltehetőleg több más ref. iskolában is — használták. Kár, hogy ezeknek vizsgálata kimaradt a tanulmányból.

23. l., 48. sz. lábj.: Ennyire fontos német énekeket nem egy periférikus (osztrák ev.) énekeskönyvből, hanem Wackernagelből, vagy más hasonló forráskiadványból kellett volna idézni.

27. l., alulról 4. sor: Az idézett ének 1566-ban még „Idvez légy” kezdettel található. Az idézett sorok jambikus lejtését nem tudnám elfogadni, a 28. l. elején található folytatásban sem.

Ue. lapon szól a sorpárok kétféle belső tagolásának lehetőségéről, de sem itt, sem másutt nem szól a dallamsorok ritmusának szabad tagolásáról, holott ez a polymetrika a reneszansz-dallamosság egyik legfőbb jellegzetessége. Nagyon kívánatos volna, ha irodalom- és verstörténészeink az énekelt versek tudományos vizsgálatában nem mellőznék, vagy nem tartanák alárendelt jelentőségűnek a verseket hordozó, műzenei igényességgel készült, vagy akár ösztönös művésziségű (népdalszerű) dallamokat sem. A zenei szempontok iránti figyelem a tudományosság tekintetében is határozott nyereséggel járhatna.

Ue. lap alján az idézett négy éneksor nemcsak egyszerűen *Skaricza* egyik éneke, hanem az „Ein feste Burg ist unser Gott” első magyar fordításának 4. verséből az első négy sor.

29. l., 53. lábj.-ben a közölt soroknak nem mindegyikéből érezzük ki világosan a jambusi fogantatást.

35. l., 59. lábj.: Az idézett ének az énekeskönyvben nem 294., hanem 182. sz. Szövegét, mivel az a *Butthyány*-graduálban nem mindenütt felel meg a dallam szótagszámának, az énekeskönyvben kissé kiigazítottuk. Az erre való utalást lásd Csomasz Tóth, *A ref. gyülekezeti éneklés*, 352. l.

40. l., „A” példák: az ötös Spethe szerint is csak adonisi lehet.

44. l., 4. sor: helyesen mutat rá, hogy a 7 + 6-os periódus kanásznótává alakul át. A vagáns-kanásztáncritmus jelentősége a régi magyar verstörténetben még továbbbi, kiterjedt vizsgálatot érdemel.

50. l., utolsó bekezdés: a „nagy politikus” verssor tudomásunk szerint nem jambusi, hanem trochaesusi lejtésű.

51. l., 93. lábj.: Itt is hiányoljuk (a kiadás helytelen megjelölésén kívül) az ütemhatárok mellőzésének pozitív megokolását.

52. l. — Erőltetettnek látjuk a 91. zsoldár idézett sorainak jambikus értelmezését. Nézetünk szerint kevesebb, de megszürebb és meggyőzőbb példának nagyobb volna a bizonyító értéke. Azt persze mindezzel nem vonjuk kétségbe, hogy esetleg

a sikerületlen jambus is jambikus törekvésből jön létre, de — ismét Spethe táblázatára gondolva — vajon belejárt-e Szenczi Molnár „jambikus” sorainak kiforgatásába az előtte talán meg sem képződött modern jambus, mint formafeladat?

63. l. — A 103. zsolttár idézett 8. versének 1—2. sorát legalább annyira vehetjük (hangsúlyos sapphikus) 5 + 6 tagolásúnak, mint 6 + 5-nek.

65. l., 15. sor: „Legjambusibb, nyilván zenei okok miatt, minden strófában a 4. sor” — pontatlan, mert a dallamban a 3., sőt a sorvégi késleltetést leszámítva a 2. sor ritmusa is ugyanaz, tehát a „zenei okok” mindhárom sorban egyforma mértékben fennállnak.

67. l. — „Szegedi Gergely 8. zsolttára” megjelölés nem elég pontos, mert Sz. G.-nek különálló zsolttárgyűjteménye nincs. Az egyes zsolttárparafrázisok esetében célszerű a kezdősorra (ez esetben „Régen ó törvényben”) utalni.

69—70. l. Nem fogadható el, hogy a zsolttár „összes négyeseit ereszkedő sorra játszotta át”, mert éppen az idézettek közül az 1. és 4. vers inkább jambus, a 7. tökéletes jambus, azonkívül pl. a nem idézett 11. vers („Felségedet”) szintén.

71. l., 2. bekezdés: „Hajlandók lennénk... jambusszándékot látni” — ezeket az idézett sorokat határozottan jambikusnak tartom. Gáldi másutt ezeknél jóval gyengébb jambusokat minősít tudatosnak, sőt hibátlannak.

74. lap: a XIX. zsolttár idézett magyar szövegében — nyilván tördelési hibából — a 3. sor az ötödik helyre került.

Mindenben helyeseljük a 75. lapon a 79. zsolttárról, valamint a 77. lap végén a hatos, nyolcas és felező tizes verssorral kapcsolatban Szenczi Molnárnak a XVI. századi magyar verseléshez való viszonyáról tett megállapításokat, ugyancsak a 42. zs. taglalását (102—105. l.).

96. lap: nem ártott volna megemlékezni arról, hogy az 5 + 5 + 6-os periódus már jóval Balassi előtt igen népszerű forma volt a magyar énekköltésben.

113. laphoz: a latin nyelvű humanista metrikus ódaköltészet körében, sőt már Horatius óta gyakran találkozzunk olyan strófaformákkal, amelyekben ereszkedő és emelkedő sorfajták keverednek.

114. l., 134. lábjegyzethez: a genfi zsolttárformákra írt későbbi szövegek a XIX. századig bezárólag a genfi dallamritmus figyelembevételét mutatják (lásd Csomasz Tóth, *i. m.* 177—78. l.). Uo. 135. lábjegyzethez: mi sem lett volna könnyebb, mint a szóbanforgó énekek forrását, az 1806. évi reform által elfogadott énekeskönyvet alapul venni. Ezeknek a szövegeknek egyike-másika az 1948. évi szerkesztményben (tehát annak 1953-i újranyomatásában is) valóban csekély, főleg a genfi dallamritmus követelményeiből adódó módosítást szenvedett.

115. l., 2. bekezdés: a „Dicsérlek Uram téged” kezdetű dicséret eredetileg *nem* a CXXX. genfi zsolttár, hanem az „Ich dank dir, lieber Herre” kezd. német ev. korál dallamához készült; XVIII. századi magyar kótás énekeskönyveinkben ezzel szerepel.

Meg kell még említeni, hogy talán helyesebb lett volna a Psalterium verssorainak számát 9386-nak venni, miután a 138. zsolttárt Gáldi is 12 soros strófákból állónak számítja (72. lap).

Végül teljes mértékben magunkévá tesszük a szerzőnek a 121—22. lapon olvasható felhívását a Psalterium Ungaricum mennél teljesebb irodalmi — részünkről hozzátesszük: és zenei — apparátussal elkészítendő filológiai kiadása tekintetében. Egy ilyen, minden irányú feldolgozáshoz Gáldi tanulmányát verstörténeti vonatkozásban fentebb felsorolt kisebb hiányosságain és hibáin túl is jó hozzájárulásnak tartjuk.

Csomasz Tóth Kálmán

A reformáció korának, a reformátorok életének és tanításának vizsgálata széleskörű forráskutatás alapján nemcsak az egyháztörténetnek, mint tudománynak, hanem egyházunk megújulásának is fontos érdeke. Ezért mindnyájunk hálájára és megbecsülésére méltó az a tudományos munkásság, amelyet e téren O. Farner, a nemrég elhunyt svájci egyháztörténész végzett alapvető Zwinglikutatásaival, a reformátor még kiadatlan kéziratainak sajtó alá rendezésével és egész alakjának új és igazabb megvilágításával. Jelen ismertetésünk Farnernek pompás önéletrajzára terjed ki, de kiegészítjük a jeles svájci tudós tevékenységének rajzát tudományos munkássága más fontosabb eredményeinek az ismertetésével is. Farner 1884. szeptember 22-én született Svájc Stammheim nevű községében. Egyetemi tanulmányait a bázeli, marburgi, berlini és zürichi egyetemeken végezte. Önéletrajzában remekül jellemzi tanárait, mint amilyenek a geniális Duhm, aki a prófétákat nemcsak tanította, hanem előélte, a szeretetreméltó Wernle a maga mesés beleélő képességével, a meggyőző tudós Jülicher, a ragyogó Harnack, a mélyreható Holl és a megvesztegethetetlen Gunkel. Ezekhez járult néhány kiváló lelképásztor hatása, ilyenek voltak Farner schafhauseni diák korában Schenkel, Bazelben Gustav Benz és Leonhard Ragaz, végül egészen különös mértékben Zürichben Hermann Kutter, akiknek biblia-magyarazatai Farner ielkét a legmélyebben megragadták és fel is kavarták. Farner 1908-ban tette le teológiai záróvizsgáját és ettől kezdve atyja utódként Stammheimban lelképásztorokodott. 1931-ben Zollikonban ment lelkésznek, ahonnan 1937-ben a zürichi Grossmünster papjával hívták meg. A háború alatt igehirdetéséhez egyre inkább az újreformatori teológiából (Barth, Lüthi, Thurneysen, Brunner) vette az ösztönzést. Életének főműve a nagy Zwingli életrajza, amelyet négy kötetre tervezett. A negyedik kötet írása közben ragadta ki kezéből a tollat a halál. 1957. április 11-én e sorok írójához intézett levelében ezt írta: „Mindenekelőtt egy alapos Zwingli-életrajz készítésével foglalkoztam, amelyből 3 kötet készen van, a negyedik még befejezésre várakozik, vajon elkészíthetem-e még, nem tudom, mert nyugalmamat olykor szívrohamok zavarják.” Balsejtelmé valóra vált, a következő évben Isten magához szólította hű szolgáját. Farnert az tette képessé Zwingli életének új szempontokból való megírására, hogy ő volt Zwingli hátrahagyott kéziratainak talán a legalaposabb ismerője, de mindenesetre a legtermékenyebb publikálója. Ifjúságában meg kellett szakítania tanulmányait, hogy szanatóriumban gyógyítsassa beteg tüdejét. Professzora, Paul Wernle tanácsára ekkor kezdet Zwingli kézírataival foglalkozni. Evtizedek munkája alapján akkora szakismeretre tett szert, hogy a huszas évek közepén, Georg Finsler halála után őt választották be a Zwingli-művek új kritikai kiadásának szerkesztőségébe a Corpus Reformatorum keretében. Farner végezte ettől kezdve a Zwingli kéziratok szövegének megállapítását és aprólékos, a nyelvtudomány szempontjaira is kiterjedő szövegkritikai kommentálását, a bibliográfiái és némely kötetnél a kortörténeti kommentár elkészítését. Valóban bámulatos leleményességgel tudta felderíteni a kéziratokban a reformátor életére és a történeti összefüggésekre vonatkozó megszámlálhatatlan célzást. Ezeket aztán nagy Zwingli-életrajzában összefüggő egészbe foglalta. Így sikerült neki Zwingli ifjúságát, diákéveit, glarusi lelkési működését, azután reformátorrá fejlődését olyan színesen és világosan ábrázolni, ahogy azt korábban a források gyér volta miatt aligha lehetett volna megtenni. Farnert megelőzően W. Köhler volt a Zwingli-kutatás legnagyobb tekintélye. Köhler szerint a görög filozófia hatása, mindenekelőtt az újplatonizmus Zwinglinél reformatori tevékenysége során is irányadóan megmaradt. Köhler ezeknél a megállapításainál főleg Zwingli Agoston-olvasmányaira támaszkodott. Farner ezt a Zwingli-értelmezést nem tette magáévá. A Köhler által vizsgáltnál sokkal nagyobb forrásanyagra támaszkodva ő inkább olyanak látta Zwinglit, mint aki a Bibliából táplálkozik és ahhoz igazodik. Farner legjelentősebb eredményének a kutatás ma már azt tartja, hogy a svájci reformáció független vonásaira mutatott rá. Zwingli állandóan hangoztatta, hogy 1516 óta, mielőtt Luther nevét csak hallotta is, már megértette a Bibliából és tanítani kezdte az egyedül Jézus vérének érdeméért való kegyelem evangéliumi üzenetét. Farner a maga nagy forrásanyaga alapján kimutatta,

hogy Zwingli ezt a látást valóban már 1516-ban magáévá tehette. A Farner által lényegesen előmozdított felismerésnek kettős jelentősége van: a svájci reformáció teológia-történetileg önálló helyet kapott, mert e felfogás szerint Luther és Zwingli egymástól függetlenül kapott isteni elhívást az egyház megreformálására. Ezzel a reformáció történeti szemlélete szabadabbá lett a személyi kérdések felvetésével szemben. A fiatalabb kutatók, mint Fr. Blanke, R. Pfister, W. G. Locher kutatásaikkal Farner ezen Zwingli-képét megerősítették és meggyökerezették.

Csigly Sándor

KARL—HEINZ JÜGELT: *Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918*. Különnyomat a *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich—Schiller-Universität Jena* 7. évfolyamának (1957/58) társadalom és nyelvtudományi sorozata 2/3 füzetéből, 279—292. oldal.

A szerző Mokos Gyula *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558—1882*. c. munkáját folytatja. Az egyetemi anyakönyv alapján évről-évre összeállított névsorból kitűnik, hogy 1882 és 1900 között 157, 1901 és 1918 között pedig 242 magyarországi hallgató tanult a jénai egyetemen. Jügelt adatai szerint egészen 1918-ig nagyjából állandó maradt azoknak a magyarországi diákoknak a száma, akik Jénát a XIX. század kezdetétől szemeszterenként felkeresték. A jénai egyetemre 1558 óta jártak ki ifjaink és 1882-ig számuk már kerekén háromezerre rúgott. Ezzel a hatalmas számmal Jéna az első között áll azon német egyetemek sorában, amelyek történelmünk viharos és békésebb századaiban külföldi tanulmányokat végző ifjaink számára otthont nyújtottak. Már Mokos művében szerepelt egy lista Mentz feljegyzései alapján az 1882—1889 évek magyarországi hallgatóiról. Bizonyos pontatlanságok miatt azonban Jügelt ezt az időszakot is újra feldolgozta. Jügelt jegyzéke az 1882—1918 közötti évek magyar államhatárait veszi alapul, azaz mindazokra kiterjed, akik az egyetemi anyakönyvben hazájuként Magyarországot vagy Erdélyt jelölték meg. Jügelt kivonata a következő rovatokat tartalmazza: A beiratkozás napja — a hallgató neve — hazája — születési helye — atyjának vagy gyámjának neve — atyjának foglalkozása — atyjának lakóhelye — tudományszaka — a már korábban látogatott egyetemek megjelölése. Összehasonlítás kedvéért Jügelt minden szemeszter végén közli az újonnan beiratkozók teljes számát is. Volt olyan szemeszter, hogy Jénában minden ötödik elsőéves Magyarországból származott. A munkához Jügelt egy helynévmutatót és egy névmutatót is csatolt. A helynévmutató szerint elsősorban a száz városok, Brassó, Segesvár, Nagyszében, Medgyes, Beszterce küldték fiaikat Jénába, de olyan magyar városok is szerepelnek a jegyzékben, mint pl. Kecskemét hét névvel, vagy Nagykőrös öt névvel. A névmutató nagyon megkönnyíti a jegyzék használatát és megerősíti azt a benyomásunkat, hogy Jügelt jegyzékében pontos és sikeres munkával van dolgunk, amelyet hasonló diáknévsorok összeállítói elé mintának állíthatunk.

Bucsay Mihály

SZENT-IVÁNYI BÉLA: *Die Herrnhuter Bewegung in der Slowakei im 18. Jahrhundert*. — Különnyomat a *Deutsch—Slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze* című Berlinben, az „Akademie—Verlag”-nál év nélkül megjelent műből, 278—298. oldal.

Szent-Iványi Béla a berlini Humboldt-egyetem magyar professzora. Most megjelent értékes tanulmányában azokat a kutatásait folytatja, amelyek korábbi eredményeit „A pietizmus Magyarországon” (Budapest 1936) című tanulmányában adta közre. Szent-Iványi jelen tanulmányát is régi erényei jellemzik: szigorú adatszerűség és minden fölösleges szó kerülése, ennek ellenére mégis gazdag és kerek kép a herrnhuti kegyességi mozgalom hatásáról a 18. századi Észak-Magyarországon. Szent-Iványi összefoglalja mások kutatásainak szétszórt közlésekben található eredményeit

és azokat saját új adatainak gazdag bőségével egészíti ki. A 13 szepességi város, ahonnan a feldolgozott adatok zöme származik, egyháztörténetileg különleges helyzetben volt. Ezeket a városokat 1412-ben Zsigmond zálogba adta a lengyel királynak és azokban 1772-ig lengyel volt a közigazgatás. Ez az ott lakó protestánsok számára időnkint enyhébb, időnkint szigorúbb elbánást jelentett, mint ahogy az ország egyéb részein bántak velük. Szent-Iványi bevezetésképpen jellemzi ezt a megkülönböztetett helyzetet, majd azoknak a vallási mozgalmaknak az északmagyarországi tevékenységéről szól, amelyek a herrnhutiak ottani misszióját időben megelőzték és előkészítették, kezdve a Hutter-Münzer-féle újrakeresztelők híveitől, az ún. habánoktól el a hallei pietizmus hatásaiig. Maga a Zinzendorf nevével jelzett herrnhuti mozgalom Iglón teremtett magának otthont és egyben kisugárzó központot egy ottani polgár-patricius család, a Paltzmannok vezetésével, akik többször adtak a városkának polgármestert is. A herrnhuti kegyességet a pietizmustól, amelynek tulajdonképpen egyik sajátosan színezett ága, a még szorosabb közösségi összefogottság és fegyelem, a tánc, a színház-látogatás stb. tiltásában megnyilvánuló még fokozottabb világkerülés, Jézus véreinek és sebeinek jellegzetesen gyakori emlékezetbe idézése különbözteti meg. Az iglói kör hatása kiterjedt több más északmagyarországi helység evangélikus lelkészeire és polgárembereire is. Közöttük a Herrnhutból kért és kapott misszionáriusok — társadalmi helyzetük szerint házitanítók a polgárházak valamelyikében — ápolták a herrnhuti stílusú kegyességet és gondoskodtak az állandó szoros kapcsolatról a herrnhuti központtal. Szent-Iványi kitér ezeknek a kapcsolatoknak a gazdasági vonatkozásaira is. Rámutat a mozgalomnak a perifériáján tevékenykedő, szellemi és kegyességi szempontból önálló és társadalomtörténetileg rendkívül érdekes személyiségekre, mint pl. az iglói Bočani, aki megérdemelné, hogy alakját monografikusan feldolgozzák. A herrnhuti mozgalom életerőit az akkori Észak-Magyarországon az 1790 után előretörő racionalizmus szívta el. A Szent-Iványi által tárgyalt területen ez a kegyességi mozgalom a 18. század egész második felében sok jelentékeny egyéniség életét formálta és Észak-Magyarországon, jellegzetes módon, nem vezetett olyan vitákra és harcokra, mint Erdélyben. Ennek az érdekes, sok szempontból haladó, de bizonyos szempontokból a haladást mégis visszatartó mozgalomnak Szent-Iványi Béla az igen sok munkával elkészített, érdekes és pontos rajzát adja.

Bucsay Mihály

KIRCHENGESCHICHTE

Zeitschrift für Kirchengeschichtswissenschaft.

Neue Folge. Jahrg. II. (V.)

Heft 3—4.

1959.

Verlag des Generalkonvents der Reformierten Kirche von Ungarn.

Verantwortlicher Schriftleiter und Verleger:

Dr. Tamás Esze

Generaldirektor der wissenschaftlichen Sammlungen der Reformierten Kirche.

Redigiert unter Mitwirkung von *prof. dr. Mihály Bucsay* (Ref. Theologische Akademie, Budapest) und *Prof. dr. Endre Tóth* (Ref. Theologische Akademie, Debrecen)

Erscheint jährlich viermal im Umfang von insgesamt 24 Druckbogen.

Bezugspreis für Einzelpersonen jährlich 80 Ft, für Institutionen 100 Ft.

Redaktion: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. — Verlag, Budapest, XIV. Abonyi u. 21.

Telegrammadresse: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

INHALT:

Sólyom, Jenő (Dr. Theol., Archivar, Budapest): Das Wirken Mátyás Dévái in den Gebieten jenseits der Theiss — — — — —	193
Kiss, Sándor (Archivar, Debrecen): Imre Anderkó von Szilvásújfalú — — —	218
Cs. Tóth, Kálmán (Dozent an der Ref. Theol. Akademie von Budapest, Musikologe): Die hundertjährige Geschichte unserer Orgelbücher — — —	242

KLEINERE MITTEILUNGEN:

Mihalik, Sándor (Dr. Phil., Direktor des Nationalmuseums, Budapest): Die Glockenblumenform in den Abendmahlskelchen der ungarischen reformierten Gemeinden — — — — —	268
Busa, Margit (Dr. Phil., Bibliothekarin, Budapest): Die handschriftliche Gedichtkopiersammlung von Ószöd — — — — —	283
Otvös, János (Dr. Theol., Bibliothekar, Debrecen): Ein unbekanntes Debrecener Druckwerk aus dem Jahre 1704 — — — — —	291

QUELLENPUBLIKATIONEN:

Román, János (Archivar, Sárospatak): Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ. 1686—1687. (4. Folge) — — — — —	293
Szabó, István (Dr. Jur., Prof. a. d. Universität Debrecen): Protestantische kirchengeschichtliche Angaben des Wiener Staatsarchivs aus den Jahren 1670—1681. (3. Folge) — — — — —	301
Holl, Béla (Dr. Theol., Bibliothekar, Vác): Ein Jahrzehnt aus der Geschichte der Debrecener Drucke. 1774—1783. — — — — —	371

KRITIK:

Gáldi, László: Die Psalterparaphrase Albert Szenczi Molnárs. (Rez. K. Cs. Tóth). — O. Farner: Erinnerungen. (Rez. S. Csighy). — Karl-Heinz Jügel: Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918. (Rez. M. Bucsay). — Szent-Iványi, Béla: Die Herrnhuter Bewegung in der Slowakei im 18. Jahrhundert. (Rez. M. Bucsay). —	380
---	-----

ECCLESIASTICAL HISTORY

A Quarterly for Church History

New Series Vol. II. V.)

Nos. 3—4.

1959.

Published by the General Convent of the Reformed Church in Hungary.

Publisher:

Tamás Esze

M. A., Director General of the Archives and Libraries of the Reformed Church,
Responsible Editor-in-Chief.

Associated Editors:

Prof. Mihály Bucsay, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Budapest) and *Prof.*

Endre Tóth, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Debrecen).

Issued four times a year, in 24 sheets.

Subscription rates for privates Ft.-s 80,—, for institutions Ft.-s 100,— per the year

Editorial: Office: Budapest, IX. Kálvin tér 3., I. 10. c. — Circulation Departement:

Budapest, XIV., Abonyi u. 21.

Cables: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

CONTENTS:

Rev. Jenő Solyom, D. D.: Mathias Dévai's activity in the Transtibiscan area	193
Rev. Sándor Kiss, Librarian: Imre Szilvásujfalvi Anderkó — — — — —	218
Rev. Kálmán Csomasz Tóth: History of a hundred years of our choral books	242

OTHER ARTICLES:

Sándor Mihalik, M. A.: The campanula chalices of the Hungarian churches	268
Margit Busa, M. A.: Review on the Ószöd anthology in transcribed manuscripts — — — — —	283
Rev. János Ötvös, D. D.: An unknown Debrecen print of 1704 — — — —	291

COLLECTION OF DOCUMENTS:

Rev. János Román: Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinae. 1686—1687. (4th publ.) — — — — —	293
Prof. István Szabó, M. A.: Protestant Church Historical Facts and Figures of the Years 1670—1681 in the War Archives of Vienna (3rd publ.) — — —	301
Rev. Béla Holl, D. D.: A decade of the history of the Debrecen prints (1774—1783)	371

REVIEW:

László Gáldi: Albert Szenczi Molnár's hymn-verses (rev. by Kálmán Csomasz Tóth). — O. Farner: Erinnerungen (rev. by Sándor Csighy). — Karl-Heinz Jügel: Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918 (rev. by Mihály Bucsay). — Béla Szent-Iványi: Die Hermhuter Bewegung in der Slowakei im 18. Jahrhundert (rev. by Mihály Bucsay). — — — — —	380
---	-----